

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ
УНИВЕРСИТЕТИ

НОДИРАХОН НИШОНОВА

**ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ ТИЗИМИДА
ХОТИН-ҚИЗЛАРНИНГ
ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ФАОЛИЯТИ**

(фалсафий таҳлил)

MAJBURIY BEFU'L NUSXA

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
“Фан” нашриёти
Тошкент – 2013

УЎК: 396.9(575.1)
КБК: 66.74(5У)

- Хотин-қизлар ижтимоий
ҳаракатин

Монографияда Ўзбекистон Республикасида хотин-қизларнинг Олий Мажлис, ижро, суд ҳоқимияти, ўзини ўзи бошқариш органларида олиб бораётган сиёсий, ижтимоий, ташкилий-маърифий фаолиятлари ижтимоий-фалсафий нуқтаи назардан таҳлил этилган. Хотин-қизларнинг бошқарув тизимларидаги фаоллигини янада оширишга оид тавсиялар, илмий асосланган хулосалар берилган.

Монография педагогик ходимлар, илмий изланувчилар, аёлларнинг жамиятдаги ўрни ва уларнинг ижтимоий-сиёсий фаолияти билан қизиқувчилар ҳамда кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Organizational spiritual, social, political, activities of women of the Republic of Uzbekistan in Oliy Majlis, executive authorities, judicial authorities, are analyzed in the monograph by socio-philosophical point of view. Advice concerning improvement of women's activity in administrative systems and scientifically approved conclusions are given.

The monograph is for pedagogic clerks, scientific researchers, those who are interested in the place of women's in the society and their socio-political activity and for wide range of readers.

Масъул муҳаррир:

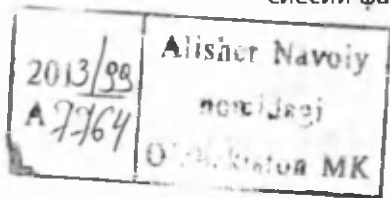
фалсафа фанлари доктори, профессор Б. ТҮЙЧИЕВ

Тақризчилар:

фалсафа фанлари доктори, профессор И. САИФНАЗАРОВ

тиббиёт фанлари доктори, профессор Э. БАСИТХАНОВА

сиёсий фанлар доктори А. МУМИНОВ

Ю 41506
281

ISBN 978-9943-19-240-9

© ЎзР ФА «Фан» нашриёти, 2013 йил

СЎЗБОШИ

Мустақилликка эришган мамлакатимизда бугун ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида улкан тарихий ўзгаришлар амалга оширилмоқда. Истиқлолнинг илмий-назарий асослари ва уни амалга ошириш механизмлари Республикамиз Президенти Илом Каримовнинг асарларида ўзининг теран ифодасини топган.

Ўзбекистонда танланган ва амалга оширилаётган миллий демократик тараққиёт йўли бугун жамият аъзоларини, барча фуқароларни, кенг аҳоли қатламларини ҳаракатга келтирди, натижада жамият ҳаётини кишиларнинг ижтимоий фаоллигисиз тасаввур этиб бўлмай қолди. Хотин-қизларимизни давлат ва жамият ишларини бошқаришга кенг жалб этиш ижтимоий-сиёсий аҳамиятга эга воқелик экани ҳеч кимда эътироз уйғотмайди ва у бугун давлат сиёсати даражасига кўтарилган.

Мустақилликнинг илк йиллариданоқ хотин-қизларнинг давлат бошқаруви тизимида фаол иштирок этишини таъминлайдиган сиёсий-ҳуқуқий база яратилди, нодавлат ташкилотлари қўллаб-қувватланди. Бунга жавобан хотин-қизларимиз сиёсий парти-ялар, вакиллик органлари ва давлат ҳокимияти тармоқларида кенг фаолият олиб бормоқда. Бу ўринда Олий Мажлис томонидан қабул қилинган оила ҳуқуқи, аёллар ва болалар ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган қатор қонунларни, Президентимизнинг Хотин-қизлар қўмитасини қўллаб-қувватлаш чора-тадбирларига оид қатор Фармонлари ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикасида хотин-қизлар масалалари бўйича концепция”сини (1995 йил 16 ноябрь) эслаш мумкин.

Мамлакатимизда давлат ва жамият қурилиши соҳасидаги ўзгариш ҳамда янгиланишларни ижтимоий-фалсафий нуқтаи назардан ўрганиш ижтимоий фанлар учун муҳим аҳамиятга эга. Табиийки, хотин-қизларнинг давлат бошқарувидаги фаолияти борасида юз бераётган ўзгаришларни ижтимоий, сиёсий, ҳуқуқий ва фалсафий

жиҳатдан ўрганиш ва таҳлил қилиш қизиқарли, айти пайтда мураккаб бир ишдир.

Шу нуқтаи назардан Нодирахон Нишонованинг кўп йиллик илмий изланишлари натижаси бўлган ушбу монографияси ўзбек фалсафасида жиддий тадқиқотлардан биридир.

Тадқиқот, авваламбор кенг қамровли, фактик материалларга бойлиги, фикр ва қарашларнинг тарихий ҳамда замонавий фалсафий қарашларга, концепциялар асосига қурилгани билан эътиборлидир.

Монографияда давлат бошқаруви тизимида субъект ва объект муносабатларининг назарий-методологик масалалари, Ўзбекистон хотин-қизларининг давлат бошқаруви, сиёсий партиялар, вакиллик органлари, нодавлат ташкилотлари фаолиятидаги ижтимоий-сиёсий фаоллиги кенг таҳлил қилинган.

Шунингдек, унда Олий давлат ва маҳаллий давлат бошқаруви тизимида хотин-қизлар ижтимоий-сиёсий фаолиятининг хусусиятлари ва суд ҳокимияти (бошқаруви) тизимидаги иштироки очиқ берилган.

Албатта, монографиянинг мустаҳкам услубий асосини, назарий ва амалий қимматини Президент Ислом Каримов асарлари, унинг Олий Мажлис сессиялари ва бошқа минбарлардан туриб илгари сурган ғоялари, фикр-мулоҳазалари ташкил этади.

Тадқиқотнинг илмий жиҳатдан янгилиги ва долзарблиги ҳақида кўп фикрлар билдириш мумкин. Унда давлат бошқаруви тизимида хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш масалалари, Ўзбекистонда давлат бошқарув тизимини модернизациялаш ва унинг хотин-қизлар фаоллигига таъсири, бозор муносабатларига ўтиш, давлат бошқарув тизими ва хотин-қизларнинг ижтимоий-иқтисодий фаоллиги ҳамда уларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш вазибалари, шунингдек, ижтимоий-сиёсий фаол аёлнинг портрети, маънавий-ахлоқий фазилатлари ва лидерлик хусусиятлари изчил ривожланиб бораётгани ва уларнинг ҳаётбахш натижаларини кўрсатиб берилган. Тадқиқотчининг хулосалари ҳар томонлама асосланганлиги билан ўқувчи эътиборини ўзига жалб қилади. Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, ушбу тадқиқот Ўзбекистонда ҳуқуқий давлат барпо этиш ва фуқаролик жамиятини қарор

топтиришда хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаолиятини ўрганишга бағишлангани билан эътиборлидир. Ундаги тавсиялардан нафақат илмий, балки амалий мақсадларда ҳам фойдаланиш мумкин.

Монографиядан ўрин олган “Давлат бошқаруви тизимида субъект ва объект муносабатларининг диалектик боғлиқлиги”, “Феминизм ва гендер тенглик муаммолари”, “Оммавий ахборот воситаларида хотин-қизлар масаласининг талқинлари”, “Олий давлат бошқаруви тизимида хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий ўрни”, “Ижро этувчи давлат бошқаруви тизимида хотин-қизларнинг фаолияти”, “Суд ҳокимияти (бошқаруви) тизимида хотин-қизларнинг иштироки”, “Ўзбекистонда давлат бошқарув тизимини модернизациялаш ва унинг хотин-қизлар фаоллигига таъсири”, “Фуқаролик жамияти ва хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш масалалари”, “Ижтимоий-сиёсий фаол аёлнинг портрети: маънавий-ахлоқий фазилатлари ва лидерлик хусусиятлари” каби мавзулар ўқув курслари учун тайёр маъруза матнидир. Улардан, шунингдек, фуқаролик институтлари, ННТ, ОАВ, давлат бошқарув тизимлари, вакиллик ва ўзини ўзи бошқариш органлари, хотин-қизлар қўмиталари, сиёсий партиялар, тадбиркор аёллар уюшмаларининг ижтимоий-амалий фаолиятида фойдаланиш мумкин.

Монография ижтимоий фан соҳаси олимлари ва тадқиқотчилари, биринчи галда файласуфлар, сиёсатшунослар, ҳуқуқшуносларда қизиқиш уйғотади, деган умиддамиз.

Х. ШАЙХОВА,

*Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби,
фалсафа фанлари доктори, профессор*

*Ушбу камтарин меҳнатим маҳсулини
муҳтарам онажоним ва падари бузрук-
ворим хотирасига бағишлайман.*

КИРИШ

Мустақил Ўзбекистонда амалга оширилаётган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маънавий-маданий ислоҳотлар Республикамизда миллий демократик тараққиётни таъминлашга, мамлакатимизни модернизация қилиб, ривожланган давлатлар даражасига кўтаришга қаратилгандир. Мазкур стратегик мақсадларга эришиш фақат давлат бошқарув тизимларининг функцияси бўлиб қолмайди, улар бутун жамиятни, фикрлаш, изланиш ва ишлашга қодир ҳар бир социум аъзосини озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш ўйи билан фаол яшашга ундайди.

Ижтимоий тараққиётнинг ушбу имманент қонуни амалга оширилаётган ислоҳотларга бош-қош бўлаётган давлатни, унинг бошқарув тизимларини халқнинг куч-қудратига, ташаббусига, қўллаб-қувватлашига таянишга чорлайди. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида “Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир” (7-модда), “Давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилади” (2-модда), “Жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим масалалари халқ муҳокамасига тақдим этилади” (9-модда), деб кўрсатилган. Унинг 32-моддасида эса барча фуқароларга, уларнинг жинси, келиб чиқиши, миллати, этниқодидан қатъи назар жамият ва давлат ишларини бошқаришда қатнашиш ҳуқуқи кафолатланган. Мазкур ҳуқуқларни улар ўзини ўзи бошқариш, референдумлар ўтказиш, давлат органларини демократик тарзда ташкил этишда қатнашиш орқали амалга оширадилар¹.

Бугун инсоният шундай тараққиёт босқичига кўтарилдики, энди жамият ва давлатлар тақдири, уларни бошқариш стратегияси, халқнинг ўз ҳаётидан, ижтимоий-сиёсий институтлар фаолиятдан қониқиши, улар билан ҳамкорлик қилиб, ижодий салоҳиятларини рўёбга чиқариб, тарихни яратувчи субъект сифатида эркин яша-

¹ Қаранг: Право человека. Единство общечеловеческого и национального (Сб. международных договоров и Законов Республики Узбекистан). Т.1. Ташкент: Шарқ, 1995. С. 65–66.

шига, демократияга, социумда демократик кадриятларнинг қарор топишига боғлиқдир. Халқлар, кишилар қадимдан эркин, озод яшашга интилиб келганлар, лекин ҳеч қачон демократия бугунгидек инсоният, жамият ва давлатлар тақдирини белгилаб берувчи глобал воқелик бўлмаган. Бугун жамиятнинг очиқ ва инсонпарварлиги, давлатнинг эса ҳуқуқий ва халқпарварлиги уларнинг демократия талабларига мувофиқлиги билан ўлчанади.

Инсоният демократик идеалини ҳар бир инсонни жамият ва давлат ишларини бошқаришда қатнашишида кўради. Шунинг учун ҳам “Инсон ҳуқуқлари халқаро билль” демократияни инсон ҳуқуқларини таъминлаш, ҳар бир кишига ўз фикрини эркин билдириш, жамият ва давлат ишларини бошқаришда иштирок этиш, ҳар қандай дискриминацияни бартараф этиш омили сифатида эътироф этади¹.

Инсоният, жаҳон ҳамжамияти демократия масалаларини беҳуда кун тартибига қўяётгани, халқаро учрашувларда, симпозиумларда уларни қайта-қайта кутараётгани ва стратегик аҳамиятга молик ҳужжатлар қабул қилаётгани йўқ, демократия глобал аҳамият касб этаётгани сайин кўпгина давлатларда тенг ҳуқуқлилиқ принципи бузилаётгани, дискриминация сақланиб қолаётгани, ҳатто XXI асрга келиб ҳам “аёллар савдоси” реал воқеликка айланаётгани кузатилади. БМТнинг маълумотида кўра, бугун жаҳонда қулликка сотилган кишилар сони 27 миллиондан зиёддир. Уларнинг асосий қисми аёллар ва болалардир².

Бундай ғайринсоний воқеликни бартараф этиш учун ҳам очиқ фуқаролик жамияти ва демократик ҳуқуқий давлат барпо этиш, давлат бошқаруви тизими фаолиятини инсонпарвар ва халқпарварлаштириш талаб этилади. Ўз худудидаги халқларни, инсонларни назорати остида тутиб тура олмаган давлат бошқарув тизими ўзи учун яшашга, бюрократияга, маъмурий буйруқбозликка, ҳатто коррупция ва сегрегацияга берилади. Фақатгина том маънодаги демократия, демократик бошқарув йўли давлат бошқаруви тизимида юқоридаги каби салбий ҳолатларнинг юзага келишига имкон бермайди.

Ўзбекистон аҳолисининг ярмидан зиёдини хотин-қизлар ташкил этади. Шунинг учун ҳам хотин-қизларни ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ва маънавий-маданий ислоҳотларга жалб этиш, давлат ва жамият ишларини бошқариш тизимларида аёлларнинг кенг

¹ Қаранг: Хроника ООН, 2005, №3. С.28.

² Ўша жойда.

иштирокини таъминлаш алоҳида сиёсатни тақозо этишини англаб, Республикамиз Президенти ва ҳукумати томонидан илмий ва ижтимоий-амалий аҳамиятга эга қонунлар, қарорлар ва дастурлар қабул қилинган. Президентимиз И.А.Каримов томонидан “Ўзбекистон Республикаси давлат ва жамият қурилишида аёлларнинг ролини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги (1995 йил 2 март), “Ўзбекистон Хотин-қизлар қўмитаси фаолиятини қўллаб-қувватлаш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ги (2004 йил 25 май) Фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикасида хотин-қизлар масалалари бўйича концепция” (1995 йил 16 ноябрь), хотин-қизларни жамият ва давлат бошқаруви ишларига жалб этиш бўйича махсус Давлат дастури ва Миллий платформаси (1998 йил 27 январь) қабул қилинди. Умумижтимоий ва миллий демократик хусусиятга эга чора-тадбирлар кўрилди, яъни 1998 йил “Оила йили”, 1999 йил “Аёллар йили”, 2000 йил “Соғлом авлод йили”, 2001 йил эса “Она ва бола йили” деб эълон қилинди. Мазкур ҳужжатлар ва чора-тадбирлар жамиятимизда эркаклар билан аёллар тенг ҳуқуқлилигини таъминлашга, маълум бир объектив ва субъектив сабаблар боис ижтимоий ҳаётда фаол қатнаша олмаётган хотин-қизларни жамият ва давлат бошқаруви тизимларининг ҳақиқий субъектларига айлантиришга қаратилгандир. Бу борада тўпланган тажрибаларни илмий ўрганиш мавжуд муаммоларни тўғри, самарали ҳал этишга имкон беради.

Мамлакатимизда хотин-қизларга нисбатан позитив ҳуқуқ ва шарт-шароитлар яратилган бўлса-да, уларнинг давлат бошқариш тизимлари раҳбариятидаги иштироки ҳали юқори эмас. Бу ўринда қўп омиллар, масалан, хотин-қизларга нисбатан стереотип муносабатлар, бошқарув фаолиятининг мураккаблиги, қарорлар қабул қилиш борасидаги масъулият ҳиссининг юқорилиги каби зиддиятли ҳодисалар, ҳолатлар таъсири кўзга ташланади. Аёлларга хос бўлган юмшоқлик, ҳалимлик, итоаткорлик, ўз ўрни ва вазифасини бажаришда фақат ижрочилик функцияси билан чекланиш, кўпроқ оиласини, фарзандларини ўйлаш каби хислатлар уларнинг давлат бошқаруви тизимларида раҳбарлик, етакчилик, лидерлик қилишларига ҳалақит бермоқда. Айниқса, оммавий ахборот воситаларида, расмий учрашув ва илмий-назарий йиғилишларда аёлнинг бадий-эстетик тимсол сифатида улуғланиши, унга ўзининг ижтимоий-сиёсий вазифаларини тўғри англашга ҳалақит бермоқда. Мазкур ёндашишни янгиламай, хотин-қизларда ижтимоий-сиёсий борлиқни ўзгартиришда фаол

қатнашиш фикрини, истагини уйғотмай туриб демократик ҳуқуқий давлат ва очиқ фуқаролик жамияти қуриш мумкин эмас.

Хотин-қизларнинг ижтимоий ҳаётда қатнашиши билан уларнинг давлат бошқаруви тизимидаги сиёсий фаолияти айнан бир хил воқелик эмас. Давлат бошқарувида шахс (у профессионал ходим, хизматчи ёки жамоатчи, ижтимоий-сиёсий фаол бўлиши мумкин) маълум бир жабҳага йўналтирилган махсус билим ва тажрибага, кишиларни ўз ортидан эргаштириш қобилиятига эга бўлиши шарт. Аммо, тажриба шуни кўрсатадики, ижтимоий-сиёсий фаол аёлда айнан шундай махсус билим ва тажриба етишмайди. У, кўпинча ўз ташаббускорлигини бошқарув ишларида қатнашиш учун етарли, деб ўйлайди. Ташаббус – позитив хусусият, лекин давлат бошқаруви фақат ташаббус асосига қурилмайди, фақат ташаббусга таянмайди. У, энг аввало минглаб, ҳатто миллионлаб кишиларнинг ҳаёти ва тақдири билан боғлиқ муаммоларни ҳал этадиган фаолият тури сифатида эҳтиёткорликни, етти ўлчаб бир кесишни, масалага рационал ёндашишни талаб этади. Давлат бошқаруви тизимига хос рационал-оптимистик ёндашишни хотин-қизлардаги ташаббус, фаоллик билан уйғунлаштириш алоҳида қобилиятни, тактикани тақозо этади. Шунинг учун ҳам Юртбошимиз Ислом Каримов хотин-қизларимизга хос шарқона одоб-ахлоқ, оиласеварлик, инсонпарварлик фазилатларидан келиб чиқиб шундай дейди: “Муҳтарам оналаримиз, опа-сингилларимиз, аёлларимиз, қизларимизнинг жамиятдаги мақоми ва мавқеини кўтариш, уларнинг ҳурмати ва жойига қўйиш, манфаатини ҳимоялаш, меҳнат ва турмуш шароитларини яхшилаш давлатимизнинг, жамиятимизнинг устувор йўналиши ва бош мақсадига айланиши лозим.

Аёллар учун ижтимоий фаолияти билан бола тарбиясини уйғунлаштиришга, соғлом авлодни вояга етказишга имкон берувчи барча шарт-шароитларни яратиб бериш бизнинг муқаддас бурчимиздир”¹.

Шу билан бирга Ислом Каримовнинг 2004 йил 21 июнь куни Хотин-қизлар қўмитаси фаолиятига оид мажлисда билдирган фикрлари аёлларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини юксалтириш борасида жиддий муаммолар турганини кўрсатиб берди. Президентимиз дунёда хотин-қизлар билан боғлиқ муҳим масалалар борлигини ва уларнинг ечимини топишга жуда катта эътибор берилаётгани бежиз

¹ И с л о м К а р и м о в. Биз ўз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. 7-том. Тошкент: Ўзбекистон, 1999. 332-бет.

эмаслигини таъкидлайди. Республикамизда Хотин-қизлар қўмитаси маълум бир ишларни амалга ошираётган бўлса-да, уни “ўз фаолиятида маъмурий бошқарув усулларида, яъни юқоридан туриб буйруқ-кўрсатма ва топшириқлар бериш усулидан фойдаланадиган давлат тузилмаси каби қабул қилиш” одатга айланган. Ваҳоланки, Хотин-қизлар қўмитаси жамоатчилик институти, у хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини, ташаббусини уюштирувчи ташкилотдир. У “билимдон, ҳаёт мазмунини тўғри тушунадиган, фаол ва ташаббускор хотин-қизларнинг ҳокимият вакиллик идораларига сайланиши ва уларда иштирок этиши учун янада кўпроқ имкониятлар яратиш, уларга кенг йўл очиб бериши керак... хотин-қизлар қўмиталари, аёллар ташкилотларининг халқаро хотин-қизлар ҳаракатида, гуманитар, таълим ва бошқа соҳаларда фаолият олиб борадиган ташкилотлар ишида фаол иштирокини таъминлаш бениҳоя катта аҳамиятга эга”¹. Демак, мавжуд хотин-қизлар ташкилотлари фаолиятини ижтимоий-амалий муаммоларга йўналтириш, давлат бошқаруви тизимида ташаббускор, фаол, ҳаёт мазмунини демократик тараққиётга ҳисса қўшишда кўраётган хотин-қизларни тортиш, жалб этиш долзарб масаласалардан биридир.

Ўйлаймизки, бу тадқиқот давлат бошқаруви тизимида хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаолиятини ўрганиш орқали илгари сурилган ғоялар ва чиқарилган назарий хулосалар ва уларни давлат бошқаруви тизими фаолиятига жалб этиш ҳақидаги илмий қарашлар, фуқаролик институтлари, ННТ, ОАВ, давлат бошқарув тизимлари, вакиллик ва ўзини ўзи бошқариш органлари, хотин-қизлар қўмиталари, сиёсий партиялар, тадбиркор аёллар уюшмалари, шунингдек, давлат бошқаруви тизимида хотин-қизларнинг ижтимоий-амалий фаолиятининг янада кучайишига хизмат қилади.

Мазкур монография шу соҳадаги илк тажрибаларимдан биридир. Унда учраши мумкин бўлган айрим камчиликларни тузатиш ва уни янада такомиллаштириб қайта чоп этишда ёрдам берадиган фикр ва мулоҳазаларни мамнуният билан қабул қиламиз.

¹ И с л о м К а р и м о в. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. 12-том. Тошкент: Ўзбекистон, 2004. 359–360-бетлар.

1-БОБ

ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ ТИЗИМИДА СУБЪЕКТ ВА ОБЪЕКТ МУНОСАБАТЛАРИНИНГ НАЗАРИЙ- МЕТОДОЛОГИК МАСАЛАЛАРИ

- 1.1. Давлат бошқаруви тизими ва унинг субъекти
- 1.2. Давлат бошқаруви тизимининг объектлари ва уларнинг ижтимоий белгилари
- 1.3. Давлат бошқаруви тизимида субъект ва объект муносабатларининг диалектик боғлиқлиги
- 1.4. Демократия шароитида давлат бошқарувининг имманент хусусиятлари

1.1. Давлат бошқаруви тизими ва унинг субъекти

Ижтимоий борлиқ кишилар онгли фаолиятининг инъикоси сифатида бир-бирига диалектик боғлиқ субъект ва объект муносабатларидан иборатдир. Ижтимоий борлиқ, унинг таркибий қисми, ҳатто ядроси бўлган давлат, унинг институтлари ва бошқарув тизими тасодиф маҳсули эмас, улар кишиларнинг онгли, рационал фаолияти натижаси сифатида шаклланган. Шунинг учун давлат бошқарув тизими энг аввало субъект ва объект муносабатларини рационал, ижтимоий-сиёсий фаолият сифатида таҳлил қилишни тақозо этади.

Субъект ва объект масалалари фалсафанинг турли концепцияларни илгари сурган, турли қарама-қарши фикрларни келтириб чиқарган, то ҳанузгача турли баҳс-мунозаралар уйғотиб келаётган мавзуларидан биридир. Бу борада кўплаб назарий ва фалсафий-методологик тадқиқотлар ўтказилган, асарлар чоп этилган. Бироқ давлат бошқарувида субъект ва объектнинг ўрни масалалари тадқиқотчилар эътиборидан четда қолмоқда.

Давлат бошқаруви ижтимоий-сиёсий фаолият тури ҳисобланади. Бошқарув жараёнига аралашган, кишиларнинг хатти-ҳаракатларини ташкил этишни ўз устига олган ҳар бир субъект – инсон, шахс, гуруҳ ижтимоий-сиёсий жараёнларга, ижтимоий-сиёсий ҳаётга тааллуқли вазифа билан шуғулланади. Демак, давлат бошқаруви билан шуғулланувчи субъект аниқ (конкрет) ижтимоий-сиёсий ҳаётни, жараёнларни ташкил этувчи, йўлга қўювчи ва бошқарувчидир.

Ижтимоий-сиёсий ҳаётни, жараёнларни бошқариш инсон фаолиятининг мураккаб, серқирра ва қарама-қаршилиқларга тўла кўринишларидан биридир. Шунинг учун ким бошқаради (ёки бошқара олади), кимни бошқаради (ёки бошқара олади) ва қандай бошқаради (ёки бошқара олади) деган фундаментал аҳамиятга эга саволлар сиёсий фалсафани кўпдан бери қизиқтириб келади. Ижтимоий-сиёсий борлиққа (ҳаёт тажрибаларига) мувофиқ келадиган, унинг барча томонларини ифода этадиган субъект моде-

лини яратиш ҳали ниҳоясига етмаган. Инсоният мазкур субъект моделини бугун демократияда, демократик бошқарувда кўраётган бўлса-да, уларнинг гносеологик моҳияти тадқиқотчилар, сиёсатчилар, давлатлар томонидан турлича талқин қилинмоқда. Бу ҳол бошқарув **субъектининг генезисига, функционал хусусиятлари** ва ижтимоий-сиёсий **кратологик моҳиятига** назар ташлашга ундайди.

Шу ўринда мавзумиз учун муҳим бўлган “давлат бошқаруви тизими” деган тушунча бўйича ўз фикрларимизни, қарашларимизни билдириб ўтишимиз лозим.

Давлат бошқаруви тизими сиртдан қараганда давлатни, давлат институтларини бошқариш билан боғлиқ фаолият туридек кўринади. Эмпирик, қундалик ёндашиш нуқтаи назаридан бу тўғри. Бироқ давлат бошқаруви тизими давлатни ёки унинг институтларини бошқаришдангина иборат эмас, у инсон ва инсонлар, гуруҳ ва гуруҳлар, миллат ва элатлар, иқтисодий бойликларни, ресурсларни, ҳудудлар ва шаҳарларни, аҳоли миграциясини, меҳнат жараёнларини, ижтимоий, маданий, демография ва интеграция соҳаларини, хуллас, ижтимоий-сиёсий борлиқнинг тўлақонли ишлашини ва тараққиётини таъминлашга қаратилган мураккаб, ранг-баранг фаолиятдир. Бошқарув аниқ (конкрет) кўринишда бетакрор ҳодисадир, у ҳеч қачон айнан такрорланмайди. Бошқаришнинг самарали ва рационал ташкил этилган кўринишлари (масалан, субординация ёки координация, автократик ёки кооператив бошқариш) бўлса-да, улар ижтимоий-сиёсий борлиқнинг умумий талаблари (масалан, жамиятда миллатлараро муносабатларни тўғри йўлга қўйиш)га итоат этади, лекин ҳар бир конкрет ҳолда бетакрордир. Айнан ушбу ҳолат, омил бошқаришни рационал ташкил этишга, яъни уни маълум бир тизим – институтлар орқали олиб боришга ундайди.

Давлат бошқарувини тизимли, институционал олиб бориш объектив заруратдир. Ҳеч бир давлат, жамият ўз тизимини, институтларини тузмай, уларнинг тўлақонли ишлашини таъминламай туриб, яшай олмайди. Давлат ва жамиятнинг функционал хусусиятлари, давр талабларига мувофиқ фаолият олиб бориши уларнинг (жамият ва давлатнинг) тизимларига, институтларига боғлиқдир. Шунинг учун ҳам А.И.Пригожин, ҳар бир ташкилот, тизим “ўз аҳолиси ва ҳудудига, иқтисоди ва иерархиясига, мақсадига

ва раҳбариятига эга кичик жамият". Унинг ўз "микроцивилизацияси: тарихи, маданияти, технологияси мавжуд"¹, деб ёзади. Ушбу "ташкилий базани" такомиллаштириб, давр талабларига мувофиқ ҳолда ривожлантирмай, ижтимоий-сиёсий борлиқни асраб ҳам, тараққий эттириб ҳам бўлмайди. Аммо мазкур "ташкилий база" ядросини субъект ва объект, улар ўртасидаги муносабатлар ташкил этади. Демак, бошқарув субъекти инсон, инсонлардир. Бизнинг тадқиқотимиз мақсадига мувофиқ эса ушбу субъектлардан бери – хотин-қизлардир.

Энди юқоридаги: 1) бошқарув субъектининг генезиси; 2) функционал хусусиятлари; 3) кратологик моҳияти нимада, деган саволларга жавоб излашга ўтамиз.

Бошқариш субъекти сифатида хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий борлиқда пайдо бўлиши "аёллар масаласи"га ретроспектив назар ташлашни тақозо қилади.

Илмий-тарихий манбалар шуни кўрсатадики, "ёввойилик даврида" кишилар, жинслар ўртасида ижтимоий фарқлар борлиги сезилмайди, тўда бўлиб яшаш ибтидоий кишиларнинг ҳаёт, турмуш тарзи эди. Таниқли тарихчи, этнограф М.О.Косвеннинг ёзишича, бу даврда "ҳар бир эркак – ҳар бир аёлники, ҳар бир аёл – ҳар бир эркакники эди"². Бундай тартиб мисрликлар, критликлар, этруслар, афиналиклар, ҳатто массагетларда ҳам мавжуд эди. Масалан, "тарихнинг отаси" Геродотнинг хабар беришича, массагетларда "ҳар бир эркак бир аёлга уйланади, аммо ундан бошқа эркаклар ҳам фойдаланади"³. Бундай ҳаёт тарзида ҳали "сеники-меники" деган тушунчалар бўлмаган, фарзандлар ҳам, аёллар ва эркаклар ҳам умумий, барчаники бўлган. Мазкур тартиб одамнинг тур сифатида сақланиб қолиши, биргаликда яшаб, ёввойи табиатга, ҳайвонлар ҳужумига қарши чиқа олишининг зарурий шарти эди. Шу боис ҳам ундаги полигамик алоқаларни мутлақ ғайриахлоқий одат сифатида баҳолаш, уларга бугунги ижтимоий-ахлоқий қадриятлар, нормалар нуқтаи назаридан қараш мумкин эмас.

Пала-партиш полигамик алоқалар соғлом насл, авлод бермаслигини кишилар аста-секин англай бошлаганлар, натижада экзогамик алоқалар юзага келган. Турли қабила, уруғлар ўрта-

¹ Пригожин А. И. Организации: системы и люди. М.: Политиздат, 1983. С.6.

² Косвен М. Очерки первобытной культуры. М.: Наука, 1961. С.9.

³ Геродот. Истории. М.: Инфра - Пресс, 1999. С.181.

сида юзага келган экзогамик муносабатлар ҳали тўла маънодаги ижтимоий-сиёсий ҳодиса бўлмаса-да, жамият ва давлат асоси ҳисобланган оила институтининг шаклланишини тезлаштирган¹. Мазкур жараён уруғ, қабила институтларининг шаклланиши билан бирга кечган ва улар илмий адабиётларда оналик уруғи даври – матриархат номини олган.

Матриархатда уруғни, қабилани аёл бошқарган. Уруғнинг, қабиланинг аталиши, келиб чиқиши аёл номи билан белгиланган. Машҳур антрополог ва тарихчи Г.Плосснинг ёзишича, Пеласус ороли (Африка қирғоғи)даги аёлларни аёллар, эркакларни эркаклар бошқарган. Энг кекса аёл уруғ, қабила раҳнамоси бўлган. “Аёллар ҳукумати аёллар ўртасида тартиб-қоидаларга риоя этилишини, эркакларнинг асоссиз тарзда аёлларни жазолашига йўл қўймасликни кузатиб борган... Ҳеч ким аёлни уриши, ҳатто ҳақорат қилиши мумкин эмас эди”². Агар шундай эркак учраб қолса, у қаттиқ жазоланган, жаримага тортилган, ҳатто қатл этилган. Бундай уруғ, қабилада аёл ижтимоий ҳаётнинг бош субъекти эди, унинг амрига, иродасига нафақат аёллар, шунингдек эркаклар ҳам сўзсиз итоат этишган.

Г.Плосс қадимги Ҳиндистонда, брахманизм қарор топмасидан олдинги даврларда аёл билан эркак тенг мавқега эга бўлганлигини қайд этади³.

Тарихий манбаларга кўра, мамлакатимиз ҳудудида ҳам матриархат босқичи аёлнинг мавқеини улуғлаган, уни уруғ, қабила раҳнамоси даражасига кўтарган. Махсус тадқиқотлар кўрсатадики, бундан 40 минг йиллар олдинги архонтроп ва палеонтроплар давридаги уруғ, қабила ҳаётини бошқариш аёллар қўлида бўлган. Фарзанд туғиши, оилавий ҳаётни олиб бориши, термачилик, кейинчалик ер ҳайдаш, деҳқончилик билан шуғулланиши аёлнинг ижтимоий мавқеини оширган. Натижада овчилик билан шуғулланадиган эркак эмас (овчилик ҳар доим ҳам омадли бўла-

¹ Қаранг: Ртвеладзе Э. В., Саидов А. Х., Абдуллаев Е. В. Очерки по истории цивилизации древнего Узбекистана: государственность и право. Ташкент: Адолат, 2000. С. 12–13.

² Плосс Г. Женщина в естествоведении и народоведении // Антропологические исследования. Сыктывкар-Киров: Вятка, 1995. С.282.

³ Ўша жойда.

вермаган, бу омил эркак мавқеига таъсир этмаслиги мумкин эмас эди, албатта), балки аёл уруғ, қабила, оила бошлиғига айланган¹.

Матриархат даврида аёл ижтимоий ҳаётнинг бош субъекти бўлгани халқ оғзаки ижоди намуналарида, миф ва афсоналар, эртакларда ҳам ёрқин из қолдирган. Изида, Деметра, Церера, Астарта каби худолар ва афсонавий қаҳрамонлар энг қадимги даврларда, матриархат даври таъсирида яратилган. Ушбу образларда аёл ижтимоий ҳаётнинг энг фаол субъекти, уруғ, қабила раҳнамоси, адолат ва эзгулик учун ботир жангчи, курашчи, ҳатто эркаклар салтанати ва лашкарини ҳам тор-мор этишга қодир қаҳрамон сифатида тасвирланади. Бундай мисолларни ўзбек халқи ижодидан ҳам кўплаб келтириш мумкин.

Шундай қилиб, матриархат давридаги аёлнинг мавқеи, уруғ, қабила ҳаётида тугган ижтимоий ўрни эркакларникидан юқори эди. Айнан ушбу омил кейинчалик оила, жамият, давлат институтларининг пайдо бўлишига, бошқариш тизимларини, ҳуқуқий ва одатий нормаларни яратишга олиб келди, “ҳокимият”, “давлат”, “эъравонлик”, “адолат”, “озодлик”, “ҳуқуқ”, “қонун”, “бошқариш”, деган тушунчалар шаклланди².

Ижтимоий-тарихий тараққиётнинг келгуси босқичларида ижтимоий ҳаётнинг субъекти сифатида аёлга бўлган муносабатларда ўзгаришлар, ҳатто аёл ва эркакни бир-бирига антогонист сифатида қарши қўювчи таълимотлар пайдо бўлади. Аёлнинг ижтимоий-сиёсий борлиқни яратувчи, бошқарувчи қобилиятга, кучга эга эканини шубҳа остига олувчи қарашлар ҳанузгача мавжуд, шу боис “аёллар масаласи” тараққийпарвар, демократик кучлар диққатини тортмоқда.

Ижтимоий ҳаётда, уруғ, қабилани бошқаришда эркаклар ролнинг ортиши, патриархатнинг пайдо бўлиши билан аёлга, унинг ўрнига бўлган муносабатлар ҳам ўзгаради, аёлни завжа, уй қўриқчиси, тарбиячи, насл яратувчи, “эркакнинг қовурғасидан

¹ Қаранг: Ртвеладзе Э. В., Саидов А. Х., Абдуллаев Е. В. Очерки по истории цивилизации древнего Узбекистана: государственность и права. Ташкент: Адолат, 2000. С. 13–14.

² Қаранг: Ходжаева С. А. Правовая культура и проблемы развития социально-правовой активности женщин Республики Узбекистан (историко-правовое исследование): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Ташкент, 2003. С.11.

яратилган" деган қарашлар тарқалади. Аёлнинг ижтимоий-сиёсий борлиқдаги ўрни, субъектлиги, фаоллиги тобора кам эсланадиган бўлади. Машҳур Ману қонунларида қуйидагиларни ўқиймиз: "Аёллар бад қилиқлардан асралиши лозим; агар улар назоратсиз қолса, оилага бахтсизлик олиб киради. Аёл табиатан эркакни йўлдан уришга мойил, шунинг учун эркак энг яқин аёл қариндоши билан ҳам якка қолмаслиги даркор. Аёл – беҳаёлик манбаи, у – нифоқлар манбаи... Ушбу сабаблар боис аёллар бутунлай эркаклар қўл остида бўлиши керак. Қизча, қиз, хотин ҳатто ўзининг уйида ҳам, ўзининг иродасини англамаслиги зарур. Ниҳоят: хотин умр бўйи эрини эъзозлаши, ҳатто эри ўлгач ҳам, уники бўлиши керак..."¹.

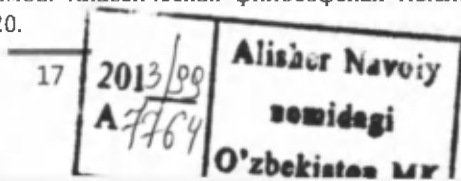
Хотин-қизларнинг ижтимоий субъектлигини рад этувчи, уларнинг инсон эканини менсимайдиган қарашларни биз инсоният тафаккурига улкан ҳисса қўшган мутафаккирлар, ижодкорлар, файласуфлар ижодида ҳам учратамиз. Ҳомер "Аёлдан ҳам ҳалокатли нарса йўқ" деса, етти донишманднинг бири, фалсафа фанининг асосчиси ҳисобланадиган Фалес ўзининг аёл бўлиб туғилмаганига ҳамду санолар айтади. Сукрот, "эркак қаҳридан кўра, аёл меҳридан кўрқиш керак"², дейди. Аристофан эса бошқариш ишларини ўз қўлларига олмоқчи бўлган аёлларни мазахона иборалар билан тасвирлайди³. Бундай фикрларни Будда, Конфуций, Платон, Аристотель, Шопенгауэр, Ницше асарларида ҳам учратишимиз мумкин. Энг ҳайратланарлиси шундаки, эркакнинг сиёсий борлиқдаги ўрни, мавқеи ортишига мувофиқ ҳолда – тескари тарзда аёлнинг ижтимоий ҳаётдаги ролига салбий муносабат кенгайиб борди. Эркак мулкий муносабатларнинг асосий субъекти сифатида ижтимоий-тарихий тараққиёт саҳнасига чиққач, аёлнинг ҳуқуқ ва эркинликларини чеклаш одатий ҳолга айланди. Солоннинг "аёл бошқариш ҳақида ҳеч нимани фикрламайди, шунинг учун у аёл, хизматкор ва ёрдамчи ролини ўйнаши зарур"⁴ деган тартиби кейинги асрларда

¹ Қаранг: П л о с с ь Г. Женщина в естествоведении и народоведении // Антропологические исследования. Сыктывкар – Киров: Вятка, 1995. С.308.

² Қаранг: А л и м а с о в В. Фалсафа ёхуд фикрлаш чанқоғи. Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ нашр., 2007. 192-бет.

³ Қаранг: Аристофан. Комедии. В 2-х т. Т. 2. М.: Искусство, 1983. С.345-347.

⁴ Қаранг: Энциклопедия афоризмов. Классическая философская мысль. Минск: Совр. лит-ор, 1999. С.19-20.

кенг тарқала борди. Фақат XIX асрга келиб аёлларнинг инсоний ҳуқуқларини тиклаш, уларни турли зўравонликлардан, камситишлар ва ғайринсоний одатлардан халос қилиш учун уюшган оммавий ҳаракат бошланди, халқаро миқёсда зарурий нормаларни қабул қилишга киришилди¹. Бу борада Ж.А.Кондорсе (“Аёлларни фуқаролик ҳуқуқига киритиш ҳақида” асари), Олимпия де Гуж ва Луиза Лаколиб (“Аёллар ҳуқуқи” асари, кодекси), Т.Г. фон Гиппел (“Аёлларнинг фуқаролик аҳволини яхшилаш ҳақида” асари)нинг ижтимоий-сиёсий чиқишларини эслаш мумкин. Кейинчалик Шимолий Америка, Янги Зеландия, Австралия, Финляндия, Норвегия, Швеция, Англия, Германия, Австрияда олиб борилган феминистик ҳаракатлар XX асрда аёлларнинг тўла сиёсий ҳуқуққа эга бўлишини таъминлади².

Хотин-қизларнинг давлат бошқаруви тизимида субъект сифатида фаолият юритиши ижтимоий-сиёсий институтлар олдига функциялар билан чамбарчас боғлиқдир. Аёллар давлат бошқаруви тизимида қатнашар экан, энг аввало ушбу бошқарув тизимининг функционал хусусиятларидан, уларни бажариш технологиясидан яхши хабардор бўлишлари шарт.

Мутахассисларнинг таъкидлашича, давлат ва унинг тизимларига хос бўлган функцияларга иқтисодий вазифаларни бажариш, ижтимоий вазифаларни ҳал этиш, ҳуқуқ-тартиботни муҳофаза этиш, табиатни асраш, бошқа давлатлар билан алоқалар ўрнатиш, мудофаани ташкил этиш қабилар киради³. Демак, аёлларнинг давлат бошқаруви тизимидаги функциялари уларнинг субъектив хоҳиш ва истакларининг инъикоси эмас, улар ўз билими, иродаси ва хатти-ҳаракатларини давлат функцияларига боғлайдилар, давлат манфаатларига бўйсунтирадилар. Давлат бошқарувининг ушбу фундаментал талаби субъектлар олдига ўз талабларини қўяди ва ушбу талабларга жавоб берган, уларни ўз фаолиятида ўринли тадбиқ эта олган шахсгина ижтимоий-сиёсий ҳаётда фаол қатнаша олади.

Шу билан бирга хотин-қизлар давлат бошқаруви тизимининг нафақат субъекти, шунингдек объекти ҳам эканини унутмаслик

¹ Сафарова С. Аёллар масаласи: умумижтимоий ва миллий жиҳатлар. Тошкент: Ўзбекистон, 2003. 27-бет.

² Уша асар. 33–34-бетлар.

³ Саидов А., Тожионов У. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Тошкент: Адолат, 2001. 195–206-бетлар.

даркор. Демократик давлатнинг бош принципи инсонга хизмат қилиш экан, у шубҳасиз, барча объектлар эҳтиёжлари ва талабларини ҳисобга олишга мажбур. Демак, хотин-қизлар объект сифатида ҳам, инсон сифатида ҳам бошқарув олдига ўз талаб ва эҳтиёжларини қўяди, уларнинг қондирилишини истайди. Бу эса уларнинг объект сифатида давлат бошқаруви тизимига маълум бир вазифалар қўйишига замин яратади, яъни улар ўз функцияларини бошқарув тизимига олиб киради. Бизнинг фикримизча, мазкур вазифалар аёлларнинг қуйидаги ижтимоий ва демографик ҳолатини ифода этувчи, улардан келиб чиқувчи функциялардан иборатдир.

1. Хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳуқуқларини таъминлаш.

2. Оилада гендер тенгликни қарор топтириш, дискриминацияга қарши кураш.

3. Давлат ва жамият ишларини бошқаришга аёлларни кенгроқ жалб этиш.

4. Бошқарув тизимини такомиллаштиришга кўмаклашиш.

5. Фуқаролик институтларининг ривожланишига эришиш.

6. Маънавий-маърифий тадбирлар уюштириш орқали ёш авлодни тарбиялашга ўз ҳиссасини қўшиш.

Кўриниб турибдики, ушбу функциялари билан хотин-қизлар давлат бошқаруви тизимига ижтимоий вазифаларни тўла бажариш борасида ёрдам беради, ҳатто унинг айрим функцияларини ўз зиммасига олади.

Давлат бошқаруви тизимининг мажбурий функциялари билан хотин-қизларнинг ихтиёрий функциялари субстанционал аҳамиятига, келиб чиқиши ва ижтимоий-сиёсий борлиққа таъсир этишига кўра бир-бирига диалектик боғлиқдир. Агар хотин-қизлар давлат бошқаруви тизимининг функцияларини масъул ходим, раҳбар, ташкилот аъзоси сифатида ўз устига олишга мажбур бўлса (у ҳолда хотин-қизлар давлат бошқаруви тизимининг мажбурий функцияларини бажаришга масъулдирлар), жамоатчи, фаол сифатида эса ўзлари ҳам ихтиёрий функцияларини бошқарув тизими фаолиятига олиб кирадилар. Мажбурий функциялар кўпроқ масъул ходим – аёлларга, ихтиёрий функциялар жамоатчи, фаол аёлларга тааллуқлидир. Бироқ, мажбурий функциялар очик кўринишда бўлмаса-да, жамоатчи аёллар фаолиятига, фаолиятнинг мазмуни

ва ташкил этилишига таъсир қилмай қолмайди. Жамоатчи аёлларнинг ижтимоий-сиёсий борлиққа таъсири мажбурий функцияларни тўғри англагани, уларни бажаришга қўшган ҳиссаси билан белгиланади. Шунинг учун жамоатчи хотин-қизларнинг ихтиёрий функциялари улар ижтимоий-сиёсий фаоллигининг ифодаси сифатида бутун бошқарув тизимига, унинг самарали ишлашига таъсир кўрсатади. Ихтиёрий функцияларини, жамоатчилик фаолиятини давлат бошқаруви тизимининг мажбурий функциялари билан уйғунлаштира олган аёлгина ижтимоий-сиёсий борлиқни яратувчи, керак бўлса, уни ўзгартирувчи, янгиловчи ёки ривожлантирувчи субъектга айланади. Демак, субъект шунчаки фаолият олиб борувчи эмас, балки ижтимоий-сиёсий борлиққа, давлат бошқаруви тизимига фаол таъсир этувчи шахсдир.

Хотин-қизларнинг давлат бошқаруви тизими, ижтимоий-сиёсий борлиқнинг фаол субъекти экани кратологик (давлат аҳамияти) моҳиятга эгадир. Янги давлат бошқаруви тизими шаклланаётганида, фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги, демократик қадриятларнинг қарор топишидаги ўрни беқиёс аҳамиятга эга. Шунинг учун ҳам Президентимиз Ислом Каримов фуқароларни, шу жумладан аёлларни ҳам, жамият ва давлат қурилиши ишларига жалб қилиш – миллий демократик тараққиётнинг асосий шартларидан бири эканлигини таъкидлайди. “Ҳокимият тузилмаларининг демократик мазмуни, – дейди Президентимиз, – кўп жиҳатдан давлатни бошқаришда фуқароларнинг иштирок этиши масаласи қанчалик ҳал қилинганлиги билан белгиланиши маълум. Ўзбекистонда ушбу ҳуқуқнинг амал қилиши учун қонун асослари яратилган. Бироқ ҳали жамият ва фуқаролар давлатни бошқаришда иштирок этиш, ўзлари қандай бошқарилаётганлиги ҳақида маълумот олиш ҳуқуқини англай бошлашига ва бу ҳуқуқдан фойдалана оладиган бўлишларига эришиш керак. Шундай шароитдагина давлат ва унинг институтлари, мансабдор шахслар жамият ва фуқаро олдигаги ўз масъулиятларини ҳис қиладилар. Бунинг учун фуқароларнинг сиёсий фаоллигини ошириш зарур. Барқарор, мустаҳкам тизимларда, агар фуқароларнинг сиёсий манфаатларини рўёбга чиқариш учун ҳамма ҳуқуқий, демократик шарт-шароитлар яратилган бўлса, аҳолининг ўзи ихтиёрий равишда, профессионал асосда мамлакатнинг сиёсий ҳаётида тобора кенг

иштирок этади”¹. Ушбу методологик аҳамиятга эга фикрдан келиб чиқсак, аёлларнинг ижтимоий-сиёсий борлиқнинг фаол субъекти эканлиги – уларнинг давлатни бошқаришда ихтиёрий тарзда, профессионал асосда кенг кўламда иштирок этишидадир.

Кратологик нуқтаи назардан хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги давлатнинг сиёсий тизимдаги ўрнига таъсири билан ҳам белгиланади. Ҳатто, ушбу таъсир, аёлларнинг давлат бошқаруви тизимининг фаол субъекти эканини билдирувчи асосий мезонлардан биридир.

Мутахассисларнинг таъкидлашича, давлатнинг жамият сиёсий тизимидаги ўрни қуйидагиларда акс этади:

биринчидан, давлат асосий ишлаб чиқариш қуролларининг мулк эгаси, у жамиятнинг барча аъзолари, шунингдек, айрим фуқаролар манфаатлари йўлида ривожланишнинг асосий йўналишларини белгилайди;

иккинчидан, давлат барча фуқароларнинг уюшмаси сифатида фаолият кўрсатади;

учинчидан, давлат бошқарув ва мажбурловнинг махсус аппаратага эга;

тўртинчидан, давлат турли-туман ишонтириш ва мажбурлов усулларида фойдаланиш имконини берадиган кенг тармоқли юридик воситалар тизимига эга;

бешинчидан, давлат мустақилдир;

олтинчидан, бутун мамлакат миқёсида давлат тўла ҳокимиятга эга ягона ташкилотдир”².

Хотин-қизлар ижтимоий-сиёсий борлиқнинг, энг аввало, субъектлари сифатида давлат бошқарув тизимининг юқоридаги жиҳатларига, масъул ходим, раҳбар бўлганида бевосита, жамоатчи, фаол бўлганида эса билвосита таъсир этади. Ушбу таъсирнинг манбаи давлатнинг демократик характери билан белгиланади. Агар давлат демократик бўлмаса, фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги, жамоатчиликнинг барча саъй-ҳаракатлари беиз кетади. Давлатнинг демократик характери фуқароларнинг, шу

¹ И с л о м К а р и м о в. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Тошкент: Ўзбекистон, 1997. 173–174-бетлар.

² С а и д о в А., Т о ж и х о н о в У. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Тошкент: Адолат, 2001. 126-бет.

жумладан аёлларнинг ҳам, ижтимоий-сиёсий фаоллигига кратологик моҳият бахш этади, яъни демократия аёлларнинг ижтимоий-сиёсий борлиқни такомиллаштиришга қаратилган фаоллигини тараққиёт учун зарур, давлат бошқарувини ривожлантиришга хизмат қиладиган воқеликка айлантиради.

Профессорлар А.Х.Саидов ва У.Тожионов юқоридаги фикрларида тўғри кўрсатадилар: давлат – асосий ишлаб чиқариш қуролларининг мулк эгаси ҳисобланади. Аммо бу давлатнинг барча фуқаролар манфаатларини ифода этишига халақит бермайди. Ҳатто хусусий мулк тан олинган, фуқароларда хусусий мулкчилик ҳаёт тарзига айланган тақдирда ҳам, давлат уларнинг манфаатларини ҳимоя қилади. Давлатнинг ушбу демократик характери аёлларнинг ҳам хусусий мулк эгаси бўлишига халақит бермайди, балки, аксинча, давлат, ўзининг демократик характеридан келиб чиқиб, аёлларнинг хусусий мулк эгаси бўлишини қўллаб-қувватлайди. Шу тариқа давлат барча фуқароларнинг уюшмаси сифатида фаолият кўрсатади¹.

Фуқароларининг иқтисодий фаоллиги орқали жамият тараққиётини таъминлаш стратегиясини ишлаб чиқиш, моддий фаровонликка эришишни таъминлаш давлатнинг функцияларидан бири ҳисобланади. Фуқароларнинг иқтисодий фаоллигига таяниш, уни ижтимоий-сиёсий борлиқнинг таркибий қисмига айлантириш кратологик аҳамиятга эгадир. Шунинг учун аёлларнинг иқтисодий фаоллигини, бозор муносабатларини ривожлантиришга қаратилган саъй-ҳаракатларини ижтимоий-сиёсий фаолликка қарши қўйиш ёки ундан айрича тасаввур этиш мумкин эмас.

Хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий борлиқни яратиш ва модернизациялашдаги фаол субъектлиги давлатнинг халқаро майдондаги нуфузига ҳам таъсир этади. Бугун давлатлараро интеграция глобал воқеликка айланаётганда, жаҳон ҳамжамияти, халқаро хотин-қизлар ташкилотлари ҳар бир давлатдаги аёллар масаласини синчковлик билан кузатмоқда, улар давлатларнинг демократик принципларга мувофиқ фаолият юритаётганини, халқаро конвенциялар шартларини тўла бажараётганини ижтимоий назорат қилмоқда. Бундай шароитда аёлларни жамият ва

¹ Ўша жойда.

давлат ишларини бошқаришга жалб этиш, уларнинг ижтимоий-сиёсий субъектлигини таъминлашга қаратилган чора-тадбирлар кўриш крাতологик моҳият касб этмай қолмайди.

Демак, аёллар масаласи фақат аёлларга тааллуқли эмас, у бутун жамият тараққиётига, давлат бошқаруви тизимини такомиллаштиришга ҳам хизмат қиладиган ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ва маданий характерга эга ҳодисадир.

1.2. Давлат бошқаруви тизимининг объектлари ва уларнинг ижтимоий белгилари

Давлат бошқаруви тизимининг бош мақсади инсон фаолиятини, инсонлараро муносабатларни, меҳнат ва жамоат ташкилотларига бирлашган кишиларнинг хатти-ҳаракатларини, ишлаб чиқариш қуроллари ҳамда табиий бойликлардан фойдаланиш жараёнларини бошқариш, ташкил этишдир. Ушбу жараёнлар давлат бошқаруви тизимининг объектлари ҳисобланади. Шунинг учун объектга жонли (инсон) ва жонсиз (ишлаб чиқариш қуроллари, табиий бойликлар) нарсалар киради.

Объект ҳақида кўплаб гносеологик тадқиқотлар ўтказилган, уларни таҳлил қилиш ёки янги бир назария яратиш бизнинг вази-фамизга кирмайди. Энг муҳими шундаки, нима учун объект (инсон, аёл, хотин-қиз) субъект (инсон, аёл, хотин-қиз) учун зарур? Субъект объектни ҳаракатга, ижтимоий-сиёсий фаолликка чорлайдими ёки фаоллик объектнинг имманент хусусиятими? Давлат бошқаруви тизимлари объект фаоллигини ташкил этишдан қандай фойда кўради ёки бундай фаоллик объектнинг фақат ўзи учун зарурми? Объектнинг ижтимоий белгилари қандай, улар ҳар доим ҳам субъектнинг талабларига жавоб берадими? Жамият модернизациялашаётган бир пайтда объектнинг ижтимоий белгиларида қандай трансформациялар рўй бермоқда? Мазкур саволларга жавоб излаш мавзудаги асосий мақсадимиздир.

Инсон ҳар қандай бошқарув тизими учун бир вақтнинг ўзида ҳам субъект, ҳам объектдир. Илмий адабиётларда субъект фаол, объект нофаол, ижрочи сифатлари билан ажратилади. Ижтимоий ҳаётга фаол муносабатда бўлиш субъектнинг, ижтимоий жараёнларнинг кузатувчиси ёки уларга мутлақ бефарқ бўлиш объект-

нинг ўзига хос белгиси, деб қараш кенг тарқалган. “Объект тушунчаси, – дейилади, “Билиш фалсафаси” асарида, – субъектга қарама-қарши бўлган, субъектнинг амалий, баҳоловчи ва билиш фаолияти йўналтирилган нарса, воқеа, ҳодиса ва бошқаларни ифодалайди... “Субъект” ва “объект” тушунчаларида нисбийлик momenti мавжуд: агар бир пайтда бир хил нарса объект бўлса, бошқа шароитда эса субъект бўлиши мумкин ва аксинча... *А.* талаба бўлиш субъектидир ва айна *В.* талаба учун у билиш объекти бўлиши мумкин. Л.Фейербах айтганидек: “Мен – ўзим учун субъект, бошқалар учун эса объектман, яъни хулоса шуки, “мен” субъект ҳам, объект ҳам бўлишим мумкин!”¹. Демак, бу – инсоннинг бир вақтнинг ўзида субъект ёки объект бўлиши мумкинлиги аксиомасидир. Бироқ, савол туғилади. Агар инсон бир вақтнинг ўзида билишнинг, бошқаришнинг ҳам субъекти, ҳам объекти бўлса, уларнинг функционал белгилари нима бўлади? Ҳар қандай бошқариш субъект ва объект функцияларини, вазифаларини, хатти-ҳаракатларининг доираларини чегаралаб, аниқ белгилаб қўйишни тақозо этади-ку?! Бу эса инсонни бир вақтнинг ўзида ўзи учун ҳам субъект, ҳам объект бўлиши мумкинлигини шубҳа остига қўяди. Мазкур гносеологик муаммо устида биз навбатдаги мавзуда батафсил тўхталамиз, ҳозир шуни айтишимиз керакки, инсоннинг бошқариш субъекти ёки объекти бўлиши энг аввало унинг ўзига, иродасига, билими ва уни ҳаётга жорий этишга қаратилган фаолиятига боғлиқдир. Чунки, субъект ва объект ҳақидаги фикрларни ушбу ёндашишдан айрича қўйиш, таҳлил қилиш мумкин эмас. Ижтимоий детерминация инсон онгига ва ўзини, ўзлигини намоён этишга қанчалик таъсир этмасин, ушбу таъсирни инсон энг аввало ўзининг маънавий-руҳий онги, тафаккури ва ҳаётий тажрибаси синтезидан ўтказибгина ё субъект (фаол), ёки объект (нофаол кузатувчи) сифатида ҳаракат қилади. Айнан ушбу “ички синтез” субъект ёки объектнинг ижтимоий белгиларини ҳам белгилаб беради, уларнинг ижтимоий-сиёсий борлиқда намоён бўлишига хизмат қилади.

Давлат бошқарув тизими инсон фаолияти ва характеридан, ҳаётий мақсадига эришиш йўлидаги саъй-ҳаракатларини ташкил этиш ва рационал бошқаришга интилишидан бошқа нарса

¹ Билиш назарияси. Тузувчи ва таржимон Қ.Назаров. Тошкент: Университет, 2005. 105-бет.

эмас. Бошқарув тизими у ёки бу даражада, бевосита ёки билвосита инсон билан, унинг ўзини ўзи бошқариши, идора этиши билан боғлиқ ижтимоий-сиёсий фаолият туридир. Шундай экан давлат бошқаруви тизимининг парадигмал хусусиятлари, фундаментал вазифалари инсон ҳаётининг мақсадининг, ўзини ўзи бошқаришга (бу ҳам демократия) интилишининг инъикосидир.

Маълумки, инсон фаолияти, инсоннинг ҳаётининг мақсади, ўзини ўзи бошқариш (ушбу бошқариш орқали ўзини ўзи намоеён этиш, ички маънавий-руҳий, интеллектуал салоҳиятидан фойдаланиш) га бўлган интилиши динамик хусусиятга эга ҳодиса ҳисобланади. Ушбу динамик хусусият бошқарув тизимининг ҳам динамик ҳаракат қилишга, динамик тизимга айлантиради. Агар бошқарув тизими динамик хусусиятини йўқотса, инсон интилишларига жавоб беролмаса, консерватив воқеликка айланади ва жамиятнинг динамик ривожланишига салбий таъсир кўрсатади.

Шу билан бирга ижтимоий детерменистик таъсир ҳаддан ташқари кўп, гоҳо бошқарув тизими имкониятларидан кенг бўлиши ҳам мумкин эмас. Бу тақдирда бошқарув тизими ижтимоий детерминизмга жавоб беролмай қолади, натижада бошқарув тизими ўзининг яшовчанлигини, эгилувчанлиги ва ҳозиржавоблигини йўқотади¹.

Тўғри, ижтимоий детерминизм қуйи бошқарув тизимларини юқори масъулият, юқори ташкилотчилик билан фаолият кўрсатишга, жамиятнинг динамик ривожланишига мувофиқ ишлашга етаклайди, лекин у бошқарув тизимининг ўзини ўзи идора этиш имкониятларини ҳисобга олишга мажбурдир. Масалан, республика-мизда ташкил этилган фуқаролар йиғини қошидаги диний, маърифий-маънавий ишлар ва хотин-қизлар билан ишлаш бўлимларида жамоатчи аёлларнинг ўз вазифасига ўта расмийчилик билан ёндашиш ҳоллари учраётгани кузатилади. Шунинг учун ҳам мазкур бўлимдаги фаол аёлларнинг деярли 80 фоизи узоғи билан бир йил, 10-12 фоизи – икки йил, 6-7 фоизи уч йил фаолият кўрсатади. Бунинг асосий сабабларидан бири – юқори идораларнинг тинмай турли ҳисоботлар талаб этиши, бўлим ва фуқаролар йиғинининг моддий имкониятларига мувофиқ келмайдиган тадбирлар ўтказишни талаб этишидир. Демак, давлат бошқаруви тизими билан аёллар-

¹ Қаранг: У к р а и н ц е в Б. С. Самоуправляемые системы и причинность. М.: Мысль, 1972. С.41.

нинг ижтимоий-сиёсий фаолияти, ушбу фаолиятни амалга ошириш имкониятлари ўртасида мутаносиблик, уйғунлик бўлиши шарт.

Давлат бошқаруви тизимининг кенг, ижтимоий-сиёсий миқёсдаги объекти, тадқиқотимиз предметига мувофиқ аёллар қатлами, аёллар аудиториясидир. Ўзбекистон Республикасида ушбу қатлам ва аудитория мамлакатимиз аҳолисининг 51 фоизини ташкил этади. Аммо мазкур қатлам, аудитория ўзининг ички тизимлари ва ижтимоий белгиларига эга. Аёлларни ижтимоий-сиёсий борлиқ субъектига айлантириш тўғрисида гап кетганида уларни ҳисобга олиш талаб этилади.

Хотин-қизлар қатлами ва аудиториясининг ички тизимлари деганда, биз уларнинг психофизиологик ҳолатини, онтогенетик ўсишини, ривожланишини назарда тутамиз. Уларни:

- қизча, қизалоқ;
- болалик ва ўсмирлик;
- вояга етганлик;
- оналик (репродуктивлик);
- норепродуктивлик;

– кексалик каби даврларга ажратиш мумкин. Ушбу даврларда аёл организми ва ҳолатида маълум бир психофизиологик ўзгаришлар, силжишлар содир бўлади, улар аёлнинг ижтимоий ҳаётга муносабатига таъсир этмай қолмайди. Махсус кузатишлардан маълумки, аёлларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги, асосан, норепродуктивлик даврига тўғри келади. Бу даврни 40-60 ёшлар билан белгилаш мумкин.

Норепродуктив даврда аёллар бола туғиш ва фарзандлар тарбиясидан бироз халос бўлади, улар оилавий юмушлардан кейин ижтимоий ҳаётда қатнашишга вақт топадилар. Бундан ташқари, бу даврга келиб, аёллар ижтимоий ҳаёт ҳақида, бошқариш технологияси тўғрисида маълум бир билим ва амалий тажрибага эга бўладилар. Норепродуктив давр аёлларнинг ижтимоий-сиёсий борлиқдаги репродуктив давридир. Аёлларни ижтимоий-сиёсий фаолиятга жалб этганда, мазкур омилни ҳисобга олиш лозим.

Тажриба кўрсатадики, аёлларнинг барчаси ҳам ижтимоий-сиёсий фаол бўла олмайди, уларга бундай талаб қўйиш инсон психологиясини ҳам, ижтимоий борлиқ қонуниятларини ҳам билмасликдир. Кўп ҳолларда аёллар ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги фаолликни эмас, балки маънавий тарбия, маданият, халқ ижоди ва рекреация соҳаларида ўзини намоён қилишни маъқул кўра-

дилар. Фалсафа фанлари доктори В.Алимасов Ғарб файласуфларига эргашиб: “Аёлда ижтимоийлик, ўзликни англаш ва мардлик кам, у ушбу хислатларни оиласига нисбатан кўрсатиши мумкин. У ўзини шахс сифатида намоён этиш учун эркакдек курашмайди, аёл табиатида мавжуд ҳаётга, муносабатларга кўникиш туйғуси устундир”¹, – деб ёзади. Бу ўринда олим юқоридаги омилни назарда тутмоқда, яъни барча аёллар ҳам ижтимоий-сиёсий соҳада фаол бўлавермайди. Ҳатто, бундай ҳол эркакларнинг барчасида ҳам кузатилмайди. Аммо, В.Алимасовнинг “аёл ўзини шахс сифатида намоён этиш учун эркакдек курашмайди, унда мардлик, ижтимоийлик кам”, деган сўзларига қўшилиш қийин. Фарзанд туғиб, уни оёққа қўйиш, инсон сифатида шакллантириш, уй-рўзғор ишларини сидқидилдан, ҳар куни, эринмай, сабр-тоқат билан олиб бориш мардлик, ижтимоийлик эмасми?

В.Алимасовнинг “Эркакларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги аксиома бўлиб қолмоқда. Ушбу омилни ҳисобга олмаслик, ҳар қандай гендер тенглик ҳақидаги ғояни йўққа чиқаради”,² – деган фикрига фалсафа фанлари доктори А.Ҳусейнова ҳақли эътироз билдириб, ёзади: “Биринчидан, давлатни бошқариш фаолиятида эркаклар сонининг кўпчиликни ташкил этиши, ҳали уларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини аксиома, деб таърифлашга асос бўлолмайди. Ҳа, бошқаришнинг юқори поғоналарида эркаклар устун туришини инкор қилиб бўлмайди, аммо ижтимоий-сиёсий борлиқни фақат ушбу поғона белгиламайди. Бошқаришнинг ўрта ва қуйи поғоналари ижтимоий-сиёсий фаоллигисиз юқори поғона ҳеч қандай муваффақиятга эриша олмайди. Ижтимоий-ҳуқуқий, маданий-маърифий, таълим-тарбия, коммуникация, медицина ва сервис соҳаларининг ўрта ва қуйи поғоналарида аёллар 70-85 фоизни ташкил қилмоқда. Хўш, шундай экан, эркакларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги аксиома бўлиши мумкинми? Бизнинг фикримизча, йўқ. Иккинчидан, бошқаришнинг юқори поғоналарида етакчилик қилаётган эркаклар гендер тенгликни таъминлашга салбий таъсир ўтказиши мумкинми? Йўқ. Юқори поғона ўз манфаатларига мос қонунлар, кўрсатмалар, дастурлар ва режалар қабул қилиши мумкин, бироқ улар

¹ Алимасов В. Гендер фалсафаси. Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ инст., 2008. 120-бет.

² Ўша асар. 48-бет.

(қонунлар) жамият манфаатларига, эркакларнинг истакларига ва демократик қадриятларга мос келмаса, ижтимоий натижаларга олиб келиши қийин. Демак, гендер тенгликни таъминлаш – жамиятнинг демократик тараққиёт талаблари билан боғлиқ воқелиқдир, уни фақат юқори поғона орқали таъминлашни тасаввур қилиб бўлмайди¹.

Аслида, бу ўринда баҳс аёлнинг ижтимоий-сиёсий борлиқда қанчалик субъект ва қай даражада объект эканлиги ҳақида бормоқда. В.Алимасов аёлларнинг баъзилари ижтимоий-сиёсий фаол (субъект), кўпчилиги эса ижтимоий-сиёсий нофаол (объект), деган фикрга мойил бўлса, А.Хусейнова аёлларнинг бошқа соҳалардаги фаоллигидан келиб чиқади, шу тариқа у ижтимоий-сиёсий фаоллик доирасини кенгайтирмоқчи бўлади. Тўғри, бошқа соҳалар ижтимоий-сиёсий ҳаётга таъсир этмай қолмайди, аммо уларда айнан ижтимоий-сиёсий борлиққа қаратилган фаолият юқори бўлмаса-да, ҳозирги демократик жамият, қабул қилинган ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар, давлат сиёсати, аёлларни, уларнинг хоҳиш-истак ва қонуний интилишларига мувофиқ, ижтимоий-сиёсий борлиқнинг фаол субъектларига айлантиришга тайёр. Энди гап аёлларнинг ўзини ҳаракатга келтириши, ўзини объектдан субъектга айлантиришидадир.

Давлат бошқаруви тизими учун нафақат фаол аёллар, субъект, худди шунингдек аудитория, ижрочи, қабул қилинган қонун ва қарорларни ўзининг хатти-ҳаракатларига тадбиқ этувчи объектлар ҳам зарурдир. Бошқарув тизимининг объекти бўлиш бошқарув тизимини ҳам, объектни ҳам бирининг иккинчиси олдида масъулликдан халос қилмайди. Ушбу масъулликни бажариш учун ҳам объект субъект учун, субъект эса объект учун зарурдир. Бу нафақат бошқарув ишларини йўлга қўйиш, шунингдек ижтимоий муносабатларни рационал ташкил этиш орқали жамият тараққиётини таъминлаш шарти ҳамдир.

Ижтимоий-сиёсий фаоллик объект (аёл)нинг имманент хусусиятидир. Аристотель, инсон ижтимоий, сиёсий мавжудот², деганида ҳақ эди. Чунки инсон ўз хатти-ҳаракатларини нафақат бошқаларнинг манфаат ва интилишлари билан боғлиқлигини

¹ Хусейнова А. А. Фуқаролик жамияти ва аёллар. Бухоро, 2009. 68-бет.

² Аристотель. Сочинения. В 4-х т. Т.4. М.: Мысль, 1984. С. 63.

билади, худди шунингдек, ўз хатти-ҳаракатларини бошқаларнинг фаолияти, интилишлари билан уйғунлаштириш, гуруҳлар, жамоалар, партиялар тузиш омили эканини ҳам билади. Чунки "ижтимоий-сиёсий муносабатларда иштирок этиш эҳтиёжлари ва зарурияти ҳар бир фуқарода манфаатларни фақат гуруҳий шаклдагина ифодалаш ва қондириш мумкин эканлигини англаб етишга замин яратади. Турли хил ижтимоий гуруҳлар ва табақаларнинг турлича манфаатларини ўзаро тўқнашувлар ва зиддиятларга киришиши, уларни ўзаро келиштириш ва мувозанатлаштиришсиз ҳал қилиб бўлмаслигини англаш жараёнлари табиий равишда халқлиб жамият ва сиёсий ҳокимиятга бўлган эҳтиёжларни шакллантиради"¹.

Демак, ижтимоий-сиёсий фаоллик турли манфаатларни уйғунлаштириш, инсоннинг ижтимоий мавжудотлигини асослайдиган гуруҳлар, жамоалар, партиялар тузиш учун ҳам зарурдир. Ҳақиқатдан ҳам, "турли манфаатлар мувозанатини фақат демократик жамият билан давлат ҳокимияти тизимлари ҳамкорлигида амалга ошириш мумкин... Шу сабабли ҳам, сиёсий онг турли хил ижтимоий гуруҳларнинг сиёсий институтлар ва сиёсий субъектлар билан ўзаро мулоқот ва муносабатларга киришиши учун зарурий эҳтиёжларни шакллантирди ҳамда расмийлаштирди"².

Ижтимоий-сиёсий фаоллик объектнинг ички имманент хусусиятлари бўлиб қолмайди, у ижтимоий-сиёсий борлиқда объективлаштиришни тақозо этади. Объективлаштирилмаган фаолият хаёл, орзу, шунчаки тилак, режа бўлиб қолаверади. Шунинг учун демократик принципларга амал қилувчи давлат бошқаруви тизими ижтимоий-сиёсий фаолликнинг объективлашишини кун тартибига қўяди ва ўз тараққиётининг манбаи деб билади. Объективлаштиришга чорлаш ҳар бир демократик давлатнинг вазифасидир.

Хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий интилишлари, орзу-тилакларини рўёбга чиқариш учун зарур шарт-шароит яратиб бериш, уларни объективлаштириш икки томон – аёллар учун ҳам, давлат бошқаруви тизими учун ҳам муҳимдир. Аёллар ўзини ўзи намоён қилиш, мавжуд билимини, тажрибаси ва салоҳиятини

¹ Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти. Тошкент: "Наврўз" нашр., 2003. 202–203-бетлар.

² Ўша асар. 203-бет.

ифода этиш, уларни янада ривожлантириш имконига эга бўлсалар – давлат бошқарув тизими кенг аҳоли манфаатларига хизмат қилади, ўзининг халқ ҳокимияти эканини амалда исботлайди, аёлларнинг сиёсий маданиятини юксалтиради.

Давлат, унинг бошқарув тизими, умуман ижтимоий бошқарув ҳеч кимни бепарқ қолдирмаган, чунки ушбу институтларнинг фаолияти кишилар, халқ, миллат ҳаёти, тақдири билан боғлиқдир. Шу боис ҳам аёллар, айниқса уларнинг ижтимоий-сиёсий фаол қисми ижтимоий-сиёсий борлиқ муаммоларини ҳал этишга ўз ҳиссасини қўшадилар.

Шу билан бирга ижтимоий-сиёсий фаоллик инсонда тайёр ҳолда, Платоннинг “минемзиси” каби, у билан бирга “туғилмайди”. У шакллантириладиган, ижтимоий тарбиявий воситалар орқали инсон онгига, хатти-ҳаракатлари ва турмуш тарзига сингдириладиган фазилатдир. Буни кўпинча давлат, унинг институтлари амалга оширади. Илмий адабиётларда у “сиёсий ижтимоийлашув” номини олган¹.

Демак, объективлаштириш, сиёсий ижтимоийлашув давлат бошқаруви ва жамият тараққиёти учун объектив заруриятдир.

Хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий борлиққа муносабатлари уларнинг ижтимоий белгиларини, давлат бошқаришида самарали қатнашишини таъминлайдиган ижтимоий хислатларини билишга, ўрганишга ундайди. Ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг, давлат бошқарувининг полифункционал воқелиги, мураккаблиги аёлларнинг ижтимоий хислатларига маълум бир талаблар қўяди, чунки дуч келган объект, киши давлат бошқарувини ўз зиммасига ололмайди, уни муваффақиятли бажаролмайди, бунинг учун у нафақат шахсий (индивидуал), шунингдек, ижтимоий (социал) белгиларга, хислатларга эга бўлиши шарт. Бу борада илмий адабиётларда, ҳатто аёлларнинг давлат бошқарувидаги муаммоларини махсус ўрганган олимлар асарларида ҳам бирор тавсия учрамайди. Тўғри, юридик фанлари номзоди С.А.Ходжаеванинг номзодлик диссертациясида аёлларнинг ижтимоий-ҳуқуқий фаоллигини, фазилатларини аниқлашга қаратилган назарий

¹ Қаранг: Пугачев В. П., Соловьев А. И. Введение в политологию. М.: Аспект-Пресс, 1999. С. 323–324; Туйчиев Б. Проблемы формирования политической культуры и демократизации современного общества. Ташкент: Изд. “Китоб”, 1991. С. 212.

портрет яратишга ҳаракат қилинган. Унга кўра, аёлларнинг ижтимоий-ҳуқуқий фаоллиги, уларнинг: 1) шахсий; 2) ижтимоий; 3) ижтимоий-ҳуқуқий сифатлари орқали белгиланиши, айнан ушбу белгилар замонавий фаол аёллар портретини ташкил этиши кўрсатилади¹.

Тадқиқотчининг ёзишича, сиёсий-ҳуқуқий ва ижтимоий фаол аёл жамият ҳаётида фаол иштирок қилувчи, сиёсий партиядан бирига аъзо, гуманитар олий маълумотга эга 41-66 ёшлардаги шахсдир. У оилали, мудом даврий ҳуқуқий нашрлардан бирини ўқиб боради, хотин-қизлар ҳаракати тарихи ва замонавий гендер муаммолари билан қизиқади. У кишилардаги тўғрилиқни, ахлоқий хислатларни, ташкилотчилик ва ишчанликни ёқтиради, ўзи ҳам кишилар даврасида, диққат марказида бўлишга интилади. Хуллас, ижтимоий-ҳуқуқий аёл замон ва давр, кишилар ҳаёти билан қизиқувчи шахсдир².

Тадқиқотчи совет давридаги ҳуқуқшунос аёлларнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиб, уларни ҳозирги даврга проекция қилади, шу тариқа ижтимоий-ҳуқуқий аёл портретини яратади. У совет давридагидан фарқли тарзда ҳозирги давр аёлларида, уларнинг онги, билими, ижтимоий ҳаётга муносабатларида туб ўзгаришлар содир бўлганини кўрмайди, ўрганмайди. Натижада яратилган портрет ҳаётдан, ижтимоий борлиқдан узоқ назарий модель бўлиб қолади.

Биз кейинги бобларда, айниқса хотин-қизларимизнинг ижтимоий-сиёсий портретини яратганда, мазкур масала ҳақида кенгроқ тўхталамиз. Ҳозир шуни айтишимиз мумкинки, аёлларнинг ижтимоий белгилари давр, ижтимоий тараққиёт талабларига мувофиқ келгани учун уларнинг умумий йўналишлари ҳақида тўхталиб ўтишимиз мумкин.

Аёлларнинг ижтимоий-сиёсий борлиқдаги ўрни ва мавқеи уларнинг сиёсий маданиятига боғлиқдир.

Фалсафа фанлари доктори, профессор Б.Тўйчиевнинг ёзишича, сиёсий маданият жамиятнинг иқтисодий тизимига бевосита боғлиқ бўлиб, у маънавий ҳаётнинг барча соҳалари таъсирида шакллана-

¹ Х о д ж а е в а С. А. Правовая культура и проблемы развития социально-правовой активности женщин Республики Узбекистан (историко-правовое исследование): Автореф. дисс... канд. юрид. наук. Ташкент, 2003. С.19-20.

² Ўша асар. С. 20.

ди¹. Ушбу таъриф аёлларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги доираларини ўрганишда биз учун муҳим методологик аҳамиятга эга. Чунки баъзи илмий адабиётларда ижтимоий-сиёсий фаолият жамият ва давлат ишларини бошқариш билан чегараланиб қўйиладики, бундай ёндашиш, аёлларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини фақат давлат бошқаруви тизимидаги иштироки билан чегаралаб қўйишга олиб келади. Биз эса хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги ижтимоий ҳаётнинг барча соҳалари билан боғлиқ деб ҳисоблаймиз.

“Сиёсий маданият, – деб ёзади Б.Тўйчиев, – кишиларнинг сиёсий хатти-ҳаракатлари учун устувор принциплар, жамоага унинг уюшқоқлигини таъминловчи қадриятлар тизими асосини ташкил этади.

У сиёсий хулқ-атвор учун устувор принциплар, ижтимоий нормалар ва идеаллар сифатида ижтимоий институтлар ва ташкилотларни уюштиради, бир-бирига таъсирини таъминлайди, сиёсий соҳани яхлит ва интегратив характерини ифодалайди...”² Шу билан бирга олим сиёсий маданият сиёсий онг, сиёсий билим, сиёсий тажриба билан боғлиқ, инсон фаолиятининг қолган соҳаларини интеграция қилувчи воқелик эканини ҳам таъкидлайди. Демак, соф сиёсий воқелик йўқ, сиёсат моҳиятан жамият ва давлат ҳаёти билан боғлиқ экан, ижтимоий-сиёсий фаоллик ҳам сиёсий маданиятнинг интегратив хусусияти нуқтаи назаридан қаралиши лозим.

Хотин-қизлар давлат бошқаруви тизимида фаолият юритар экан, ижтимоий ҳаётнинг ранг-баранг соҳаларига дуч келади, улардаги муаммоларни ҳал этишга мажбур бўлади, ушбу муаммоларни ҳал этиш эса мудом ижтимоий-сиёсий аҳамиятга эгадир.

Сиёсий маданият жамият ва давлат ҳақида энг муҳим илмий-назарий таълимотлардан, мамлакат Конституцияси ва энг муҳим қонунлардан яхши хабардор бўлиш демакдир. Жамият ва давлат амал қиладиган сиёсий-ҳуқуқий нормаларни билмай, бошқарув тизимига аралашиб, жамият ва давлат ишларини бошқариб, олиб бориб бўлмайди³. Шунинг учун сиёсий маданиятни эгаллаш – ижтимоий-сиёсий фаолиятни муваффақиятли олиб бориш кафолатидир.

¹ Қаранг: Т у й ч и е в Б. Политическая культура и демократизация общества (социально-философский анализ). Ташкент: Университет, 2010. С.30.

² Ўша асар. 34-бет.

³ Қаранг: О д и л қ о р и е в Х. Т., Ғ о й и б н а з а р о в Ш. Ғ. Сиёсий маданият. Тошкент: Ўзбекистон, 2010. 44–45-бетлар.

Хотин-қизлар ижтимоий-сиёсий фаоллигини таъминловчи навбатдаги белги – сифат, яъни улардаги профессионал, касб-корга оид билимдир. Тажриба шуни кўрсатадики, аёллар давлат бошқаруви тизимида профессионал бошқарувчи сифатида эмас, балки касб-кори – ўқитувчи, шифокор, инженер, иқтисодчи, агроном, ҳуқуқшунос сифатида кириб келишади. Маълум бир соҳа бўйича касб-кор эгаллагач, билимга эга бўлгач, давлат бошқаруви тизимида ўтишади. Давлат бошқаруви тизими қанча юқори бўлса, ижтимоий-сиёсий фаолият кишидан шунча юқори, яъни олий маълумотни талаб этади. Тўғри, давлат бошқарувига ўргатувчи махсус олий даргоҳлар (масалан, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият бошқаруви академияси) мавжуд, лекин у олий маълумот олингандан кейинги босқичдир.

Профессионал касб-кор, билим билан ижтимоий-сиёсий фаолият ўртасида узвий боғлиқлик бўлса-да, биринчиси ҳар доим ҳам ижтимоий-сиёсий соҳани, фаолиятни муваффақиятли олиб боришга етаклайвермайди. Ижтимоий-сиёсий фаолият тор профессионал касб-кор, билим доирасидан чиқишни, яъни жамият ва давлат ҳаётига оид кенг тажрибага эга бўлишни тақозо қилади.

Давлат бошқаруви тизимининг объекти инсонлар бўлгани учун ижтимоий-сиёсий фаолиятнинг предмети инсонлараро муносабатлардир. Ижтимоий-сиёсий фаоллик инсон ва инсонлараро муносабатларни, уларнинг ижтимоий-сиёсий борлиққа ва жараёнларга таъсирини яхши билишни талаб этади. Шунинг учун ижтимоий-сиёсий фаолликка оид навбатдаги ижтимоий белги – аёлларнинг инсоний муносабатларини, улар негизидаги туб мақсадларнинг кундалик ҳаётда намоён бўлиш хусусиятларини ва ниҳоят, ижтимоий муносабатларнинг динамикаси ҳамда инсон психологиясини билишдир.

Маънавий-руҳий даъватларга, эҳтирос ва чақириқларга берилиш аёлларга хос хусусиятдир. Бу ҳол уларнинг ташқи таъсирларга тез берилишини билдиради, ижтимоий-сиёсий фаолият кўпинча совуққонликни, дадилликни, масъулиятни ўз зиммасига олиб, ноодатий усуллар қўллашни тақозо этади.

Юқоридаги ижтимоий белгилар аёлларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги учун муҳим аҳамият касб этса-да, улар етарли эмас. Инсон ҳис-туйғулар, хаёл ва орзуларга берилувчан мавжудот бўлгани учун юқоридаги белгилар ҳам трансформацияга учраб,

объектни ноодатий, тасодифий ҳатти-ҳаракатларга, кутилмаган, гоҳо ғайриижтимоий қарорлар қабул қилишга етаклайди. Инсоннинг деструктив ҳатти-ҳаракатларга мойиллигини батамом бар-тараф этиш қийин¹. Гоҳо шундай ҳолатлар содир бўладики, инсон (объект)нинг ўзи салбий муносабати боисини англаб етмайди, тополмайди. Айнан ушбу хислати сабабли инсон машинадан фарқ қилади. Айтмоқчи бўлган фикримиз шундаки, ижтимоий-сиёсий фаолият кишилар, халқ, миллат ҳаёти ва тақдири, келажаги билан боғлиқ муаммоларни ҳал этишга йўналтирилгани учун мудом анланган, рационал, конструктив аҳамиятга эга бўлиши даркор. Хотин-қизларнинг ижтимоий хислатлари, белгилари ушбу талабларга мувофиқ келганида, уларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги жамият ва давлат томонидан қўллаб-қувватланади, ижобий воқелик сифатида баҳоланади.

1.3. Давлат бошқаруви тизимида субъект ва объект муносабатларининг диалектик боғлиқлиги

Давлат бошқаруви тизими ҳар қандай ижтимоий организм каби мураккаб ташкил этилганлиги, функциялари ва структураси (тузилиши), субъект ва объект ўртасидаги алоқалари каби бири-бирига диалектик боғлиқ жиҳатларига эга. Улар ичида биз учун субъект ва объект ўртасидаги диалектик алоқалар муҳимдир.

Давлат бошқаруви тизими мураккаб ижтимоий тизимлар қаторига киради. Мураккаб ижтимоий тизимларга, институтларга эса доимо сон ва сифат ўзгариши, ҳатто нотекис ривожланиш хосдир². Ушбу ўзгариш ва ривожланиш ядросини эса субъект ва объект ўртасидаги муносабатлар, уларнинг динамикаси ташкил қилади.

Илмий-фалсафий адабиётларда мураккаб ижтимоий тизимлар: 1) статистик турғун тизимлар (масалан, организмнинг анатомик тузилиши); 2) динамик барқарор тизимлар (масалан, организмдаги физиологик функциялар тизими); 3) ривожланувчи барқарор тизимлар (масалан, у ёки бу организмнинг онтогенез ёки фило-

¹ Қаранг: Ф р о м м Э. *Анатомия человеческой деструктивности*. М.: Республика, 1993. С. 371-372.

² Қаранг: *Диалектика познания сложных систем*. М.: Мысль, 1988. С.8-9.

генез ривожланиши); 4) ижтимоий динамик беқарор тизимларга¹ ажратилади. Ушбу классификацияга мувофиқ ёндашсак, давлат бошқаруви институтлари динамик мураккаб тизимга киради. Ушбу тизимга "интеграл мураккаблик" хос бўлгани учун уни сон ва сифат нуқтаи назаридан баҳолаш талаб этилади. Агар мураккаб ижтимоий тизим фақат сон нуқтаи назаридан баҳоланса, унинг ички моҳияти субъект ва объект ўртасидаги муносабатлар мазмуни, мақсади англамай, очилмай қолади. Шунинг учун субъект ва объект ўртасидаги диалектик боғлиқликни, алоқаларни баҳолаганда, уларни нафақат сон кўрсаткичларига қараб, балки сифат, моҳият нуқтаи назардан ҳам ўрганиш зарурдир.

Интеграл мураккаблик субъект ва объект муносабатларининг хусусиятидан, кўринишларидан келиб чиқади. Бошқарув тизимида фаолият кўрсатадиган субъект ва объектлар кун сайин ўзгаришчан эҳтиёжларни, қизиқишлар ва талабларни бошқарув фаолиятига олиб киради, натижада тизим фаолиятини у ёки бу томонга буриб юборади. Айнан шу нуқтаи назардан ҳам бошқарув тизимидаги субъект ва объект муносабатлари интеграл мураккаблик касб этади.

Субъект ва объект ўртасидаги муносабатларнинг интеграл мураккаблиги уларни ташкил этишга халақит бермайди. Муносабатлар қанчалик мураккаб бўлса, улар шунчалик ташкилий жараёнга, яъни ташкил этилишга муҳтождир. Ташкил этилмаган, уюштирилмаган субъект ва объект муносабатлари ижтимоий фаолликка, субъект ва объектларнинг ижтимоий-сиёсий борлиққа салбий муносабатини уйғотади, уларнинг давлат институтлари фаолиятдан қониқмаслигини келтириб чиқаради.

Давлат бошқаруви тизими ва ундаги субъект (объект), субъект ва объект муносабатларининг мураккаб ижтимоий воқелиги куйидагиларда акс этади:

1. Бошқарув тизими ва ундаги субъект-объект муносабатлари ранг-баранг, нотекис ривожланишга мойилдир. Давлат ўз субстанционал моҳияти ва функцияларига кўра, нотекис ривожланишни, кишилар, гуруҳлар хатти-ҳаракатларини рационал ташкил этиш мақсадида юзага келган. Шунинг учун у нотекис ривожланишга қарши зарур чора-тадбирлар кўриб боради, ўз институтларини уюшган, бирлашган ташкилот сифатида ишлашга даъват

¹ Ўша асар. 9-бет.

этади. Айнан ушбу талаб аёлларнинг бошқарув тизимидаги фаолиятига ҳам тааллуқлидир.

Субъект ва объект муносабатларидаги нотекис ривожланишни тўла, батамом бартараф этиб бўлмайди, аммо уларга нотекис ривожланишни таъминловчи ижтимоий, сиёсий, ҳуқуқий ва маъмурий йўллар билан таъсир этиш мумкин. Инсонлараро муносабатлар, Э.Тоффлер айтганидек, “биз барчамиз давлат, ҳокимият маҳсулимиз”¹, чунки давлат ҳаётимизга аралашмаган, фаолиятимизни рационал бошқаришни мақсад қилиб қўймаган соҳа йўқ. Демак, субъект-объект муносабатларига бир томондан, нотекис ривожланиш хос, иккинчи томондан, давлат бошқарув тизими уларни рационаллаштиришга интилади, шу тариқа институтларнинг самарали ишлашینی таъминлайди. Аёлларнинг ижтимоий-сиёсий фаолиятида шу каби диалектик томонлар мавжудлигини давлат эътибордан қочирмайди, уларни умумхалқ манфаатлари билан уйғунлаштиришга бор имконини қаратади, сарфлайди.

2. Бошқарув тизими ва ундаги субъект-объект муносабатлари кўп ўлчамли, кўп аспектлидир. Кўп ўлчамлилиқ, кўп аспектлилиқ мураккаб, айниқса жонли ижтимоий тизимларнинг атрибутидир.

Аёллар бошқарув тизимига кирганида, ушбу мураккаблиқларни ҳали тўла англамайди, бу хислат барчага, шу жумладан эркакларга ҳам хосдир. Ҳар куни, ҳар онда дуч келадиган хилма-хил вазифалар ва муаммоларни ечиш ижтимоий-сиёсий фаолият учун одатий ҳолдир. Гоҳо субъект (объект) уларнинг кундан-кунга ортиб боришини, мураккаблашиб, бутун ҳаёт тарзи ва фикрини чулғаб олганини сезмайди. Бошқаришнинг ушбу мураккаблашиб бориши ҳал этиладиган вазифалар ва муаммоларни кўп ўлчамли, кўп аспектли қилади. Шунинг учун ҳам бошқарув тизими фаолиятини, унинг поғоналарини, субъект-объектларга таъсири ва динамикасини бир хил кўрсаткич билан ўлчаб бўлмайди. Сонлар сифат даражалари, нотекислик текис ўсиш, ковариантлилиқ вариантлилиқ, вербал тасвирлар математик ҳисоб-китоблар, геометрик чизмалар билан аниқлаштирилиб, тўлдирилиб борилади ва аксинча.

Субъект ва объект ўртасидаги муносабатлардаги кўп ўлчамлилиқ, кўп аспектлилиқ бошқарув тизимини ҳам кўп ўлчамли, кўп аспектли қилади, чунки юқоридаги муносабатларсиз ижтимоий

¹ Тоффлер Э. *Метаморфозы власти*. М.: ООО “Изд. АСТ”, 2004. С.22.

тизим, ташкилот йўқ. Аммо давлат узоқ ижтимоий-тарихий ривожланиш жараёнида ушбу муносабатларни рационал бошқариш, ташкил этиш ва ўз манфаатларига бўйсундиришнинг зарур механизмларини ишлаб чиққан. Давлатнинг кучли ёки заиф экани шу вазифасини бажаришида акс этади.

3. Бошқарув тизимидаги субъект ва объект муносабатлари бир томондан, давлат, халқ манфаатларини, иккинчи томондан, инсон ёки гуруҳ (корпорация, фирма, партия ва б.) манфаатларини уйғунлаштирувчи куч сифатида келади. Ушбу икки гуруҳ манфаатлар ўзидан-ўзи уйғунлашмайди, улар мудом бир-биридан нимададир ўзишга, ниманидир инкор қилиб, ниманидир қўлга кириштишга интилади. Демак, манфаатлар структураси ҳам мураккаб, кўп қирралидир. Бошқарув тизими, ундаги субъект-объект муносабатлари гоҳо бир-бирига зид, антогонист манфаатларга дуч келади, бу эса бошқарув фаолиятини чигаллаштирувчи, мураккаблаштирувчи сабаблардан биридир.

Инсон ижтимоий мавжудот бўлса-да, унга энг аввало ўз манфаатларини ҳимоя қилиш, ўзининг фаолиятида ўз манфаатларидан келиб чиқиш хосдир. Шунинг учун фалсафа фанлари доктори Ф.Р.Абдурахмоновнинг қуйидаги фикрларига қўшилиш мумкин. У ёзади: "Инсон жамиятда яшар экан, у ўзининг манфаатларини жамият манфаатларидан алоҳида тасаввур қила олмайди ёки ажрата олмайди. Жамиятнинг ўзи ўзаро боғлиқ бўлган шахсларнинг манфаатларини белгилайди ва шулар асосида эса группавий, миллий ва умуминсоний манфаатлар ташкил топади"¹.

Бизнинг фикримизча, инсон миллий, группавий ва умуминсоний манфаатларни ўз манфаатлари орқали идрок этади. Ўз манфаатларига эга бўлмаган шахс деярли учрамайди. Давлат, бошқарув тизими инсонлар ҳеч қачон ўз манфаатларидан воз кечмаслигини яхши билади, шунинг учун улар шахсий манфаатларни умумхалқ манфаатлари билан уйғунлаштиришни ўзининг асосий вазифаларидан бири деб ҳисоблайди, зарур пайтларда ўзининг маъмурий, ҳуқуқий таъсирини ўтказиши, мажбурлов механизмларидан фойдаланади. Бу зўравонлик, куч ишлатиш эмас, балки "бутун ишчанлигининг оптимумига эришиш"²дир. Субъект-объект муносабат-

¹ Абдурахмонов Ф. Р. Мустақиллик ва миллий манфаатлар. Тошкент: Фан, 1994. 8-бет.

² Ильин В. В. Политология. М.: Книжный дом "Университет", 1999. С.248.

ларининг диалектик уйғунлиги, худди шунингдек, субъект-объект манфаатларининг давлат бошқаруви тизими манфаатларига мувофиқ келиши ҳам “ишчанлик оптимумига эришиш” дан дарак беради. Аслида шундай оптимумсиз бошқариш, ижтимоий-сиёсий фаолият йўқ. Айнан шу оптимумда шахсий, гуруҳий, миллий, этатистик (давлатга оид) манфаатларнинг диалектик уйғунлиги намоён бўлади.

4. Мураккаб тизим бетартиб ривожланишга, ҳатто хаосга мойил бўлгани учун унда деструктив ҳодисаларни келтириб чиқарувчи элементлар мавжуддир¹. Шу билан бирга ушбу тизимга уюшиш, бир-бирини қўллаб-қувватлаш, муроса ҳам хосдир. Бир томондан, хаосга, деструктивликка, иккинчи томондан, тартибга, конструктивликка интилиш ушбу зиддиятли томонларни муросага келтиришни тақозо этади. Шунинг учун бошқаришни муросага келтириш санъати, дейиш мумкин.

Аёллар субъект сифатида давлат бошқаруви тизимига, ижтимоий-сиёсий борлиққа қадам қўяр экан, қарама-қарши, зиддиятли томонларни ўзаро муросага келтириш фалсафасини, технологиясини билишга, ўрганишга мажбурдир.

Зиддиятли томонларни муросага келтириш фалсафаси, технологияси субъектлардан билим ва ҳаётий тажрибани талаб қилади. Бу ўринда ҳуқуқий меъёрларни, қонунларни билиш, уларни бошқарув тизимига тадбиқ этиш камлик қилади. Инсон психологиясини, инсонлараро муносабатлар сирларини билмай зиддиятларни муросага келтириш қийин.

Демократия, плюрализм, полистилистика ҳаёт тарзига, муҳим кадриятларга айланган ҳозирги жамиятларда зиддиятлар кўпаймоқда, ранг-баранглашмоқда. Давлат, ҳокимият, унинг институтлари атрофида мудом кураш, тўқнашиш кечган, ушбу зиддиятлардан холи жамият бўлгани тарихга маълум эмас. Демак, ижтимоий-сиёсий борлиқ мудом зиддиятларга тўла бўлади, давлат бошқаруви тизими ва ундаги субъект-объект муносабатлари мудом ушбу зиддиятларни муросага келтиришга қаратилади.

5. Давлат бошқаруви тизими умумни, бутунни, яхлитни асраш, уларни умумий манфаатларга хизмат қилдириш орқали жамиятда уюшқоқликни таъминлаш билан шуғулланади. Шу билан бирга

¹ Қаранг: А л и е в а К. М. Философско-синергетическое исследование проблемы сложности в современном научном познании: Автореф. дис. ... докт. филос. наук. Ташкент, 2006. С.18–19.

у умумга, яхлитга қарши турувчи якка, қисм борлигини ҳам эсдан чиқармайди. Бутун билан қисм, умумий билан якка, айниқса ижтимоий, мураккаб тизимларда ҳар доим ҳам яқдил, уюшқоқ, иттифоқ бўлавермайди. Бутун қисмлардан ташкил топган бўлсада, у барча қисмларга хос бўлган индивидуал белгиларни, хусусиятларни ўзида акс эттиравермайди, бутунга умумийлик, типологик томонларни ифода этиш хосдир. Натижада бошқариш тизими бутун билан қисмни, улардаги ўзига хосликларни асраган ҳолда, шундай уюштиришни керакки, уларнинг ҳар иккаласи ҳам иммакент белгиларини йўқотмаслиги керак. Агар ушбу диалектик боғлиқлик қонунини ижтимоий, мураккаб тизимга, ундаги субъект-объект муносабатларига тадбиқ этсак, бошқариш фаолияти бутун (давлат, жамият)нинг ҳам, қисм (индивид, шахс)нинг ҳам имманент хусусиятларига мувофиқ ривожланишига халақит бермаслиги, балки улар ўртасидаги ижтимоий-ижодий интеграцияга, тажриба алмашиш ва бир-бирини бойитишга, тўлдиришга хизмат қилиш зарурлигини англаймиз. Давлат бошқаруви тизимида субъект (объект), қайси жинсга, миллатга, ижтимоий табақага тааллуқли бўлишидан қатъи назар, қисмнинг ҳуқуқ ва эркинликларини бузмаган ҳолда бутуннинг тўлақонли ишлаши ва яшаши-ни таъминлашга хизмат қилиши шарт. Платон бутуннинг мавжудлигини қисмлар яшашининг кафолати сифатида қараганида ҳақ эди. У бутун деганида давлатни назарда тутган¹. Демак, ижтимоий-сиёсий фаоллик зиммасига бир томондан, индивид, шахс суверенитетини, ҳақ-ҳуқуқларини ҳурмат қилган ҳолда, иккинчи томондан, жамият, давлат бутунлигини асраш, таъминлашдек мураккаб, зиддиятли вазифа юклатилгандир.

6. Ташкил этилганлик, бошқаришни юқори йўлга қўйилгани ҳали ижтимоий тизимга хос мураккабликни ифода этмайди, мураккабликнинг ўзи эмас². Мураккаблик ташкил этиш механизмларининг ёки структураларнинг шакллангани ҳам эмас, мураккаблик энг аввало субъект ва объект муносабатларининг турли даражада, ранг-баранг кўринишда, плюралистик, ҳатто зиддиятли кечишидадир.

Тизимларни, институтларни ташкил этиш, яратиш, уларнинг моддий-техника базасини шакллантириш, ҳатто кадрлар билан

¹ Қаранг: П л а т о н. Сочинения. М.: Инфра-Пресс, Изд. "АСТ", 2006. С.12.

² Қаранг: Диалектика познания сложных систем. М.: Мысль, 1988. С.38.

таъминлаш қийин эмас, бироқ субъект-объект муносабатларини йўлга қўйиш, уларнинг давр талабларига мувофиқ фаолият юриштишига эришиш қийин жараёнлардир.

Кейинги йилларда давлатни, ижтимоий бошқаришни, менежмент, персонални ташкил этиш, тизимларни идора қилиш муаммоларига оид кўплаб тадқиқотлар натижалари чоп этилди. Бозор иқтисодиёти ва хусусий мулкнинг ривожланиши билан бошқаришга бўлган ёндашишлар кескин ўзгараётгани кузатилади. Хусусий мулкнинг демократик характери билан уни ижтимоий-демократик тараққиётга хизмат қилдириш ўртасида принципиал тафовутлар мавжудлиги аниқландики, энди Р.Далнинг хулосасига мувофиқ, хусусий мулк ҳар доим ҳам демократияга, ўзини ўзи бошқаришнинг ривожланишига хизмат қилавермайди, балки улар ўртасида антогонистик зиддиятлар мавжуд¹. Ривожланган капиталистик корпорациялар фаолиятини ўрганган сиёсатшунос мазкур зиддиятлар демократик тараққиётга хавф солиши мумкинлигини, корпорацияларнинг юқори даражада ташкил этилгани ва бошқарилаётгани ҳали демократиянинг қарор топганига меъёр, ўлчов бўлолмастлигини таъкидлайди. Демак, гап тизимда субъект-объект муносабатларининг йўлга қўйилганидадир.

Бошқарув тизимининг мураккаблиги уни турли поғоналарда ташкил этишни тақозо қилади. Илмий адабиётларда уни мураккаб (индивид, шахс поғонаси), ўрта мураккаб (гурух, корпорация, фирма поғонаси), ўта мураккаб (давлат, жамият поғонаси) ва супермураккаб (инсоният, халқаро поғонаси) кабиларга бўлиб қараш кузатилади. Уларнинг ҳар бири ўзига хос тарзда мураккабликларга, субъект-объект муносабатларига эга. Ушбу мураккаб муносабатлар фалсафада “бутунни диалектик синтезлаш методи”² орқали ўрганилади. Бунинг учун эса тизим бир-бирига диалектик боғлиқ бўлган уч йўналиш ёки бир-бирини инкор этувчи, ёки бир-бирини тақозо қилувчи, тўлдирувчи қисмларга бўлинади. Яъни тизим: 1) шундай поғона ёки муносабатлар кўринишига ажратиладики, уларда бутунга хос бўлган хусусият ва белгилар мавжуд бўлиши керак; 2) ушбу поғона, қисм нафақат бутунга хос бўлган хусусият ва белгиларни, худди шунингдек, ўзининг ички,

¹ Қаранг: Д а л ь Р. Введение в экономическую демократию. М.: Наука СП «ИКПА», 1991. С.66-68.

² Қаранг: Диалектика познания сложных систем. М.: Мысль, 1988. С.211.

имманент хусусиятлари, белгиларини намоён этиши зарур; 3) бутуннинг ажратиб қаралаётган поғона, қисмларида ҳам бир-бирига диалектик боғлиқ жиҳатлар, томонлар аниқланиши, уларнинг перманент ривожланиши бутун тизим ҳолатига, динамикасига қиёсланиб, ўрганиб борилиши, агар қисм билан бутун ўртасида зиддиятлар борлиги аниқланса, уларни бартараф этиш йўллари, технологияси ишлаб чиқиши зарур.

Ушбу ёндашувни хотин-қизлар ижтимоий-сиёсий фаоллигига тадбиқ этсак, қуйидаги ҳолатни кузатамиз. Аёллар давлат бошқаруви тизимида субъект (объект) сифатида қатнашар экан, улар энг аввало қайси соҳага мойил, қайси соҳага оид билим ва тажрибага эга эканини билим ва тажрибанинг психологик ифодаси бўлган “мойиллик” тушунчаси орқали ўрганиш талаб этилади. “Мойиллик” тушунчаси билан билим ва тажриба ўртасида фарқлар мавжуд, киши у ёки бу вазифани, лавозимни эгаллашга мойил бўлса-да, истаса-да, уни керакли савияда амалга оширолмаслиги мумкин. Бироқ кишига унинг кўнгли, дили мойил бўлмаган вазифани, лавозимни бериш бошқарувнинг самарали бўлишига олиб келмайди. Агар киши вазифа, лавозим дилидаги, кўнглидаги нарса эканини билса, у соҳага оид билимини ҳам, тажрибасини ҳам оширади¹. Демак, билим, тажриба бир томондан, бошқариш фаолиятига мойиллик, иккинчи томондан, ижтимоий-сиёсий борлиқда муваффақиятли фаолият кўрсатиш омилларидир. Аёлларнинг ижтимоий-сиёсий фаолиятини бутун деб тасаввур этсак, билим, тажриба ва мойиллик унинг асосини ташкил этувчи поғона, қисмларидир. Ушбу поғона, қисмларни ижтимоий-сиёсий фаолликка қиёслаб борсак, аёл-лидернинг портретини яратишимиз мумкин. Албатта, бу тақдирда ҳам билим, тажриба (ижтимоий-прагматик белгилар) ва мойиллик (ички психологик белгилар) ҳам “бутунни диалектик синтезлаш” методи ёрдамида поғона, қисмларга ажратилади.

Аёл-лидер ёки ижтимоий-сиёсий фаол субъект ўзининг нафақат психологик хусусиятларига, шунингдек бошқариш ишларини олиб боришнинг ўзига хос стилига, технологияси, яъни бошқариш маданиятига эга. Унинг ушбу имманент белгиларида эркакниқидан фарқ қилувчи жиҳатлар мавжуддир. Шунинг учун

¹ Қаранг: А д а р Д. Ж. Психология власти // Концепция непререкаемого лидерства. М.: ЭКСМО, 2004. С.35–37.

ҳам илмий адабиётларда “аёл психологияси”, “аёл менеджменти”, “аёл-лидер” каби соҳалар мавжудлиги қайд этилади. Аёл ва эркак бошқаришни моҳиятан бир мақсадга йўналтирсаларда, турли қарорлар, режалар қабул қилишда, идора усулларида, ҳис-туйғуларга берилишда бир-биридан фарқ қиладиган мавжудотлардир.

Хотин-қизларнинг бошқариш ишларидаги юмшоқлиги, ҳис-туйғуларга ориқча берилиши, ҳатто иш жараёнида ҳам оиласини, фарзандларини ўйлаши уларнинг камчиликлари эмас, балки ўзига хос ички, имманент хусусиятлари, ҳатто ютуқларидир. Бу ўринда аслида Шарқ аёлларига хос бўлган хислатлар, фазилатлар кўзга ташланади.

Ижтимоий-сиёсий фаоллик, бошқариш амалиётига йўналтирилган, субстанционал негизига кўра амалий эҳтиёжларни қондиришга қаратилган бўлса-да, у субъектив фаолият туридир. Бошқариш ҳақида фикрлар, ғоялар энг аввало субъект миёсида, онгида пайдо бўлади, шаклланади. Бошқарув билан боғлиқ ижтимоий-сиёсий фаолиятнинг ушбу субъектив хусусияти билан унинг ижтимоий ҳаётга, амалиётга йўналтирилгани ҳам улар ўртасида диалектик боғлиқлик бўлишини тақозо этади. Назария билан амалиёт ўйғунлигини таъминлаш ижтимоий бошқариш олдигади бош вазифа, талабдир.

Кишилар кўпинча ўзини бошқариш, раҳбарлик ишига тайёр, уни олиб боришга қодир деб ҳисоблайдилар. Шунинг учун улар жамоат ташкилотлари, уюшмалар ва сиёсий партиялар тузадилар. Бу демократик жамиятда одатий ҳодиса ҳисобланади. Лекин амалиёт кишиларнинг ушбу фикрлари, тасаввурлари мудом ҳам тўғри чиқавермаслигини, бошқарув иши, бошқа барча касб-кор, ижтимоий фаолият турлари каби, махсус билим, тажриба, ҳатто туғма қобилиятни талаб этади. Тўғри, барчада кимнидир, қайси бир уюшманидир кетидан эргаштиришга, бошқаришга маълум бир мойиллик, иштиёқ ва хислат бор, аммо улар ижтимоий-сиёсий соҳада раҳбарлик қилиш, давлатни бошқаришда қатнашиш учун етарли эмас. Бунга А.Линкольн, М.Тетчер, У.Черчилл ва И.Гандининг ижтимоий-сиёсий фаолияти, фазилатлари мисол бўлиши мумкин¹.

¹ Қаранг: Адаир Д. Ж. Психология лидерства // Концепция непрерываемого лидерства. М.: ЭКСМО, 2004; Абдурахмонов Қ. Х., Холмуминов Ш. Р., Зокирова Н. Қ. Персонални бошқариш. Тошкент: O'qituvchi, 2008.

Бошқариш ҳақидаги фикр-тасаввурларни амалга тадбиқ этиш бошқариш фаолиятидаги энг мураккаб жараёндир. Гап бу ўринда ташкилотни ташкил этиш, персонал топиш устида кечаётгани йўқ, муаммо субъект-объект муносабатларини кўзланган мақсадга мувофиқ бошқариш, йўлга қўйишдадир.

АҚШлик тадқиқотчи, бизнес назарийчиси ва психолог Пэт Уильямс “Ҳокимият парадокслари” деган китобида Исо алайҳиссаломни ҳақиқий лидер, ҳеч ким ета олмаган муваффақиятларга эришган, “ҳокимиятсиз ҳокимликка эришган, кучсиз кучли бўлган даҳо бошқарувчи”, деб атайди. “У жанглрсиз ғалабага эришади, унинг улуғлиги кишиларга хизмат қилишда, даҳолиги – соддадиллигида ва у, ўлган бўлса ҳам яшамоқда”¹. Жангсиз ғалабага эришгани, ўлган бўлса ҳам ғоялари кишиларни бирлаштириб келаётгани пародокс эмасми? Пэт Уильямс Исо алайҳиссаломнинг кишилар фикри, иродаси ва ҳаёти устидан ҳокимлигини, уларни бошқариб, уюштириб келаётганини парадокс деб атайди, чунки миллионлаб кишиларни ўз атрофида бирлаштирган, улар ўртасида инсоний муносабатларни шакллантирган Исо алайҳиссаломдек шахс кам топилади. Шунинг учун ҳам бугун дунёда 1,5 миллиарддан ошиқ киши исавийликка эътиқод қилади, унинг даъватларига эргашиб яшайди.

Бошқа бир АҚШлик тадқиқотчи, инсон ва ҳокимият психологияси, технологиясини яхши ўрганган “Ҳокимиятнинг 48 қонуни” ва “Ҳокимиятнинг 50 қонуни” асарларининг муаллифи, улар тўғрисида дунёга, илм оламига танилган Роберт Грин эса, кишиларни бирлаштириш ва бошқариш сири уларнинг хоҳиш, истак ва эҳтиёжларини билишдадир, деб ҳисоблайди. “Бошқариш кишиларни мафтун, ром этиш санъатидир. Ким ушбу санъатни билса, эгалласа, у, шубҳасиз муваффақиятларга эришади”². Демак, бошқариш санъати, аёлларнинг ижтимоий-сиёсий борлиқдаги муваффақияти, энг аввало, субъект-объект муносабатларининг диалектик бирлигини, уйғунлигини таъминлашдир.

Субъект ва объект ўртасидаги муносабатларнинг диалектик бирлиги ҳар икки томонга ҳам боғлиқдир. Демократия шароитида бошқариш субъект объект моделида кечиши мумкин эмас, у

¹ Уильямс Пэт. Парадокс власти. М.: АСТ, Ермак, 2004. С.20.

² Грин Р. Искусство обольщения или руководство для достижения эффективной формы власти. М.: Риполклассик, 2005. С.116-117.

субъект объект модели тарзида амалга оширилади. Субъект объектга қандай таъсир этса, объект ҳам унга шундай таъсир этиш ҳуқуқига эгадир.

Давлат бошқаруви тизими субардинация принципига қурилган, юқори ташкилотларнинг кўрсатмаси, қабул қилган қарори қуйи тизимлар учун мажбурийдир. Шундай иерархик идора этиш бўлмаса, давлат бошқаруви самара бермайди. Ушбу талабга, шубҳасиз, барча масъул ходимлар бўйсунди. Лекин бундай марказлашган бошқариш тизими маҳаллий идораларнинг бошқариш ҳуқуқини, муниципал идораларнинг ўзига хослигини инкор қилмайди. Марказлашган бошқарув мудом қуйи, муниципал идораларнинг эркин, маҳаллий шарт-шароитларга, имкониятларга қараб ҳаракат қилиши учун жой, имкон беради. Ушбу қондани барча бошқариш поғоналарига, объект-субъектларига нисбатан билдириш мумкин. Лекин кўзланган, режалаштирилган мақсадга етиш, белгиланган вазифа бажарилиши шарт. Давлат бошқаруви тизимлари фаолиятининг, аёллар ижтимоий-сиёсий борлиқдаги хатти-ҳаракатларининг натижаси ҳам ана шу эришилган мақсад, бажарилган вазифа билан ўлчанади.

1.4. Демократия шароитида давлат бошқарувининг имманент хусусиятлари

Кейинги йилларда тадқиқотчиларнинг диққатини тортаётган мавзулардан бири – демократия, демократик тараққиёт ва демократик жамият барпо этишдир. Бу бежиз эмас, бугун инсоният ўзининг ижтимоий-сиёсий тараққиёт йўлини демократияда кўрмоқда, глобал демократик жамият барпо этиш масалалари улар ўртасида тез-тез муҳокама қилинмоқда. Шунинг учун ҳам давлат бошқаруви тизимида субъект-объект муносабатларининг демократия принципларига қанчалик мувофиқ келишини ўрганиш биз учун муҳим илмий-методологик аҳамиятга эгадир.

Демократия – халқ ҳокимияти демакдир. “Демократия деб олий ҳокимият бевосита халққа тегишли бўлган ва халқнинг хоҳиш-иродаси билан амалга ошадиган давлат ва жамиятга айтилади”¹. Тўғри, демократиянинг илмий адабиётларда кенг

¹ Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти. Тошкент: “Наврўз” нашр., 2005. 17-бет.

қўлланиладиган 50дан зиёд таърифи бор¹. Аммо уларнинг барчасида давлат, ҳокимият, бошқарув ва халқ, кўпчилик ирода-си, ижтимоий назорат бир-бирларига боғлиқ ижтимоий-сиёсий воқеликлар экани тан олинади.

Демократиянинг умумэътироф этилган қуйидаги жиҳатлари бор:

“Биринчидан, демократик жамият давлатчилик соҳасида ҳар бир мамлакат ва халқнинг демократияда умумэътироф этилган қадриятлари ва тамойиллари ҳисобга олинadиган, миллий-маданий мероси хусусиятларига таянадиган, фуқароларнинг ҳуқуқлари тан олинadиган ва ҳимоя қилинадиган бошқарувда фуқаролар фаол иштирок этади.

Иккинчидан, умумий тарзда демократия деганда, ҳамманинг манфаатлари йўлида кўпчиликнинг ҳокимияти ва озчиликнинг иродаси хурмат қилинади.

Учинчидан, уни батафсил таҳлил қилганда эса демократия халқнинг ўз эркинлиги ва мустақиллигига қарашлари ҳам, ҳар бир шахснинг манфаатлари ва ҳуқуқларини ўзбошимчалик билан чеклашлари шу йўсиндаги ҳаракатлардан ҳимоя қилиш ҳам, фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш шакли ҳам эканлигидир”².

Хўш, ушбу жиҳатлар хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий борлиқдаги фаолиятида, уларнинг давлат бошқаруви тизимидаги иштирокида қандай намоён бўлади ёки уларга қандай таъсир этади, имкониятлар беради? Демократизм принципнинг конституциявий асослари бир-бирларига боғлиқ ҳолда аёлларнинг ижтимоий-сиёсий фаолиятида қандай ва нималарда акс этади? Бундай саволлар тадқиқотимизнинг вазифаларидан келиб чиқади ва уларга жавоб излаш, моҳиятини очиб бериш бошқа мавзуларда ҳам у ёки бу даражада тилга олинади.

Хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий борлиққа фаол муносабати уларнинг халқро тан олинган ва ҳар бир давлат томонидан ратификация қилинган, ҳуқуқ ва эркинликлари эътироф этилган ҳужжатларнинг инъикоси, ҳосиласи сифатида келади. У халқро ҳуқуқда инсон ҳуқуқлари деб аталади. “Инсон ҳуқуқларини хурмат қилиш тамойили, – деб ёзади профессор А.Х.Саидов, – халқро

¹ Қаранг: Нуненко Д. И. Теория демократии. М.: Юристъ, 2001. С.8.

² Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти. Тошкент: “Наврўз” нашр., 2005. 17–18-бетлар.

ҳуқуқнинг асосий тамойилларидан бири сифатида 1945 йилда БМТ Уставининг қабул қилиниши билан қарор топди. У Уставда халқаро ҳуқуқ тамойиллари орасида кўрсатиб ўтилмаган¹. Аммо бу халқаро ҳуқуқда инсон ҳуқуқларини белгилловчи, фундаментал аҳамиятга эга ҳужжатлар қабул қилишга ҳалақит бермаган. Ушбу ҳужжатларга “Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларацияси ” (1948 йил), “Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисида Халқаро пакт” (1966 йил), “Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги Халқаро пакт” (1966 йил) ва унга оид Факультатив протокол (1986 ва 1992 йиллар) киради. Шунингдек, мазкур ҳужжатлар қаторига, бизнинг мавзумизга доир, “Аёлларнинг сиёсий ҳуқуқлари тўғрисида Конвенция” (1979 йил), “Турмушга чиққан аёлнинг фуқаролиги тўғрисида” (1957 йил), “Фуқаросизликни камайтириш тўғрисида Конвенция” (1961 йил), “Аёллар ҳуқуқи камситилишининг барча шаклларида барҳам бериш тўғрисида Конвенция” (1979-1981 йиллар), “Аёлларга нисбатан зўронликни бартараф этиш тўғрисида Декларация” (1993 йил) кабилар ҳам киради.

Аёллар ҳуқуқлари инсон ҳуқуқларининг таркибий қисмидир, шунинг учун уларнинг ҳуқуқлари халқаро инсон ҳуқуқлари тизи-мида қаралади.

“Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларацияси”га мувофиқ, ҳар бир киши – жинси, ирқи, миллати, ижтимоий келиб чиқишидан қатъи назар, ўзи яшаётган давлатдаги бошқарув ишларида, ижтимоий-сиёсий ҳаётда қатнашиши, ўз фикри, таклифлари билан юқори идораларга, масъул ходимларга мурожаат этиши, у ёки бу бошқариш усулини рад қилиши ёки таклиф этиши, сайловлар орқали олий идора органларини шакллантиришда қатнашиши мумкин. Булар инсоннинг сиёсий ҳуқуқлари бўлиб, уларни таъминлаш Декларацияни тан олган давлатларнинг вазифасидир².

1952 йили қабул қилинган “Аёлларнинг сиёсий ҳуқуқлари ҳақида Конвенция” (БМТ, 1952 йил 20 декабрь)да эса қуйидагилар кўрсатилган:

– аёллар эркаклар билан тенг тарзда барча сайловларда қатнашиш;

¹ Саидов А. Х. Халқаро ҳуқуқ. Тошкент: Адабиёт жамғармаси, 2001. 198-бет.

² Қаранг: Права человека // Единство общечеловеческого и национально-го. Том 1. (Сборник международных договоров и Законов Республики Узбекистан). Сост. А.Х.Саидов. Ташкент: Шарқ, 1995. С.17–21; 350–472.

– идора органларига, лавозимларга сайланиш;
– миллий ҳуқуқ ўрнатган тартибда аёллар эркаклар билан бир қаторда, ҳеч қандай чекловсиз давлат органларида ёки жамоат бошқаруви ишларида ишлаш ҳуқуқларига эгадир¹.

Аёллар масаласи 1975 йилда Мехикода бўлиб ўтган халқаро аёллар Жаҳон конференциясида, 1980 йилда Копенгагенда қақирилган иккинчи Жаҳон конференциясида, 1985 йили Найробида ўтказилган учинчи Жаҳон конференциясида, 1995 йили Пекинда ўтказилган тўртинчи Жаҳон конференциясида махсус кўриб чиқилди. Уларда аёлларни эркаклар билан тенг ҳуқуқли қилиш, иш билан таъминлаш, жамият ва давлат ишларини бошқаришга жалб этиш, дискриминацияга қарши кураш, аёлларнинг оиладаги гендер тенглигига эришиш каби кўплаб масалалар муҳокама қилинган, стратегик вазифалар ишлаб чиқилган.

Юқоридаги халқаро ҳужжатларга 130дан зиёд давлатлар имзо чеккан, улардаги ҳуқуқий меъёрларга риоя этиш ва тўла бажаришни ўз устига олган. Шунга қарамасдан, аёллар масаласи глобал муаммолардан бири бўлиб қолмоқда. “Кўплаб мамлакатларнинг бозор иқтисодиётига ўтиши фуқароларнинг турмушини мураккаблаштириб юборди. Аксарият мамлакатларда ҳақ тўланмайдиган иш аёлларнинг эркакларга қараганда тахминан икки баробар кўп вақтини олади. Ҳатто, тараққий этган мамлакатларда хотин-қизлар расмий ишчи кучининг 31 фоизга қадарини ва жаҳон бўйича 46,7 фоизини ташкил қилади.

Ривожланган мамлакатларда жами озиқ-овқат маҳсулотларининг 55 фоизидан кўпроғини қишлоқхотин-қизлари етиштириб берадилар. Хотин-қизларнинг ҳақ тўланмайдиган уй-рўзғор ва жамоат ишлари ҳажми жаҳондаги ялли миллий маҳсулотнинг 10 фоизидан 35 фоизигача деб ҳисобланмоқда...”².

Халқаро ташкилотлар, аввало БМТ чоп эттирган маълумотларга таяниб фалсафа фанлари номзоди С.Сафаева ёзади: “Аёллар аҳволи ночорлашувида, айниқса, камбағаллик салбий таъсир кўрсатмоқда. Шу боис, 90-йилларнинг ўрталарида “қашшоқлик феминизацияси” деган ибора ёйилганлиги тасодиф эмас. Европа иқтисодий комиссияси экспертларининг таъкидлашича, 90-йил-

¹ Ўша асар. 330-бет.

² Сафаева С. Аёллар масаласи: умумижтимоий ва миллий жиҳатлар. Тошкент: Ўзбекистон, 2003. 48-49-бетлар.

ларнинг ўрталарида ишловчи хотин-қизларнинг 43 фоизи даромади паст даражада бўлган шахслар гуруҳига мансуб эди. Айни пайтда эркаклар орасида бу борадаги кўрсаткич 16 фоизга тенг эди. Хотин-қизларнинг қашшоқлар сафидаги улуши ҳозиргача ҳам юқори даражада. Жумладан, нафақадорлар орасида улар эркакларга нисбатан икки баробар кўп, нотўлиқ оилаларнинг 94 фоизини аёллар бошқарадилар¹.

Кам таъминланганлик, ишсизлик хотин-қизларнинг жамият ва давлат ишларини бошқариш, ижтимоий-сиёсий ҳаётда фаол қатнашишига халақит бераётган бош сабаблардан ҳисобланади. Кун кўриш, фарзандларини боқиш ғами билангина яшайдиган аёлни жамият ва давлат ишлари қизиқтирмайди, натижада, у қабул қилинган дастурлар ва қонунларга бефарқ қолади. Пекинда ўтказилган аёлларнинг Жаҳон конференциясида хотин-қизларнинг иш билан бандлигини ошириш, моддий таъминотини яхшилаш, давлатларнинг бу борада ўз стратегиясини ишлаб чиқишига эришиш каби масалалар муҳокама қилинди. Бироқ, ушбу тавсияларни амалиётга жорий этиш, бу борада махсус давлат стратегиясини ишлаб чиқиб, ижтимоий-сиёсий ҳаётни яхшилаш, такомиллаштириш қийин кечмоқда. Агар дунё парламентларидаги аёллар сонига назар ташласак, бу ҳол дарров маълум бўлади. Масалан, агар Скандинавия мамлакатлари парламентида аёллар 41,4 фоизни ташкил этса (Нидерландия ва Швецияда улар 50 фоизга яқинроқдир), Европа ОБСЕ (Скандинавиядан ташқари) куйи палатасида 19,0 фоиз, юқори палатада 18,8 фоиз, Америка (юқоридаги тартибда)да 20,7 ва 20,1 фоиз, Африкада 17,3 ва 21,2 фоиз, Осиёда 16,9 ва 14,8 фоиз, Тинч Океани ҳавзаси давлатларида 12,9 ва 31,8 фоиз, Араб давлатларида эса 9,6 ва 7,0 фоизни ташкил этмоқда. Дунё бўйича улар 17,9 ва 16,7 фоиздан иборатдир². Кўриниб турибдики, аёлларнинг миллий парламентлардаги ўрни ва сони ҳали юқори эмас. Мамлакатлар аҳолисининг ярмидан зиёдини хотин-қизлар таш-

¹ Ўша асар. 50-бет.

² Қаранг: Аёлларнинг сиёсий ҳуқуқлари тўғрисида Конвенция (Нью-Йорк, 1952 йил 20 декабрь). БМТ ва Парламентлараро Иттифоқ томонидан чоп этилган "Аёллар сиёсатда" деб номланган жаҳон харитасининг тақдими. Тошкент: NORI, 2008. 15-бет. Маълумотлар 2008 йил 1 январгача бўлган ҳолатни акс эттиради.

кил этса-да, уларнинг миллий парламентларга сайланиши 17,7 фоиз атрофидадир.

Миллий парламентларда хотин-қизларга ажратилган ўринлар қуйидагича: Швецияда 349 тадан 164 тасини аёллар эгаллайди, бу кўрсаткичлар Корея Халқ Демократик Республикасининг қуйи палатасида 687 тадан 138 тани, Комбоджа Бирлашган Қироллиги қуйи палатасида 646 тадан 126 тани, юқори палатасида 750 тадан 148 тани, Германия қуйи палатасида 613 тадан 194 тани, юқори палатада 69 тадан 15 тани, Куба парламентида 609 тадан 219 тани, Италия қуйи палатасида 630 тадан 109 тани ва юқори палатасида 322 тадан 45 тани, Францияда 577 тадан 105 тани (қуйи палатада) ва 330 тадан 60 тани (юқори палатада), Индонезияда 550 тадан 64 тани, Ҳиндистонда 541 тадан 49 тани (қуйи палатада) ва 243 тадан 24 тани (юқори палатада), Туркияда 549 тадан 50 тани, Конго Демократик Республикасида 500 тадан 42 тани (қуйи палатада) ва 108 тадан 5 тани (юқори палатада), Ливияда 468 дан 36 тани, Мисрда 442 дан 8 тани (қуйи палатада) ва 264 тадан 18 тани (юқори палатада), Жанубий Африка Республикасида 400 тадан 132 тани (қуйи палатада) ва 54 тадан 22 тани (юқори палатада) ташкил этади. Юқоридаги давлатлар қаторида Ўзбекистон Республикаси 67-ўринда туради. Миллий парламентнинг қуйи палатасида 120 ўриндан 21 тасини, юқори палатада эса 100 тадан 15 тасини аёллар ташкил қилади. Энг охириги ўринда Микронезия, Науру, Уммон, Палау, Қатар, Саудия Арабистони, Сулаймон ороллари, Тувалу каби давлатлар эгаллайди¹. “Умуман олганда, дунёнинг аксарият мамлакатларида аёлларнинг миллий қонун чиқарит органларидаги иштироки анча заиф эканлигини кўриш мумкин. Ўзини демократик ҳисоблайдиган мамлакатларда эркаклар ва аёллар тенг равишда сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эга эканлиги қонунан мустақкамлаб қўйилган бўлса-да, миллий парламентларнинг жинс нуқтаи назаридан таркиби мамлакатлар аҳолиси таркибига тўғри келмайди. Парламентаризм шаклланишининг илк даврида аёллар унда иштирок этмаганлиги тарихий факт ҳисобланиб, “сиёсат – эркакларнинг иши”, деган дунёқараш ҳукмрон бўлган эди. Асрлар давомида аҳоли онгига сингиб кетган бундай қарашлар ҳозир ҳам аёлларнинг мамлакатлар сиёсий ҳаётида тўлақонли иштирок этишига тўсиқ бўлаяпти...”².

¹ Ўша асар. 10-14-бетлар.

² Ўша асар. 5-бет.

Демократия учун сайлаш ва сайланишда тенг ҳуқуққа эга бўлиш муҳим аҳамиятга эга. Тажриба кўрсатадики, аёллар XX асрнинг иккинчи ярмигача ушбу ҳуқуққа эга эмас эди. Шу боис ҳам уларнинг миллий парламентларда ижтимоий-сиёсий фаоллик кўрсатиш, қонунлар ишлаб чиқиш ва қабул қилиш, давлат органлари, бошқарув тизими устидан жамоатчилик назоратини ўрнатиш, хотин-қизларнинг сиёсий билими, онги ва маданиятини юксалтириш борасидаги фаоллиги сезилмайди. Ҳатто, парламентларга сайланган аёллар ҳам ўзини ижтимоий-сиёсий борлиқнинг фаол субъекти, жамият ва давлат бошқаруви тизмига таъсир этувчи шахс, куч эканини тўла ҳис қилавермайди. Ушбу ҳолатларнинг боисини нафақат ижтимоий-сиёсий борлиқдан, давлат бошқаруви тизимидан, худди шунингдек, аёллар менталитети, ҳаёт ва фикрлаш тарзидан излаш ҳам даркор. Шунинг учун ҳам тадқиқотчилар баъзан аёлнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги бутунлай аёлнинг ўзига боғлиқ, деган хулосага келадилар. Ҳатто, фалсафа фанлари номзоди С.К.Испулатова “аёлнинг қарамликдан халос бўлиши батамом ва фақат унинг ўзига, унда ўзини-ўзи англашнинг ривожланишига, яъни ўзини аёл сифатида қадрлашига боғлиқ”,¹ деган хулосага келади. Шу билан бирга тадқиқотчи аёл билан эркакни қарама-қарши қўйишга интилади, улар ўртасидаги демократик принципларга мувофиқ келадиган уйғунликни излашни эмас, балки антогонистик хислатларни қайд этади. Шундай ёндашиш кўпгина тадқиқотчилар асарларида учрайди.

Бизнинг фикримизча, бугун демократия, демократик таълимлар фақат монография ва мақолаларда қўлланиладиган воқеликлар бўлиб қолаётгани йўқ, улар инсон ҳаёти ва фикрлаш тарзининг, ижтимоий борлиқнинг атрибутига айланган. Глобаллашаётган дунё, кенг оммавий-ахборот воситалари, халқаро ташкилотларнинг саъй-ҳаракатлари кишилар онига, дунёқарашига шундай тез таъсир этяптики, демократия ҳақидаги фикрлар, ғоялар ва қадриятлар ушбу жараёндан четда қололмайди.

Демократик принциплар энг аввало давлатларнинг Асосий қонуни – Конституцияларида мужассам бўлади. Конституцияга

¹ Қаранг: И с п у л а т о в а К. С. Самосознание женщин как фактор обновления общественного строя // Женщины в современном обществе. М.: НИКОС, 2004. С.42.

мувофиқ қонунлар қабул қилинади, давлат бошқаруви тизими, институтлари ташкил этилади ва уларнинг фаолияти олиб борилади. Демократия – талаб қилинадиган қонунларга ва конституцион принципларга риоя этган ҳолда, ҳамманинг тенг ҳуқуқли эканини, ҳар кимнинг ўз эҳтиёжи, қизиқиши ва имкониятлари доирасида, бошқаларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳурмат қилган тарзда яшаш, фаолият кўрсатишидир. Бугун ушбу демократик қадрият деярли барча давлатлар конституцияларида тан олинган, эътироф этилган. Бирорта давлат конституцияси йўқки, ушбу демократик принципга қарши чиқса ёки уларни шубҳа остига олса¹. Демак, демократик принципларни ижтимоий-сиёсий ҳаётга тадбиқ этиш барча давлатларнинг вазифаларига, тараққиёт мақсадларига айланган. Минг афсуски, реал ҳаёт, унда кечадиган ижтимоий-сиёсий жараёнлар, кишиларнинг, гуруҳ ва партияларнинг хатти-ҳаракатлари, интилиш ҳамда эҳтиёжлари қабул қилинган принциплар, қарор ва дастурлардан кенгдир.

Демократиянинг кенг тарқалган ва умумэътироф этилган кўринишларидан – бири эркинлик, озодликдир. “Эркинлик, айниқса ижод эркинлиги, – деб ёзган эди И.А.Бердяев, – инсон борлигини ўзгартирувчи, унинг руҳий-маънавий имкониятларини илоҳий даражага кўтарувчи кучдир. Инсон эркинлиги орқали алподам (“сверхчеловек”) даражасига кўтарилади”².

Эркинлик билан давлат бошқаруви ўртасида нафақат уйғунлик, яқинлик, шунингдек, маълум бир зиддият ҳам бор. Бу зиддият давлат бошқаруви тизимининг ўз талабларини сўзсиз ва ўз вақтида бажарилишини исташи билан ижтимоий-сиёсий фаолликнинг эркин, ихтиёрий характерда эканлиги ўртасидадир. Ҳар қандай ижтимоий организм сифатида давлат бошқаруви тизими субординация муносабатларига, қабул қилинган қарорнинг сўзсиз бажарилишига риоя этади. Давлатга хос бўлган марказлашган бошқарув ушбу талабларсиз самара бермайди, шунинг учун у ўз кўрсатмаларининг тўла ижросини талаб қилади. Ижтимоий-сиёсий фаолиятнинг эркин, ихтиёрий характери ушбу талаб билан ҳар доим ҳам чиқишавермайди. Масалан, меҳнат жамоаларида

¹ Қаранг: Конституции мира. Сост. и авторы У.Таджиханов, А.Х.Саидов. Т. 1–4. Ташкент: Академия МВД РУз., 1997–1998.

² Бердяев И. А. Философия творчества. Париж, 1939. С.42–43.

ташкил этилиши лозим бўлган ўзини ўзи бошқариш органлари хусусий мулк эгаларининг тасаввурлари ва фаолият усуллари-га мудом ҳам мос келавермайди. Бу ўринда демократизм билан конституционализм принциплари бир-бирига мувофиқ келмаслиги кўзга ташланади. Конституцион принципларга мувофиқ, ҳар бир киши хусусий мулк эгаси бўлиши, корхоналар очиб, уни бошқариши мумкин. Демократик принципларга кўра эса ҳар бир фуқаро жамият ва давлат ишларини бошқаришда қатнашиш, бошқарув органларини сайлаш, зарур топса, раҳбарни алмаштириш ҳуқуқига эга. Бу ўринда хусусий мулк эгасининг ҳуқуқи нима бўлади? Меҳнат жамоаси раҳбарни сайлаш ҳуқуқидан келиб чиқиб, мулк эгасини алмаштирадими? Кўриниб турибдики, меҳнат жамоаси бундай қилолмайди, акс ҳолда шахснинг мулкка эгалик қилиш ҳуқуқини бузган бўлади. Шу билан бирга у ўзининг демократик ҳуқуқини ҳам амалга оширолмайди.

Сайлов тизимини олайлик. Масалан, Россия Федератив Республикасининг Конституциясига мувофиқ 21 ёшга тўлган кишигина РФ Думасига сайланиши мумкин¹. Конституциянинг 28-моддасида ҳар бир киши сайлаш (аслида эса 18 ёшдан) ва 32-моддасида давлат ишларини (ёши кўрсатилмаган) бошқариш, мазкур жараёнда қатнашиш ҳуқуқига эга экани кўрсатилган². Бундай парадоксларни деярли барча давлатлар конституцияларида учратиш мумкин. Демак, конституциялар ва қонунлар қабул қилиш, уларни билиш ҳали етарли даражада эмас. Энг аввало, конституцияларнинг ўзини демократик жиҳатдан идеал ҳолатга етказиш зарур. Конституцияларда парламентларга, давлат раҳбарлари ва бошқа мансабдор шахсларни сайлашга ёш (18, 21, 25, 35 ёш ва бошқа) белгилаш демократик принципларга мувофиқ келмайди. Ушбу зиддиятни ҳал этиш йўли демократияни идеал билиб, унинг инсон ҳуқуқ ва эркинликларини тўла ҳимоя қилишга қаратилган талабларини ҳаётга, қонунларга тадбиқ этишга интилишдир.

Тўғри, жаҳон тажрибасига кўра, фуқаро 18 ёшидан сайловларда қатнашиш ҳуқуқига эга, ваҳоланки, киши 16 ёшида расмий ҳужжат, паспорт олади ва фуқаро сифатида расмий эътироф эти-

¹ Қаранг: Конституции мира. Т.4. Сост. и авторы У.Гаджиханов, А.Х.Саидов. Ташкент: Академия МВД РУз, 1998. С.301.

² Ўша асар. 278–279-бетлар.

лади. 16 ёшида фуқаро сифатида тан олинган кишининг фақат икки йил ўтгач, яъни 18 ёшида сайлашда иштирок қилиши демократия талабларига тўғри келмайди.

Бошқариш тизими демократиянинг эркинлик талабига мувофиқ ташкил этилганидагина ижтимоий-сиёсий борлиқ субъектларининг манфаатлари ва интилишларига мувофиқ келади. Чунки ижтимоий-сиёсий фаоллик негизда инсоннинг ўз билими, тажрибаси ва салоҳиятини ихтиёрий тарзда намоён этиш, эл-юрт фойдасига сарфлаш нияти ётади. У мажбурий фаолият эмас, ундан шахс, субъект моддий манфаатларини, эҳтиёжларини қондиришни кутмайди. Ижтимоий-сиёсий фаоллик халққа беғараз хизмат қилиш, жамият ва давлат ишларини такомиллаштиришга кўмаклашишдир. Шунинг учун ижтимоий-сиёсий фаоллик демократик принципларга қатъий амал қилишни, субъект эркини эъозлашни, қадрлашни талаб этади. Бошқариш тизимидаги субъект-объект муносабатлари ушбу талабга мувофиқ ташкил этилганида, ижтимоий-сиёсий борлиқни ривожлантиришга, юксалтиришга хизмат қилади.

Демократия тенгликни ҳам тақозо этади. Аммо илмий тадқиқотлар ҳам, реал ҳаёт ҳам кишилар ўртасида тенглик бўлиши мумкин эмаслигини кўрсатади. Шунинг учун ҳам “демократия имкониятлар тенглигини таъминлаш ва хизматига мувофиқ тақдирлаш билан заиф боғланган”¹.

Агар ижтимоий-сиёсий борлиққа диққат билан назар ташласак, ҳамма ҳам бошқариш вазифаларини ўз устига олавермайди, аксариятда ташкилотчилик, лидерлик сифатлари етишмайди. Бундай шахс, агар у ижтимоий-сиёсий вазифани эгалласа, ўз устига олса, бюрократик, маъмурий усулларни қўллашга ўтади. Бу, аслида “тенглик” тушунчасини ҳар доим ҳам қўллаш мумкин эмаслигини, ижтимоий-сиёсий фаолиятдаги тенглик бошқаришни ўз зиммасига олишда эмас, энг аввало, демократик қарорлар қабул қилишда, раҳбар сайлашда овоз бериш, идора усули ҳақида ўз фикрини билдириш кабилардадир. Акс ҳолда биз ҳаммани, ҳар бир фуқарони ижтимоий-сиёсий фаол, кишиларни бошқарувчи лидер, етакчи, давлат бошқаруви тизимининг етакчиси бўла олади, деган ноҳаётий хулосага келамиз. Бу ўринда со-

¹ Қоранг: Пугачев В. П., Соловьев А. И. Введение в политологию. М.: АСПЕКТ-ПРЕСС, 1999. С.236.

циализмда тарғиб этилган “ҳар бир ошхона хизматчиси бўлган (“кухарка”) аёлни давлат бошқарувчисига айлантирамиз”, деган шиорнинг ҳеч нимага олиб келмаганини эслаш мумкин. Шунинг учун демократиянинг тенглик принципини ҳар ким билими, қобилияти ва тажрибасига мувофиқ ижтимоий борлиқда ўз ўрнини топиш имконига эгадир, деб тушунмоқ зарурдир. Ижтимоий-сиёсий борлиқда эса ҳар бир фуқаро, ҳамма ана шундай сифатларга, имкониятларга эга бўлавермайди, бировнинг маориф, маданият, бошқа бировнинг савдо-сотик, яна бошқа бировнинг деҳқончилик, врачлик соҳаларида фаолият кўрсатишга мойиллиги, интилиши табиий ҳолдир. Ижтимоий ҳаётнинг ранг-баранг талаблари, полистилистикаси кишилардан ранг-баранг фаолият турлари билан шуғулланишни талаб қилади, бу ўринда улар ижтимоий детерминизм қонунларига бўйсуниб фаоллик кўрсатадилар.

Бошқариш жараёнида демократия, демократик кадриятларни шакллантириш бош мақсад, пировард натижа сифатида қаралмайди. Ҳар бир бошқариш ўзининг аниқ мақсадига эга, субъект ушбу мақсадни унутолмайди. Бундай жараёнда демократия, демократик кадриятлар ёрдамчи восита вазифасини ўтайди ва бош мақсадга етишга хизмат қилади. Масалан, фирма омборхонасига келиб тушган озиқ-овқат маҳсулотларини туман ёки вилоятнинг турли ҳудудларида жойлашган филиалларига тарқатиши зарур, дейлик. Бу ўринда фирма раҳбари демократияни ривожлантириш ҳақида эмас, энг аввало озиқ-овқат маҳсулотларининг исроф бўлиб, бузилиб қолмаслиги учун тезроқ харидорларга етказишни ўйлайди. Агар у мазкур вазифани бажариш учун қандай демократик бошқариш усулини ихтиро қилсам ёки уни ишлаб чиқишни кимларга топширсам ва қачон меҳнат жамоаси олдида муҳокама қилсам, демократик асосда бирор қарор қабул қилсам экан, деган ўйга борса, маҳсулотларнинг яроқсиз, истеъмолга зид ҳолга келиб қолиши аниқ. Бу оператив қарор қабул қилишга эмас, балки демократия имкониятларининг чекланганлигига мисолдир. Демак, бошқарув тизимининг, лидернинг шахсий жавобгарликни, гоҳо таваккални бўйнига олиб, авторитар тарзда қарор қабул қилиши табиий ҳолдир. Тўғри, фирма раҳбари қайси филиалга қанча маҳсулот етказиб бериш ва бу ишга кимларни масъул қилиб қўйиш бўйи-

ча ёрдамчилари ёки ходимлари билан маслаҳатлашиши мумкин. Аслида бу ҳам демократик бошқаришнинг бир кўринишидир. Аммо охириги қарорни фирма раҳбари қабул қилади. У ёрдамчилари ва ходимларининг таклифларини, фикрларини рад этмаслиги (уларни эшитиши ҳам демократиядир) мумкин, лекин маҳсулотларни етказиб беришга оид сўнгги фикрни у айтади, ҳал этувчи (бу автократизм) қарорни у қабул қилади. Шунинг учун демократияни автократик таъсирсиз, масъулдор-лидерсиз тасаввур қилиб бўлмайди, кимдир охириги натижа учун жавобгар бўлиши лозим.

Демократиянинг навбатдаги кўриниши, айниқса ижтимоий-сиёсий борлиқда, фикрлар плюралиزمи ва муҳолифатдир.

Ўз фикрини билдириш демократик кадриятлар ичида кенг тарқалгандир. Инсон эркинлигини, И.А.Бердяев ибораси билан айтганда, ижодда, трансцендент излашда, эътиқодда намоён этганидек, у эркинлигини, демократик ҳуқуқларини ҳурфикрликда ҳам намоён этади. Нафақат бошқаришда, умуман ҳаётда, вербал восита орқали ўзини намоён этиш аёлларга хос хусусиятдир¹. Шунинг учун ҳам аёллар эркакларга нисбатан кўпроқ гапирадилар, баъзан гап-сўзларга берилиб, асосий мақсадни унутиб қўядилар². Шундай бўлса-да, бу психофизиологик белги уларнинг сиёсий ҳуқуқларини чеклашга асос бўлолмайди. Аммо уларни ижтимоий-сиёсий фаолиятга жалб этганда, бошқарув тизими-ни топширганда, мазкур психофизиологик белгини унутмаслик зарур. Бу улардан хавфсираш, уларга ишонмаслик, ҳар бир хатти-ҳаракатини назорат қилиш учун эмас, балки ким билан ишлашга, ҳамкорлик қилишга тўғри келаётганини англаш учун зарур. Аёллардаги ушбу белги бутун субъект-объект муносабатларига, бошқарув тизимида кечадиган жараёнларга таъсир этишини унутиб бўлмайди.

Ижтимоий-сиёсий ҳаётда, айниқса парламент фаолиятида оппозиция – муҳолифат муҳим ўрин тутаяди ва унга демократиянинг энг муҳим кўриниши сифатида қараш шаклланган. Лекин аёллар ичида Б.Бхутто, Ю.Тимошенко, Т.Новодворская, И.Хакамада каби

¹ Алимасов В. Гендер фалсафаси. Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ инст. нашр., 2008. 46–48-бетлар.

² Пиз А., Пиз Б. Как заставить мужчину слушать, а женщину молчать. М.: ЭКСМО, 2006. С.96–98.

ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ ТИЗИМИДА ХОТИН-ҚИЗЛАРНИНГ ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ФАОЛИЯТИ

ижтимоий-сиёсий жараёнларда сезиларли из қолдирган аёллар кам топилади.

Давлат бошқаруви тизими фикрлар яқдиллигини, уюшқоқлик ва бир ёқадан бош чиқаришни тақозо этса-да, субъект-объект муносабатларининг у ёки бу қараш, таълимот таъсирида бўлишини рад қилиш мумкин эмас. Демак, бошқариш тизимидаги субъект-объект муносабатларида фикрлар плюралиزمи, ҳатто оппозиция бўлишини табиий ҳол сифатида қабул қилиш керак.

2-БОБ

ЎЗБЕКИСТОНДА ХОТИН-ҚИЗЛАР МАСАЛАСИ: ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ ИЗЛАНИШЛАР ВА УЛАРНИНГ ИЖТИМОЙ-ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛИ

- 2.1. Хотин-қизлар масаласига оид ижтимоий-фалсафий изланишлар

- 2.2. Феминизм ва гендер тенглик муаммолари

- 2.3. Хотин-қизлар масаласининг ижтимоий-гуманитар тавсифлари

- 2.4. Оммавий ахборот воситаларида хотин-қизлар масаласининг талқинлари

2.1. Хотин-қизлар масаласига оид ижтимоий-фалсафий изланишлар

Энг аввало шунини эътироф этишимиз лозимки, “хотин-қизлар масаласи” тушунчаси “аёллар ижтимоий-сиёсий фаоллиги” тушунчасидан кенгдир. Кейинги тушунчани биринчисининг таркибига киритиш, аёллар ижтимоий-сиёсий фаоллигини аёллар масаласининг бир қисми сифатида қараш тўғридир. Бироқ аёллар, хотин-қизлар ижтимоий-сиёсий фаоллигини фақат давлат бошқаруви тизимидаги иштироки, фаолияти билангина чегаралаб қўйиш муаммони тўғри тушуниш ва тўғри ҳал этишга олиб келмайди. Уларни, яъни аёллар масаласига доир кенг, ранг-баранг соҳалардаги муаммоларни, аёллар фаоллигини аёлларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги билан узвий боғлаб қараш лозим. Фақат шундай кенг комплекс ёндашишгина аёлларнинг, хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини тўғри англашга ва тўғри баҳолашга етаклайди. Аммо бундай ёндашишда асосий диққат аёлларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигига қаратилиши, уларнинг давлат бошқариш тизимидаги ўрнини очиб беришдан иборат бўлиши шарт. Кенг маънодаги аёллар масаласи аёлларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини тўғри англашга ёрдам берувчи фондир, ушбу фондир аёлларнинг, хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий борлиқдаги ўрни етарли очилмай қолади.

Бундан ташқари, олдинги бобда қайд этганимиздек, давлат инсон фаолиятининг, ижтимоий борлиқнинг барча соҳаларига сингиб кетган, унинг таъсирисиз бирор соҳа, ижтимоий фаолият, айниқса бошқарув тизими муваффақиятли ишлай олмайди. Биз фуқаролик жамияти ва унинг институтлари ролини инкор қилмоқчи эмасмиз, аммо реаллик, ижтимоий борлиқ бутун дунёда давлатнинг самарали, “рационал-оптимистик”¹ фаолияти туфайлигина барқарор эканини кўрсатади. Агар давлатнинг “рационал-оптимистик” таъсири бўлмаганида ижтимоий борлиқнинг, социумининг бутунлиги, барча фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилигини

¹ И л ь и н В. В. Политология. М.: Книжный дом Университет, 1999. С.237.

таъминлаш, жамиятнинг соғлом ва уюшган организм сифатида ишлашига эришиш мумкин эмас эди¹.

Шу билан бирга айнан давлат бутуннинг қисмларга бўлинишидан манфаатдор, чунки у қисмлари – институтлари, тизимлари орқали ўзининг бутунлигини таъминлайди, бутун сифатида жамият ҳаётини рационал-оптимистик бошқаради. У бутунлигини йўқотиш, парчалаш учун эмас, балки ўзининг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий функцияларини тўла, халқ манфаатлари ва социум тараққиётини таъминлаш учун ҳаракат қилади. Қисмларнинг самарали ишлаши давлатнинг бутун сифатида рационал-оптимистик фаолият кўрсатишининг, ҳатто мавжудлигининг шартидир. Хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш, уларни давлат бошқаруви тизими фаолиятига жалб этиш давлат қисмларининг охир натижада бутун (давлат)нинг самарали ишлаши учун зарурдир.

Совет даврида ҳам хотин-қизлар масаласи тадқиқотчилар учун қизиқарли мавзу бўлиб келган, лекин уларда коммунистик мафкуравий ёндашишлар устун турган. Ушбу ёндашишга кўра, ўзбек аёллари феодал-патриархал муносабатлар тазйиқи остида яшаб келган, уларни озод, эркин қилиш, бутун ҳаёт соҳаларида аёллар эмансипациясига эришиш қайд этилган². Объектив баҳолаш зарурки, ушбу ёндашувда маълум бир ҳақиқат бор. XVI-XIX асрларда қитъамизда ҳукм сурган мутаассиблик, қолоқлик, жаҳон тараққиётидан орқада қолганлик хотин-қизларга ҳам ўзининг салбий таъсирини ўтказмаслиги мумкин эмас эди. Ушбу салбий ҳолни бартараф этиш, янги тузум мақсадларига барчани, шу жумладан хотин-қизларни ҳам хизмат қилдириш ўша давр мафкураси талаби эди³. Натижада 1927 йили бошланган “Ҳужум” ҳаракати ўзбек аёллари эмансипациясига туртки берди. Бугун ушбу ҳаракатга бошқача, янгича талқин беришаётган (агар совет даврида фақат позитив воқелик сифатида қаралган бўлса, ҳозир эса фақат салбий, ғайримиллий ҳодиса сифатида баҳоланмоқда, биз эса “Ҳужум”да ҳар икки жиҳат мавжуд деб биламиз) бўлса-да, ундаги позитив томонларни кўрмаслик мумкин эмас⁴. Энг муҳими

¹ Ўша жойда.

² Қаранг: А л и м о в а Д. Женский вопрос в Средней Азии. Ташкент: Фан, 1991.

³ Ўша асар. 5–6-бетлар.

⁴ Т о х т а х о д ж а е в а М. Ўтмиш толиқтирган аёллар. Тошкент, 2001. 155–157-бетлар.

шундаки, советона эмансипация генезиси бир томондан, жаҳонда кечаётган аёллар ижтимоий-сиёсий ҳаракатининг, феминизмнинг бир кўриниши, иккинчи томондан, коммунистик, тор, синфий мафкура қобиғига ўралган ҳаракат эди. Ушбу ҳаракатда миллий анъаналарни, ўзбек аёлларининг менталитети ва турмуш тарзи хусусиятларини ҳисобга олмаслик бор эди, аммо у хотин-қизларимизда янгиликка интилишни, дунёвий билимлар билан қизиқишни, ижтимоий-сиёсий ҳаётда қатнашиш иштиёқини ҳам шакллантирган. Аёллар масаласининг ижтимоий-сиёсий ва илмий муаммо сифатида қаралиши ҳам ўша даврдан бошланган.

Мустақиллик йилларида хотин-қизларни ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар жараёнига жалб этиш, давлат бошқаруви тизимини модернизациялашни кенг кўламда амалга ошириш объектив заруриятга айланди. 1995 йил 2 мартда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси давлат ва жамият қурилишида аёлларнинг ролини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони қабул қилинди. Ушбу ижтимоий-сиёсий аҳамиятга эга ҳужжат ижтимоий фалсафада аёллар масаласини янги давр, миллий демократик тараққиёт нуқтаи назаридан ўрганишга туртки ва дастур бўлди. 1998 йил 27 январда эса Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамаси хотин-қизлар масаласига оид Давлат дастурини ишлаб чиқди ва Миллий платформасини эълон қилди. Мазкур ҳужжат Ўзбекистонда аёллар масаласига жаҳонда юз бераётган глобал ўзгаришлар, БМТнинг, халқаро ташкилотларнинг аёлларга оид платформалари нуқтаи назаридан ёндашишни кун тартибига қўйди. Миллий ва умуминсоний кадриятлар, меъёрлар ва тажрибаларга таяниш илмий тадқиқотларнинг вазифаси сифатида белгиланди.

Ўзбек хотин-қизларининг замонавий ва миллий фазилатлари, уларнинг ижтимоий ҳаётдаги, жамият ва давлат ишларини бошқаришдаги ўрни масалалари Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган фан арбоби, фалсафа фанлари доктори, профессор Х.О.Шайхова илмий изланишларида марказий ўринда туради. Унинг мустақиллик йилларида чоп эттирган асарлари¹ хотин-қизлар ма-

¹ Қаранг: Ш а й х о в а Х., Назаров Қ. Умуминсоний кадриятлар ва маънавий камолот. Тошкент: Ўзбекистон, 1992; Ш а й х о в а Х., Т и л л а е в а Г. Соғлом турмуш тарзи ва ёшлар камолоти. Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ инст. нашр., 2008; Шайхова Х. Маънавият – камолот кўзгуси. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2009; Ш а й х о в а Х. Ўзбек аёли – одоб тим-

саласини миллий демократик тараққиёт нуқтаи назаридан ўрганишга ёрдам беради. Олима ёзади, мустақиллик туфайли “хотин-қизларнинг тенглиги ва озодлигини тўла рўёбга чиқариш, янгича тафаккур, эркин фикрлаш ва дунёқарашини шакллантириш, ижтимоий ҳаётда аёлга бўлган муносабатни тубдан ўзгартириш, Шарқ аёлига хос мома мерос, ахлоқий гўзал қадрият ва фазилатларни кенг камол топтириш зарурати мустақил юртимизда давлат сиёсатининг устувор вазифасига айланди. Ўзбек аёлларининг маданий ва маънавий, ҳуқуқий-ахлоқий, интеллектуал салоҳиятини ошириш, оиладаги оналик бурчи ва масъулиятини миллий, умуминсоний нуқтаи назардан чуқур англаб етиш ва амалиётга риоя қилишга одатлантириш мустақиллик тамойилининг асосий вазифасидир. Аёллар жамиятнинг энг эъзозга сазовор, ҳурмат-иззат, ғамхўрлик ва эътиборга лойиқ ижтимоий тоифасига айланмоқда... Демак, аёлни улуғлаш – оилани, Ватанни, ҳаётни улуғлашдир”. Ушбу фикрларини давом эттириб, ўзбек аёлига хос бўлган инсоний, маънавий фазилатларни қайд этиб, Х.О.Шайхова замонавий аёлларнинг ижтимоий фаоллигини ҳам кўрсатади. “Бирор соҳа йўқки, – деб ёзади у, – аёл ўз билими, фаоллиги, истеъдодини намоён қилмасин. Мулкдорлар синфи вакили, тадбиркор, фермер, кичик ва қўшма корхона соҳиби, тижоратчи, бизнес ва менежер каби касб эгалари ёки мудофаа ва ҳуқуқ-тартибот соҳасида минглаб иқтидорли, салоҳиятли, ақл-заковатда ўктам аёлларнинг фаолият кўрсатиши шаклланаётган фуқаролик жамиятимиз учун оддий ҳолдир. Дарҳақиқат, раҳбарлик ва бошқариш ишларида аёллар сони кўпайиб бормоқда”¹.

Олиманинг фикрича, аёлларни ижтимоий ҳаётдаги ўрнини ошириш, жамият ва давлат ишларини бошқаришга жалб қилиш уларнинг маънавий камолотига хизмат қилади. Маънавий қадриятларсиз жамият ва давлатни бошқариб бўлмайди.

Х.О.Шайхова хотин-қизларнинг жамиятдаги ролини кенг ҳар томонлама таҳлил қилади. Унинг илмий асарларида аёллар меҳнат, оила, давлат бошқаруви, илм-фан, маориф ва маърифат, ахлоқий қадриятлар, маҳалла, баркамол авлодни вояга етказиш, соғлом турмуш тарзини шакллантириш, бизнес ва тадбиркорлик соли. Тошкент: Ўзбекистон, 2007; Ш а й х о в а Х. Баркамол авлод – ахлоқий қадриятлар қуршовида. Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ инст. нашр., 2010.

¹ Ш а й х о в а Х. Маънавият – камолот кўзгуси. Тошкент: Ғ.Ғулум номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2009. 88-бет.

каби ранг-баранг соҳалар билан боғлаб тадқиқ этилади. Унинг асосий диққати аёлларнинг ижтимоий ҳаётдаги ўрнини инсон муаммоси, унинг қадри нуқтаи назаридан ўрганишга қаратилган. Шунинг учун у ёзади: “инсон ва унинг қадри муаммоси – ижтимоий фанлар ва фалсафанинг энг кўҳна мавзуларидан биридир. Одам, унинг табиатдаги ўрни ва мавқеи ҳамма замонларда ўз кўлами ҳамда хусусиятлари билан бошқа масалалардан ажралиб турган. Табиий фанлар учун инсоннинг тана ва жисмоний тузилиши муҳим аҳамият касб этган, бу билан боғлиқ муаммоларни ўрганиш ҳамон давом этмоқда. Ижтимоий фанлар эса, жумладан фалсафа шахс камолоти, инсоннинг ижтимоий, сиёсий, маданий ва руҳий соҳалар билан боғлиқ хусусиятларини таҳлил қилади”¹.

Тан олиш керакки, олиманинг таҳлили шахсий тажриба, гоҳо публицистик услубга асосланган. Унда илмий, эмпирик таҳлил ўрнини бадиий-публицистик тафсилотлар, баёнлар, кўтаринки тилдаги тасвирлар эгаллайди. Аммо олиманинг муаммони ўзига хос тарзда, эркин, эссесизм тарзида баён қилиши, ўрганиши асарларидаги ижтимоий-фалсафий фикрлар аҳамиятини камайтирмайди. Х.О.Шайхова катта тажрибали инсон, олима сифатида хотин-қизлар, аёллар масаласига оид муаммоларнинг асосий йўналишларини, тадқиқотчилар нималарга, қандай саволларга жавоб излаши зарурлигини умумий тарзда белгилаб беради.

Мустақиллик йилларида хотин-қизлар масалаларига махсус диссертацион тадқиқотлар бағишланди. Бу борада М.Холматова, З.Р.Қодирова, Р.Самаров, А.А.Хусейноваларнинг фалсафа фанлари доктори, С.Х.Сафаева, Ф.Х.Юлдашева, У.А.Ахророваларнинг фалсафа фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тайёрлаган диссертацияларини мисол қилиб келтириш мумкин.

М.Холматова аёллар масаласини оилавий муносабатлар маданиятини ривожлантириш муаммолари орқали тадқиқ этади. Унинг фикрича, оила ижтимоий институт сифатида жамият ва давлат учун муҳим бўлган ишчи кучи, интеллектуал бойлик, соғлом фикр, ўз Ватани ва юртини ҳимоя қилишга қодир ёш авлодни етказиб беради. Жамият ва давлатнинг барқарорлиги негизи оилада, оилавий муносабатлардадир. Агар ушбу муносабатлар мустаҳкам бўлмаса, уларнинг ижтимоий, иқтисодий ва психологик асослари заиф, деструктив характер касб этса, жамият

¹ Ўша асар. 16-бет.

ўз таянчидан маҳрум бўлади¹. Тадқиқотчи асосий диққатини оилавий муносабатлар маданиятига қаратган бўлса-да, бошқа асарларида эътиборини, қизиқиши доираларини кенгайтиришга, хотин-қизларнинг миллий ва умуминсоний қадриятлар синтези орқали ўрганишга қаратади². Ўзбек оиласи, энг аввало, Ўрта Осиё халқлари билан этногенетик ва этномаданий, этносоциал алоқалар таъсирида шаклланган, араблар олиб келган ислом динидан урф-одатлар, нормалар, ғоялар олган. Булар ўзбек хотин-қизларининг ижтимоий ҳаётга бўлган муносабатларини, ўзининг ижтимоий-сиёсий борлиқдаги ўрнини англашга ёрдам берган. Демак, М.Холматова ўзбек хотин-қизлари масаласини оилавий муносабатлар синтези орқали ёритади. Бироқ оила ва оилавий муносабатлар аёлларнинг ижтимоий-сиёсий борлиқдаги ўрнини англашга қандай ёрдам беради? Ижтимоий-сиёсий борлиқда оиланинг ўрни қандай, улар нималарда акс этади? Умуман, хотин-қизлар ижтимоий-сиёсий борлиқни яратишга, ўзгартириш ва такомиллаштиришга интиладиларми, деган саволлар тадқиқотчи эътиборидан четда қолиб келган. Ваҳоланки, ижтимоий-сиёсий тузум ҳам, аёлларнинг ўзи ҳам фаолликни қўллаб-қувватлаётган бир пайтда миллий демократик тараққиёт учун муҳим ушбу саволларга жавоб изламаслик мумкин эмас. Тадқиқотчи аёлларни оила, уй, бола тарбияси билан чегаралаб қўймаслиги, давр талаб этаётган долзарб саволларга жавоб излаши зарур эди.

З.Р.Қодирова Ўзбекистон ёшларининг жамиятни тубдан ислоҳ қилиш жараёнида ижтимоий фаоллигини ошириш муаммоларини ўрганади. Шу билан бирга, у аёллар масаласига оид қарашларини докторлик диссертацияси ва чоп эттирган асарларида ёритишга, очиб беришга интилади. Унинг ёзишига кўра, совет давридаги оғир меҳнат, айниқса “қишлоқдаги ҳаёт аёлларга шахсий ҳаёт ва фарзандларини тўлақонли тарбиялашга имкон қолдирмаган”³.

¹ Қаранг: Х о л м а т о в а М. Проблемы совершенствования культуры семейных отношений и воспитание здорового поколения: Автореф. дисс... докт. филос. наук. Ташкент, 1998. С.28–32.

² Қаранг: Х о л м а т о в а М., М у р а в ъ е в а Н. Ёшлар оилавий ҳаёт бўсағасида. Тошкент: Ўзбекистон, 2000; Х о л м а т о в а М. Оилавий муносабатлар маданияти ва соғлом авлод тарбияси. Тошкент: Ўзбекистон, 2000.

³ К а д ы р о в а З. Р. Проблемы повышения социальной активности молодежи Узбекистана в условиях всестороннего реформирования общества: Автореф. дисс... докт. филос. наук. Ташкент, 1999. С.128–129.

Буни қишлоқ аёллари ижтимоий-сиёсий ҳаётда фаоллик кўрсатишдан мутлақ беҳабар эдилар, деган маънода тушуниш ҳам мумкин. Ушбу оғир, чидаб бўлмайдиган ҳол 80-йилларнинг иккинчи ярмида аёллар ўртасида суицидни авж олдирган¹.

Шуни эътироф этиш зарурки, З.Р.Қодирова аёллар масаласини ижтимоий-сиёсий борлиқ билан, ундаги муаммоларга аёлларнинг фаол муносабати билан боғлашга интилади. Унинг фикрича, мамлакат аҳолисининг ярмидан ошиғини ташкил этувчи, хотин-қизлар ижтимоий тараққиёт кун тартибига қўяётган, мамлакатда амалга оширилаётган туб ислохотлардан ташқарида туриши мумкин эмас².

Тадқиқотчи замонавий аёлнинг назарий-фалсафий портретини чизишга интилади, ўзгараётган дунёда у дуч келаётган муаммолар ҳақида фикр юритади, уларни ечиш йўлларини излайди. Лекин у ҳам хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий борлиқдаги ўрни масалаларини четлаб ўтади. Ҳатто, ёшларнинг ижтимоий фаоллиги муаммоларини ўрганишга бағишланган махсус тадқиқотда ҳам ушбу мавзу очиб берилмайди. Тўғри, унда ёшларнинг ижтимоий фаоллиги сиёсий ва ҳуқуқий маданият билан боғлиқлиги қайд этилади, улар махсус параграфда ёритилади. Лекин ушбу маданиятни талаб этаётган ижтимоий-сиёсий омиллар нимада, улар қандай тарзда ижтимоий-сиёсий борлиқни янгилаш воситасига айланади, бу жараёнда давлат бошқаруви тизимининг ўрни қандай, функциялари нималардан иборат, деган саволларга жавоб берилмайди. Чунки ҳар қандай ижтимоий фаолликни давлат ва унинг бошқарув тизими билан алоқа қилмай, мувофиқлашмай, ўзидан-ўзи, тасодиф сифатида амалга ошириб бўлмайди. Айниқса, миллий давлатчилик қайта тикланаётганида, жамиятда туб ўзгаришлар амалга оширилаётганида ҳар қандай ижтимоий фаоллик, ҳаракат давлат бошқаруви тизими билан мувофиқлашишни тақозо қилади.

¹ Ўша асар 20-бет.

² Қаранг: Нужна ли женщине социальная активность? // Мустақил Ўзбекистон: фалсафа фанларининг долзарб муаммолари. Тошкент, 1999. 128-129-бетлар; К а д ы р о в а З. Вопросы социальной активности женщин в Узбекистане // Ўзбекистонда оила, давлат ва жамият қурилишида аёлларнинг роли ва гендер муаммолари. Тошкент, 1999. 50-53-бетлар.

А.А.Хусейнова фуқаролик жамиятини шакллантириш жараёнида аёллар фаоллигини ошириш муаммоларини ижтимоий-фалсафий тадқиқ этади. У аёлларнинг давлат бошқаруви ва сиёсий партиялар фаолиятидаги иштироки, улар ижтимоий-сиёсий фаоллигини оширишда нодавлат ташкилотлари ва оммавий ахборот воситаларининг ўрни масалаларини ўрганади. Унинг хулласига кўра, давлат бошқаруви тепасида "асосан эркаклар туришибди. Шунинг учун "аёллар масаласи"даги энг мураккаб ва турли қарама-қарши ёндашувларни келтириб чиқараётган муаммо ҳам хотин-қизларнинг давлат ва жамият бошқарувида кенг иштирок этишига эришишдир"¹. Мазкур хулоса асосан тўғри, чунки бошқарув тепасидаги шахс, айниқса эркак иложи борича ўз жинсидан ходим, ёрдамчи излайди. Асрлар давомида давом этган ушбу тажриба, анъана очиқ бўлмаса-да, аёлларнинг ижтимоий-сиёсий борлиқдаги ўрнига ишончсизлик билан қарашни шакллантирган. "Лавозим, мансаб инсонни эмас, балки бошқариш фаолиятидан яхши хабардор, одамлар билан моҳир психолог-раҳбар сифатида ишлай оладиган, юксак маънавият ва малакага эга инсон (унинг қайси жинсга тааллуқли эканининг аҳамияти йўқ) мансабни безайди. Демократик жамият учун киши мавқеини оширадиган лавозим, мансаб эмас, балки лавозим, мансабнинг самарадорлигини оширадиган инсон, шахс, мутахассис муҳимдир"².

Эътибор қилсак, урғу жинсга, лавозимга ёки тизимга эмас, балки инсонга, мутахассисга бериларпти. Айнан, *биринчидан*, инсоний сифатлар, *иккинчидан*, бошқарув фаолияти хусусиятларидан яхши хабардор мутахассис муҳимдир.

Тўғри, ушбу икки гуруҳ сифатлар ҳар доим ҳам бир-бирини тақозо этавермайди, бири иккинчисига хизмат қилавермайди. Ижтимоий-сиёсий фаолият шундай соҳаки, унда турли манфаатлар, гоҳи қарама-қарши эҳтиёжлар, қараш ва ёндашувлар тўқнашади. Ушбу хусусиятдан беҳабар субъект, агар у ўзини гуманист ва демократ кўрсатмоқчи бўлса, барчага тилёғламалик қилишга, бошқарув самараси учун зарур қарорни қабул қилишда иккиланишга, лаёқатсизлик ва масъулиятсизлик қилишга маж-

¹ Хусейнова А. А. Фуқаролик жамиятини шакллантириш жараёнида аёллар фаоллигини ошириш муаммолари (ижтимоий-фалсафий таҳлил): Фалсафа фан. док... дисс. автореферати. Тошкент, 2010. 29-бет.

² Ўша жойда.

бур бўлади. Ижтимоий-сиёсий фаолият масъулиятни, жавобгарликни, таваккал билан қарор қабул қилишни тақозо этади. Ким таваккал қилмаса, масъулиятни ўз устига олмаса, ва ниҳоят, кишиларни бошқаришдек мураккаб фаолиятга ҳаётини, ҳатто тақдирини тикмаса, у ҳақиқий раҳбар бўлолмайди¹.

А.А.Ҳусейнова аёлларнинг сиёсий партиялар, нодавлат нотижорат ташкилотлари (ННТ), оммавий ахборот воситалари (ОАВ), маҳалла, ўзини ўзи бошқариш органлари, фуқаролик институтлари билан алоқаларини ўрганади, ушбу ташкилотларсиз фуқаролик жамияти ҳақида сўз юритиш мумкин эмас. У нодавлат нотижорат ташкилотларининг аёллар ижтимоий-сиёсий фаоллигига таъсирини ўрганиб, Республика хотин-қизлар қўмитаси мисолида хулосага келади: “Ўзбекистон Республикаси Хотин-қизлар қўмитаси каби аёлларни давлат ва жамият қурилишига жалб қилиш вазифасини бажаришга қаратилган ННТлар фаолият кўрсатаётган бўлса-да, улар ҳали хотин-қизлар дуч келаётган муаммоларни ҳал этишга сезиларли ҳисса қўшаётганлари йўқ”². Ушбу фикрнинг тўғрилигини бизнинг кузатишларимиз натижалари ҳам тасдиқлайди. Масалан, “Хотин-қизларни давлат бошқаруви тизимига жалб этиш фаолиятингиз мақсадига қирадимиз?” деган саволга респондентларимизнинг (ННТларда ишлаётган 23 фоизи) 66 фоизи “Йўқ”, 22 фоизи “Билмайман”, 12 фоизи эса “Ҳа” деб жавоб берган. Деярли 88 фоиз респондент-эксперт хотин-қизларни давлат бошқаруви тизими фаолиятини бошқаришга ўргатиш, тайёрлаш ННТ вазифаси эмас, деб ҳисоблайди. Тўғри, ННТлар аёлларни бевосита давлат бошқаруви тизимида ишлашга тайёрламайди, ўргатмайди. Аммо улар фаолиятининг моҳияти аёлларни, жамоатчиларни, жамият ва давлат ишларини бошқаришга ўргатишга қаратилгандир.

А.А.Ҳусейнова аёлларни маҳалла қўмиталари ва ўзини ўзи бошқариш органларидаги фаолиятини таҳлил қилиб ёзади: “Шубҳасиз, аёлларнинг фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи бўлган маҳалла фаолиятида иштирок этиши уларда ташкилотчилик хислатларини юксалтиради, оилалардаги муаммоларни тўғри ҳал этишга ёрдам беради. Шу билан бирга, маҳалла

¹ Грин Р. 48 законов власти. М.: РИПОЛ-классик, 2006. С.132–134.

² Ҳусейнова А. А. Фуқаролик жамиятини шакллантириш жараёнида аёллар фаоллигини ошириш муаммолари (ижтимоий-фалсафий таҳлил): Фалсафа фан. докт... дисс. автореферати. Тошкент, 2010. 29-бет.

қўмиталарини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш объектив эҳтиёж сифатида сақланиб қолмоқда. Маҳалла фаоллари – аёлларни моддий ва маънавий қўллаб-қувватлаш механизмларини ишлаб чиқишлари лозим”¹.

А.Хусейнова хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини оширишга оид кўпгина ижтимоий, иқтисодий ва маънавий омилларни таҳлил қилади, улардан самарали фойдаланиш механизмларини топишга интилади. Лекин тадқиқотчи назаридан ижтимоий-сиёсий борлиқни, давлат бошқаруви тизимини юксалтиришда хотин-қизларнинг субъект-объект муносабатларининг ўрни масалалари чеккада қолган. Тўғри, тадқиқотчи фуқаролик жамиятида давлат институтининг ўрни ҳақида (диссертациянинг биринчи бобида) асосли фикрларни билдиради, лекин улар умумий характерга эгадир.

Аёллар масаласини ўрганиш С.Х.Сафаева номзодлик диссертациясининг мақсадидир. Кейинчалик тадқиқот монография сифатида чоп этилган. Тадқиқотчининг фикрига кўра, “хотин-қизлар масаласи – уларнинг жамият ва оиладаги аҳволи, оналик ва болалиқни турли камчиликлардан холи қилиш муаммоларини ўзида ифодалаган ижтимоий муаммолар мажмуидир”². Кўриниб турибдики, тадқиқотчи аёлларнинг ижтимоий-сиёсий борлиқдаги ўрни масаласини четлаб ўтади. Тўғри, монографияда хотин-қизларнинг сиёсий тизимлардаги мавқеи³ мавзуси тилга олинди, ammo мавзу ретроспектив таҳлилдангина иборат. Хотин-қизларнинг замонавий ижтимоий-сиёсий борлиқдаги ўрни масаласи етарли ўрганилмайди.

Н.М.Муравьёва аёлларнинг ижтимоий мавқеини ошириш билан боғлиқ муаммоларни ижтимоий-фалсафий таҳлил этади. У республикамиздаги аёлларнинг ижтимоий статуси расмий тарзда эркакларникига тенг бўлса-да, реал ҳаётда улар ўртасида, анъаналар, миллий менталитет, турмуш тарзи, гоҳо феодал – патриархал қарашлар таъсирида, маълум бир тафовутлар сақланиб қолмоқда⁴, деб кўрсатади.

¹ Ўша асар. 32-бет.

² Сафаева С. Аёллар масаласи: умумижтимоий ва миллий жиҳатлар. Тошкент: Ўзбекистон, 2003. 7-бет.

³ Ўша асар. 31–37-бетлар.

⁴ Муравьёва Н. М. Социально-философский анализ повышения социального статуса женщин: Автореф. дисс... канд. филос. наук. Ташкент, 2003. С. 15–17.

Тадқиқотчи хотин-қизларнинг давлат бошқаруви тизимларидаги сони ҳақида зарур мисолларни келтирса-да, уларнинг бевосита ижтимоий-сиёсий борлиққа муносабатлари, давлат бошқаруви тизими билан аёллар ўртасидаги алоқалар, фаоллик динамикаси, имманент хусусиятлари каби илмий-методологик аҳамиятга эга мавзулар ҳатто тилга ҳам олинмайди.

С.А.Ахророванинг номзодлик диссертацияси Ўзбекистонда аёллар ижтимоий фаоллигини ошириш омилларини ўрганишга бағишланган. Диссертациянинг учинчи боби “Ҳозирги давр тараққиётида аёлларнинг энг фаол ижтимоий-сиёсий куч сифатида шаклланиш жараёнлари” деб аталган. Минг афсуски, тадқиқотчи аёлларнинг нима учун “ижтимоий-сиёсий куч” эканини аниқ тасаввур этолмайди, натижада мавзуни умумий, сийқа, ҳаммага маълум баёнлар билан изоҳлашга интилади¹.

Аёлларнинг ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлаш (Н.З.Сайдалиева), улар ҳаётига, дунёқарашига исломий қадриятларнинг таъсири (Ф.Х.Юлдашева), хотин-қизларнинг халқ маданияти равнақидаги ўрни (У.А.Утанова), хотин-қизларни ижтимоий муҳофазалаш (А.М.Каримова), аёллар масаласининг демографик вазият билан боғлиқ муаммолари (С.Б.Боймуродов) ўрганилган бўлса-да, хотин-қизларнинг давлат бошқарув тизими билан алоқалари уларда таҳлил қилинмайди. Бизнинг фикримизча, гап бу ўринда тадқиқот мавзусининг бошқа ва чекланганида эмас, балки ижтимоий-сиёсий борлиқ, унинг аёллар онги, дунёқарashi ва турмуш тарзига таъсири, уларда ташкилотчилик, бошқариш санъати, кишилар билан ишлаш, мулоқот каби фазилатларни шакллантириши муаммоларининг ўрганилишидадир. Албатта, битта мавзуда, тадқиқотда хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий борлиқдаги ўрни ва давлат бошқаруви тизимидаги фаолиятини ёритиш, очиб бериш қийин. Бироқ, хотин-қизлар масаласи махсус тадқиқ этилганида, уларда ижтимоий-сиёсий фаолликни шакллантириш масаласи ўрганилганда, юқоридаги муаммоларни четлаб ўтиш ноўриндир.

¹ Қаранг: А х р о р о в а С. А. Ўзбекистонда аёллар ижтимоий фаоллигини ошириш омиллари: Фалсафа фан. номз... дисс. автореферати. Тошкент, 2005. 17–18-бетлар.

2.2. Феминизм ва гендер тенглик муаммолари

Хотин-қизлар масаласининг ижтимоий муаммо сифатида қаралиши феминизм билан боғлиқдир. 1779 йили француз файласуфи Ж.Кондорсье “Аёлларга фуқаролик ҳуқуқини бериш тўғрисида”, Олимпия де Гуж эса “Фуқаролик ва аёл ҳуқуқи” декларацияси орқали Европа, кейинчалик АҚШда аёлларнинг ижтимоий ва сиёсий ҳуқуқлари учун ҳаракатга асос солдилар. Ушбу даврдан бошлаб “феминизм”, “феминист” тушунчалари пайдо бўлди. Аслида “феминизм” тушунчаси французча *feministe* сўзидан олинган. “Фемина” аёл деган маънони англатади.

А.А.Хусейнованинг келтиришича, феминизм аёлларнинг ижтимоий-сиёсий тенг ҳуқуқлилигини ҳимоя қилувчи ҳаракат сифатида қаралади. “Феминизм хотин-қизларнинг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маданий соҳаларда эркаклар билан тенг ҳуқуққа эга бўлиши учун курашни, шунингдек, ижтимоий-сиёсий ҳаётда фаол иштирок этишни тарғиб этади... Шунинг учун у аёллар мафкурасига айланган, у ўз олдига инсонлар (тўғрироғи, жинслар) тенглигини асосий мақсад қилиб қўяди”¹. “Феминизм ғоя сифатида аёлларнинг жамиятнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий соҳаларда эркаклар билан тенг ҳуқуқ ва имкониятларга эга бўлишини ифодаласа, мафкура сифатида аёлларни эркаклар билан тенг ҳуқуқ ва тенг имкониятларга эга бўлиши ҳамда аёлларнинг барча кўринишлардаги камситилишига қарши қаратилган маданий ҳаракатдир. Тор маънода феминизм инсоният тарихида “биринчи куликка тушган аёлни” жамиятнинг тенг ҳуқуқли субъектига айлантиришга қаратилган ҳаракатдир. Жамият ҳаётини “субъект-объект” эмас, балки “субъект-субъект” муносабатлари асосида куриш феминизмнинг антологияси ҳисобланса, инсон онгидаги аёлларга нисбатан нигилистик дунёқараш, стереотипларни ўзгартириш эса унинг гносеологиясини (тўғрироғи, социологиясини) ташкил этади”².

Илмий адабиётларда феминизмнинг ушбу антологик генезиси ва гносеологик моҳияти энг аввало инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари кураши билан боғлаб талқин қилинади. XIX асрда юзага келган турли ижтимоий-сиёсий ҳаракатлар, инсон ҳуқуқлари

¹ Хусейнова А. А. Фуқаролик жамияти ва аёллар. Бухоро, 2009. 52-бет.

² Ўша асар. 52–53-бетлар.

ҳақидаги қарашларнинг кенг ёйилиши феминизм учун асос яра-тади. Шунинг учун XIX аср ўрталарига келиб аёллар масаласи мавжудлиги нафақат китобларда, балки давлатлар сиёсатида ҳам тан олинди... Аёлларнинг сиёсий ҳаракати таъсирида XIX аср-нинг 70-йиллари ва XX аср бошларида Шимолий Америка, Янги Зеландия, Австралия, Финляндия, Норвегия, Швеция, Англия, Германия, Австрияда либерал қонунлар қабул қилинди ва аёл-лар ички ҳаётнинг айрим соҳаларида (муниципалитет сайловида, мактаб ва лицейларни бошқаришда, госпиталлар ҳаётида ва б.) қатнашиш имконига эга бўлдилар. XX асрнинг ўрталарига келиб эса, аёллар тўла сиёсий ҳуқуққа эга бўлдилар ва уларнинг сиёсий ҳаётдаги иштироки масаласи Европа кенгашлари, БМТ симпози-умларида кенг муҳокама қилинадиган бўлди”¹.

Феминизм тўғрисида тўғри тасаввурларнинг шаклланмагани боис унга салбий муносабатлар, қарашлар ҳам йўқ эмас. Бу, энг аввало дискриминация кўринишларида намоён бўлади. Масалан, Жаҳон Иқтисодий Форуми (World Economic Forum) ривожлан-ган мамлакатлардаги асосий кўрсаткичлардан келиб чиқиб, аёл-ларнинг ижтимоий ҳаётдаги мавқеини аниқлаган. У аёлларнинг иқтисодий ҳаётдаги иштироки, иқтисодий имкониятлари, сиёсий ҳокимиятдаги ўрни, маълумоти ва соғ-саломатлиги нуқтаи назаридан таҳлил қилиб чиққан. Жаҳон Иқтисодий Форуми келтир-ган маълумотга кўра, аёлларга нисбатан зарур шарт-шароитлар Швеция, Норвегия ва Исландияда яратилган. Ушбу давлатларда аёллар дискриминацияси батамом бартараф этилган, хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги бошқа давлатлар ҳавас қиладиган даражададир. Юқоридаги кўрсаткичлар бўйича Лат-вия 11-ўринда, Литва 12, Эстония 15, Россия 31, АҚШ эса 17-ўрин-да туради. Охириги ўринларни Миср, Туркия ва Покистон эгаллай-ди².

Баъзан феминизм тўғрисида гап кетганида, аёлларнинг мил-лий парламентлардаги сонига мурожаат этилади. Амалий нуқтаи назардан бу феминистик ҳаракат эришган ютуқлардан биридир. Бироқ, парламент аъзоларининг ўз жинсининг ҳақ-ҳуқуқлари учун курашгани, дискриминацияни бартараф этишга оид эъти-

¹ Сафеева С. Аёллар масаласи: умумижтимоий ва миллий жиҳатлар. Тошкент: Ўзбекистон, 2003. 34–35-бетлар.

² World Economic Forum. 01.02.2007.

борли ташаббуслар билан чиққани кузатилмайди. Шунинг учун парламент аъзолари бўлган аёлларни феминизм тарафдорлари, деб аташ қийин. Бундан ташқари, аъзоларининг 17-20 фоизи аёллар ташкил этган парламентларнинг аёллар дискриминациясини тўла тугатиш ва гендер тенгликни таъминлашга оид қонунлар қабул қилишига эришиши ҳам шубҳалидир. Эркаклар кўпчилик бўлган сиёсий партиялардан сайланган аёллар парламентда уларнинг, яъни эркакларнинг манфаатларини ҳимоя қилмаслиги мумкин эмас.

Феминизм аёллар, хотин-қизлар ҳуқумронлигини таъминлашга қаратилган ҳаракат эмас. Давлат бошқаруви тизимида аёллар сони 10-12 фоизга етган заҳоти эркакларда ҳам, қуйи поғоналарда хизмат қилувчи аёл хизматчиларда ҳам ҳасад, эътироз уйғонади ва миш-мишлар тарқалади. Бу ҳол жамият феминизмни тенг ҳуқуқлилик учун кураш эканини қабул қилишга тайёр эмаслигидан далолат беради. А.А.Хусейнова “феминизм бир жинснинг иккинчи бир жинс устидан ҳукмронлик қилишига қарши ҳаракат, деганида тўғри қарашни ифода этади”¹. Шунингдек, “феминизм – бу фақат аёллардан ташкил топган моножинсли (бир жинсли) ҳаракат эмас. Унинг таркибига демократик ғоялар, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишни ўз ҳаётининг мазмунига айлантирган барча инсонпарвар эркаклар ҳам киради”².

Ўзбекистонда феминизм учрамаса-да, феминистик ҳаракатлар кузатилмаса-да, хотин-қизларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиб чиққан, ижтимоий-сиёсий ҳаётда улар фаоллигини ошириш муаммолари билан шуғулланувчи кишилар – жамоат арбоблари, олимлар топилади. Бундан ташқари, Ўзбекистонда давлатнинг ўзи хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий борлиқдаги, жамият ва давлат қурилишидаги фаоллигини юксалтириш ташаббускори бўлиб келади. Тарих кўрсатадиги, феминистик ҳаракат хотин-қизлар масаласи унутилган, давлат бошқарув тизимида эркаклар устуворлик қилган, аёлларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётда фаолият кўрсатишига тўсиқлар пайдо бўлганида юзага келади. Ўзбекистонда ушбу тўсиқларни бартараф этишга, хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини оширишга давлатнинг ўзи қиришган.

¹ Хусейнова А. А. Фуқаролик жамияти ва аёллар. Бухоро, 2009. 53-бет.

² Ҷша жойда.

“Феминизм инсоннинг биосоциологик табиатига зид келувчи барча ижтимоий ҳодисаларга, жумладан ўз жинсини алмаштириш, лесбиянка, гомосексуализм, фоҳишабозлик (проституция), “одам савдоси” каби ноинсоний воқеликка зид ҳаракатдир”¹. Кейинги йилларда бундай ноинсоний, инсоннинг биосоциологик табиатига зид ҳодисалар авж олди, оммавий ахборот воситалари, ҳатто баъзи давлатлар бунга йўл очиб бермоқда². Энг фожиалиси шундаки, бундай ҳолатларни айрим халқаро ташкилотлар ҳам қўллаб-қувватлаётгани, айрим сиёсатчилар ўзининг бефарқлиги, масъулиятсизлиги билан уларнинг авж олишига йўл очиб бераётганидир³. Одам савдоси эса бугун глобал муаммолардан бирига айлангани учун Ўзбекистон Республикаси унга қарши кураш олиб бормоқда.

Феминизм жинслар ўртасидаги маданий-психологик ҳодисаларни, уларнинг ижтимоий-сиёсий борлиққа муносабатларини ифода этади. Шунинг учун у икки жинс ўртасидаги интим алоқалардангина иборат эмас⁴.

Феминизмни интим алоқаларга қарши ҳаракат, деб тушуниш ҳам нотўғри тасаввурларни келтириб чиқаради. Тўғри, икки жинс ўртасидаги интим алоқалар турли манфаатлар (иқтисодий, сиёсий, эстетик, биологик ва б.)га қурилиши мумкин. Жинслар ўртасидаги зиддиятлар, низолар баъзан ушбу манфаатлар маҳсули сифатида юзага келади, аммо улар эркак билан аёл бир-бирига нафақат биологик, худди шунингдек социологик муҳтож турлар эканини инкор қилолмайди. Ижтимоий-тарихий ривожланиш, филогенез, оиланинг ижтимоий институт сифатида зарурлиги ва у икки жинс ўртасида интим алоқаларни тақозо этиши уларни бир-бирига мутлақ зид, антогонист, ёв субъектлар сифатида қарашни рад қилади. Феминизм ушбу ижтимоий-тарихий тажрибаларга қарши эмас, у эркак билан аёл ўртасидаги интим алоқаларни ҳам рад этмайди (тўғри, интим алоқаларга қарши радикал феминистлар учрайди, лекин улар феминизмда сезиларли

¹ Ўша жойда.

² Қаранг: Ф л и н т Л. Секс, ложь и политика // Голая правда. М.: АСТ М., 2006. С. 26–60.

³ Қаранг: М а л е р и н В. Наташи продаются. М.: ИНТЕР-ПРЕСС, 2006. С. 7–18.

⁴ Қаранг: Современная западная философия: Словарь. М.: Политиздат, 1991. С. 308–309.

оқим эмас), балки ижтимоий-сиёсий борлиқда эркак ва аёл ўзига хос мавқега, ўринга эга эканини тан олади. Бу ўзига хосликлар икки турни бир-бирига қарши қўйишга асос бўлолмайди, аммо уларнинг ижтимоий-сиёсий борлиққа муносабатларида, бошқарув фаолиятида маълум бир фарқлар мавжудлигини эътироф этади¹.

Феминизм ўзича сиёсий назариядир. Унга кўра, аёллар ижтимоий-сиёсий борлиқни эркаклардан кўпроқ ўзгартириш имкониятига эга ва технологиясини биладилар. Эркаклар қанчалик кучли, узоқни кўзловчи, муғомбир, сиёсий ўйинларга мойил бўлмасин, улар ўзининг ижтимоий-сиёсий қарашларини аёллар таъсирида, гоҳ бевосита иштирокида яратадилар. Бундан ташқари, дадил ҳаракатлари, стратегик ўйинлари ва “ожизона талаблари” билан кишиларни ўз кетидан эргаштира оладилар².

Ўзбекистондаги сиёсий партиялар қошида фаолият юритаётган аёллар қанотини сиёсий феминизмнинг ижтимоий-сиёсий амалиётдаги бир кўриниши, дейишимиз мумкин. Тўғри, улар ўзини феминистик ҳаракат, деб атамайди, аммо ўзларининг сиёсий партияларида хотин-қизлар манфаатларини ҳимоя қилиш, уларни ижтимоий-сиёсий ҳаётга жалб этиш масалалари билан шуғулланадилар.

Феминизм сиёсий партия эмас, у ижтимоий-сиёсий институтларни, давлатни қўлга киритиш, ҳокимиятни эгаллашни мақсад қилиб қўймайди. Феминизм ижтимоий-сиёсий институтларнинг, давлатнинг аёлларга нисбатан муносабатини инсоний, ҳуқуқий бўлишини истайди. Феминистлар назарида, ижтимоий-сиёсий институтлар, давлат аёлларни ўз фаолиятига тортишда, бошқариш ишларини яхшилашда улар билан етарли даражада маслаҳатлашмайди, уларнинг демократик фикрларини эшитмайди. Бошқарув тизимида эркакларнинг устунлиги қабул қилинадиган қарорларни улар манфаатига йўналтиради, бундай ёндашув аёлларни дискриминация қилишга, уларнинг инсоний ҳуқуқларини камситишга олиб келади³. Феминизм ушбу ноинсоний тартибни, бошқариш тарзини

¹ Қаранг: M i l l e t K. Sexual Politics. –N.-Y., 1970; Feminism and Political Theory. –L., 1986; Friedan B. Joe feminine Mystique. –N.-Y., 2006; Феминизм в общественной мысли и литературе. М.: Грифон, 2006.

² Қаранг: Б р а й с о н В. Политическая теория феминизма. М.: Идея-Пресс, 2001. С.17–24.

³ Ўша асар. 8–9-бетлар.

Ўзгартиришга интилади. У матриархатни тикламоқчи эмас, аммо эркак билан аёллар ўртасидаги муносабатлар инсоний, ҳуқуқий бўлишини, жинсларнинг аҳил, иттифоқ, бир-бирига таяниб яшашини назарда тутди. Жинслар ўртасидаги фарқлар антогонизмга эмас, балки, аксинча, муросага, коалицияга, интеграцияга олиб келиши лозим¹. Ўзбекистонда амалга оширилаётган тадқиқотларда асосан эркак билан аёл ўртасидаги муносабатлар мазкур ёндашув нуқтаи назаридан ўрганилади. Масалан, фалсафа фанлари номзодлари С.А.Сафаева ва Н.М.Муравьева чоп эттирган китоблар, амалга оширган тадқиқотларда шундай ёндашиш кузатилади. Н.М.Муравьева Ўзбекистон хотин-қизларининг ижтимоий мавқеини демократик тараққиётни таъминлаш ва давлат институтини мустаҳкамлаш нуқтаи назаридан ўрганди. Бу билан у хотин-қизларнинг ижтимоий мавқеи фақат аёлларга эмас, балки энг аввало давлатга, мустақилликка эришган Ўзбекистон Республикасининг келажагига, тараққиётига тааллуқли ижтимоий воқелик эканини таъкидлайди. Тўғри, давлат бошқарув тизимида аёллар ҳали юқори эмас, аммо улар илғор давлатлар хотин-қизлари эгаллаган ижтимоий мавқега, эътиборга эгадирлар². Давлатимиз амалга ошираётган чора-тадбирлар гендер тенгликни мустаҳкамлашга қаратилгани учун ҳам Ўзбекистонда аёллар бирлашиб, феминистик ҳаракатлар тузишга интилмайди.

Эсда тутиш зарурки, феминизм, назария сифатида, хотин-қизларни фақат ижтимоий-сиёсий борлиқ билан муносабатларинигина ўрганмайди, у хотин-қизлар ҳаёти, фаолияти, менталитети, маданияти билан боғлиқ барча томонларни ўрганишга интилади. Буни феминология деб аташ мумкин. Эркак билан аёл ўртасида биологик, психологик, социологик ва антропологик фарқлар, ўзига хосликлар мавжуд экан, феминология учун мавзу топилмаверди. Бироқ, ушбу назария гендер тенглик (гендерология), инсон ҳуқуқлари мавжуд эканини, феминизм муҳим ижтимоий борлиқнинг ушбу томонлари орқали ўрганилиши, қаралиши зарурлигини эсдан чиқармаслиги керак.

¹ Қаранг: П у ш к а р е в а Н. Л. Что такое феминизм? Женская история. Гендерная история (теория и исследования). Калуга, 2001. С.44–46.

² Қаранг: М у р а в ь е в а Н. М. Ўзбекистон хотин-қизлари ижтимоий мақомини юксалтириш. Тошкент: Ўзбекистон миллий кутубхонаси, 2004. 12–14-бетлар.

Феминизм аёлларнинг ўз ҳуқуқ ва эркинликлари учун курашишни ифода этувчи ижтимоий ҳаракат бўлса, “гендер” эркак ва аёл ўртасидаги муносабатларни назарда тутувчи тушунчадир. Ушбу муносабатлар генезиси жамият шаклланишининг илк даврларига бориб тақалади. Шу даврдан бери у аристократик, монархистик, феодал-патриархал, теологик, либерал босқичларни босиб ўтди. Аёлга бўлган муносабат жамиятга, шу жумладан, эркакка бўлган муносабатнинг кўриниши сифатида ҳар бир давр учун долзарб эди. Чунки хотин-қизларга бўлган муносабатнинг субъектлари эркаклар эди; ижтимоий ҳаётда етакчи мавқега эга бўлган эркакларнинг аёлларга муносабати гендер аҳамият касб этиши табиий ҳол эди¹. Шунинг учун гендер муносабатларнинг бош актори эркаклар бўлиб келган.

“Гендер фалсафаси” қуйидаги фундаментал аҳамиятга эга фикрларга таянади. Биринчиси, эркак ва аёл бир турдаги икки жинслардир. Антогенези умумий бўлса-да, уларнинг ён-атрофга, оламга ва вазифаларига муносабати ҳар хилдир. Ушбу функционал, психологик тафовутлар эркак ва аёлни икки мавжудотга, субъект (объект)га айлантиради. Иккинчиси, узоқ ижтимоий-тарихий ривожланиш жараёнида эркак овчилик, аёл эса “ўчоқни асраш”, оилани тебратиш, фарзандларни вояга етказиш билан шуғулланиб келган, бу уларнинг ҳаётга бўлган муносабатларидаги фарқларни келтириб чиқарган. Учинчиси, оилавий вазифаларнинг дифференциаллашуви эркак ва аёлнинг тенг ҳуқуқли эканини инкор қилмайди. Лекин аёл оилани тебратишга мойил экан, у мазкур вазифасини бажаришни истар экан, бундан ҳеч қандай дискриминация изламаслик керак. Аёлни мажбуран оиладан ташқарига, ижтимоий ҳаётни бошқаришга тортиш унинг ҳуқуқлари ва истакларини менсимасликдир. В.Алимасовнинг фикрича, “ахир оилавий вазифаларни, ишларни ҳам кимдир бажариши керак-ку?!”²

“Гендер нотенгликни, – деб ёзади В.А.Алимасов, – табиат яратган, акс ҳолда жамият бир жинсли бўлиши зарур. Ҳатто бир жинсли жамиятда ҳам дискриминация сақланиб қолади, чунки ижтимоий ҳаёт дифференциацияга қурилган.

¹ Қаранг: В о р о н и н а О. А. Феминизм и гендерное равенство. М.: Эдиториал УРСС, 2004. С.18–21.

² А л и м а с о в В. Гендер фалсафаси. Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ инст. нашр., 2007. 28-бет.

Дифференциация эса нотенгликни келтириб чиқараверади. Шунинг учун дискриминация тўла бартараф этилган, гендер тенглик тўла қарор топган жамиятни барпо этиш орзу, хаёлдир. Майли, бунақа идеал жамият ҳанузгача бўлмаган, аммо унинг инсонлар қалбидан ўчиши дискриминация ва эксплуатацияни авж олдиради. Демак, инсонга ҳаётда нотенглик мавжуд эканини эслатиб туриш зарур¹. “Табиат яратган гендер нотенглик хавфли эмас, у борлиқни ранг-баранг, инсон ҳаётини сермазмун ва сермағз қилиш манбаидир. Аммо гендер нотенгликни ижтимоий воқеликка айлантириш хавфлидир. Гендер нотенгликка қарши курашганимизда биз табиат яратган гендер нотенгликка эмас, балки унинг ижтимоий воқеликка айлантирилишига қарши курашни назарда тутамиз”². Демак, гендер нотенглик табиий ва сунъий кўринишларга эга. Табиий гендер нотенгликни тугатиш амри маҳол, ҳатто зарур ҳам эмас. Шу нуқтаи назардан гендер тенглик тўла қарор топган жамият йўқ, бўлиши ҳам даргумон. Бундан ташқари, жамият асосини ташкил этадиган, кишиларнинг турли вазифаларни бажариши билан боғлиқ дифференциация ҳам гендер тенгликнинг тўла қарор топишига имкон бермайди.

Лекин олим гендер нотенгликни қўллаб-қувватлайди, деган фикрга бормаслик керак. У гендер нотенглик жамият ҳаётининг ва инсон табиатининг ўзидадир, деб билади. Чунки “аёл ва эр-как гендер ролларни турлича қабул қиладилар ва бажарадилар... Бироқ гендер ролларни ижро этишдаги гендер фарқлар аёл ва эр-какни бир-бирига қарши қўйишга асос бўлолмайди. Майли, биз ҳар хилмиз, лекин биз бир мавжудотмиз, яъни инсонмиз”³.

Тўғри, “Гендер фалсафаси”да гендерга оид турли, гоҳо зиддиятли фикрлар ҳам бор. Улар билан баҳслашиш, айримларини рад этиш мумкин. Бироқ, бу ҳол энг аввало гендер муаммоларидаги қарама-қаршилиқлардир. Ушбу зиддиятли томонларни объектив ёритиш, муҳокамага қўйиш илм-фан учун муҳимдир.

Ўзбекистонда гендер муаммосини М.Холматова ҳам ўрганади. Унинг фикрича, “Меҳнат турлари ва санъатни дастлаб аёллар кашф этган, эркаклар уларни камолотга етказганлар. Шубҳасиз, ҳозирги замон цивилизациясининг ибтидосида аёл турган.

¹ Ўша асар. 55–56-бетлар.

² Ўша асар. 56-бет.

³ Ўша асар. 63-бет.

Ҳатто, аёллар салтанати даврида фарзандлар оналар томонидан аниқланган. Аёллар салтанати давридан эркаклар салтанатига ўтиш аёлларнинг жамиятда тутган ўрнини ўзгартирди, улар жамият тараққиётидаги иштирокини рад этиб, уларнинг фаолиятини оила доирасига туширди. Бу даврда аёллар камситилган, оила хўжалигидаги барча ишларни бажаришга маҳкум этилган. Оқибатда, бу даврда аёл ўз қобилияти ва истеъдодини ривожлантириш имкониятларидан маҳрум бўлиб, инсонга хос ва мос ҳаёт кечира олмаган... Шу даврдан бошлаб, жамият ва оилани бошқариш, уларга ҳукумронлик эркаклар қўлига ўтди, аёл эса оила доирасида чекланиб, эркак кишига моддий ва маънавий жиҳатдан қарам бўлиб қолди”¹.

Аёллар масаласига бундай қараш кенг тарқалган, айниқса советлар даврида, синфий мафкура тазйиқи остида бутун ижтимоий-тарихий босқичларни қоралаш анъана эди. Ваҳоланки, халқлар, давлатлар ҳаётини бошқарган, ҳатто ўзгартирган аёллар бўлганки, уларнинг доврўғи ҳамон ҳавас уйғотади.

Хотин-қизлар масаласини ўрганиш ва БМТ қарорлари, халқаро ҳужжатларга мувофиқ тўла бажарилишига эришишни таъминлаш мақсадида CEDAW (аёллар масаласи бўйича давлат ўз устига олган мажбуриятларнинг бажарилишини ўрганувчи халқаро ташкилот) Ўзбекистон ҳукуматига қуйидагиларни тавсия этган:

1. Аёллар дискриминациясининг барча, шу жумладан, оиладаги кўринишларини ҳам бартараф этишга қаратилган қонунлар қабул қилиниши, мавжуд қонунларга ўзгартиришлар киритилиши керак.

2. Барча раҳбарлар, айниқса судлар, адвокатлар ва прокурорлар дискриминация ҳақида аниқ тасаввурларга эга бўлиши, эркаклар билан аёллар тенг ҳуқуқли эканликларини яхши билиши, ўз фаолиятларида халқаро нормаларга риоя этиши даркор.

3. Пекин платформасидаги гендер тенглик ҳақидаги талабларни тўла бажариши учун Ўзбекистон Хотин-қизлари қўмитаси ташкилотларга таъсир этиш кучига ва зарур ресурсларга, имкониятларга эга бўлиши керак.

¹ Х о л м а т о в а М. Гендер муаммоси ва уни Ўзбекистонда ҳал этишнинг ўзига хослиги // Ўзбекистонда оила, давлат ва жамият қурилишида аёлларнинг роли ва гендер муаммолари. Тошкент: Фан, 1999. 23-бет.

4. Ҳукуматга нодавлат ташкилотлари фаолиятига оид меъёрларга ўзгартиришлар киритиш, уларнинг халқаро, чет эл маблағларини жалб этишга тааллуқли ёндашувларини кўриб чиқиш таклиф этилган.

5. Эркак ва аёл муносабатида, айниқса оилаларда патриархал муносабатлар, тарихий-маданий стереотиплар сақланиб қолмоқда, бу эса гендер нотенгликни келтириб чиқармоқда.

6. Хотин-қизларни сиёсий ҳаётга, давлат бошқарувида жалб этиш ҳамон етарли даражада эмас, дипломатик идораларда эса улар деярли йўқ.

7. Меҳнат бозорида жинсларга ажратиш, сегрегация сақланиб қолмоқда.

8. Қишлоқ хотин-қизларини ижтимоий ҳаётга, жамият ва давлат бошқаруви тизимига жалб этиш алоҳида эътиборни талаб этади ва бошқалар.

Мазкур муаммоларнинг ижтимоий-фалсафий жиҳатларини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Минг афсуски, ижтимоий-фалсафий адабиётларда феминизм ва гендер тенглик масалалари таҳлил қилинмайди, эълон қилинаётган мақолалар эса тасо-дифий характерга эга. Бугун республикада хотин-қизлар масаласини яхши биладиган, унинг барча томонларини ижтимоий-фалсафий очиб берадиган тадқиқотчи деярли йўқ. Шунинг учун муаммога оид ижтимоий фикрни асосан журналистлар шаклантирмоқда. Уларнинг бадиий, публицистик асарлари эса хотин-қизларга эстетик идеал, гўзаллик манбаи, оила қўрғони сифатида қараш билан чекланади. Хотин-қизлар дуч келаётган гендер муаммоларни чуқур таҳлил этиш ва ҳукуматга зарур тавсиялар бериш учун эса махсус тадқиқотлар ўтказилиши, кадрлар тайёрланиши даркор.

2.3. Хотин-қизлар масаласининг ижтимоий-гуманитар тавсифлари

Хотин-қизларнинг ижтимоий фаоллигини ошириш масаласини ижтимоий-гуманитар соҳа вакиллари ҳам ўрганиб келади. Уларнинг асарларини, тавсифларини таҳлил қилиш муаммога комплекс ёндашишнинг талабидир.

Тарих фанлари доктори, профессор Д.Алимова Ўзбекистонда аёллар масаласини ўрганиб келаётган тадқиқотчилардан биридир. У мазкур муаммонинг ижтимоий-гуманитар фанларда ўрганилишини таҳлил қилар экан, мавзу “тарихий тадқиқотлар, мақолалар доирасида ҳал этилмоқда”¹, деб кўрсатади. Шу билан бирга у кейинги йилларда “аёллар муаммосини ўрганишда иқтисод фани анча илгарилаб кетди, чунки бу соҳадаги тадқиқотлар ва муаммонинг ўзи муҳим ҳаётий аҳамият касб эта бошлади,”² деб ёзади. Ҳақиқатдан ҳам тарихчилар, айниқса “Хужум” ҳаракати мавзуси билан боғлиқ хотин-қизлар мавзусини қайта баҳолашга интидилар. Бундай ёндашишни аслида Д.Алимованинг ўзи бошлаб берган эди³.

Олиманинг Ўрта Осиёда аёллар масаласига бағишланган тарихий тадқиқоти йирик изланишлардан биридир. Унда “аёллар масаласи” тушунчасининг пайдо бўлиши, XVI–XIX асрлардаги қолоқлик ва унинг ижтимоий ҳаётга салбий таъсири, ўтган асрнинг 30-йилларида юзага келган хотин-қизларни эски, патриархал-феодал муносабатлар таъйиқидан озод қилиш масаласи тадқиқ этилган. Тадқиқотчи “Хужум” ҳаракатини юзага келтирган омилларни, бу борада Ўзбекистонда амалга оширилган сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва маданий чора-тадбирларни аниқ мисолларда келтиради. Манбалар “Хужум” ҳаракатига ижобий воқелик сифатида қараш зарурлигини кўрсатади⁴. *Биринчидан*, “Хужум” коммунистик мафкура томонидан фаол қўллаб-қувватланган бўлса-да (бундай бўлмаслиги мумкинмиди? Албатта, йўқ), ижтимоий-тарихий ривожланиш, айниқса XVI–XIX асрда Ўрта Осиёда юзага келган қолоқлик, диний мутаассибликнинг илдиз отиши хотин-қизлар масаласини ҳал этишни кун тартибига қўйган. *Иккинчидан*, Ўрта Осиёдаги ижтимоий аҳвол, хонликлар ўртасидаги

¹ Алимова Д. Ўзбекистонда ижтимоий фанларда хотин-қизлар муаммоларининг ўрганилиши ва вазифалари // Ўзбекистонда оила, давлат ва жамият қурилишида аёлларнинг роли ва гендер муаммолари. Тошкент: Фан, 1999. 16–17-бетлар.

² Ўша асар. 17-бет.

³ Алимова Д. Хужумга зарурат бормиди? // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1992 йил 11 сентябрь.

⁴ Қаранг: Алимова Д. А. Женский вопрос в Средней Азии: история изучения и современные проблемы. Ташкент: Фан, 1991.

низолар туфайли халқ моддий ҳаётининг ёмонлашуви халқлар дунёқарашига, онгига таъсир этмаслиги мумкин эмас эди. XX аср бошида Россияда рўй берган ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар, ўша пайтгача абадий ҳисобланган Романовлар династиясининг қулаши Ўрта Осиёда ҳам ижтимоий фикрни ҳаракатга келтирди. *Учинчидан*, Октябрь революцияси уйғотган умидлар, халқларни озод, эркин ҳаёт, мустақил давлат қуришга ундаган даъватлар (масалан, жадидларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаракатлари) хотин-қизларда ҳам ижтимоий ҳаётда қатнашиш истагини уйғотиши табиий ҳол эди. Айниқса, маърифатпарвар жадидларнинг барчани саводли, илмли, маданиятли қилиш учун замонавий таълим тизимларини яратиш борасидаги ҳаракатлари хотин-қизларни ҳам ижтимоий ҳаётга чорлаган. *Туртинчидан*, совет ҳукумати хотин-қизларни янги тузум иштирокчиларига айлантиришдан манфаатдор эди, бу борада у хотин-қизлар учун мактаблар, артеллар, клублар, қироатхоналар очган. Уларнинг тўлақонли ишлашини назорат қилиб борган, хотин-қизларни бой-феодалларга, қарамликка қарши курашини қўллаб-қувватлаган¹.

Мазкур омиллар натижасида Ўрта Осиё аёлларида ижтимоий ҳаёт билан қизиқиш, амалга оширилаётган ўзгаришларда иштирок этиш, замонавий илм-фан, маданият, урбанизациядан фойдаланишга интилишлар пайдо бўлдики, уларнинг ижобий таъсири рад этиш мумкин эмас. Шунинг учун “Хужум”ни мутлақ хато эди, деб баҳолаш муаммодан беҳабарликдир.

Тарих фанлари номзоди, доцент В.И.Минеевнинг аёллар ўртасида олиб борилган маданий-оқартув ишлари тарихини ўрганишга бағишланган монографияси ҳам муҳим илмий аҳамиятга эгадир. У 1918–1941 йилларда Ўзбекистонда аёлларга бўлган муносабатларни, уларнинг ижтимоий аҳволини ўрганади. Тўплаган жуда кўп манбалари асосида тадқиқотчи аёллар масаласини ижтимоий поғонада ҳал этиш совет даврида бошланганини, айнан шу даврда аёл ва эркак муносабатларини ҳуқуқий асосда ҳал этиш кун тартибига қўйилганини таъкидлайди².

Хотин-қизларни ижтимоий ҳаётга жалб этиш учун жойларда мусулмон аёллари билан ишловчи махсус бўлимлар ташкил

¹ Ўша асар. 61–68-бетлар.

² Қаранг: М и н е е в В. Н. Становление и развитие культурно-просветительской работы среди женщин Узбекистана. Ташкент: Фан, 1990. С.15.

этилган. Улар хотин-қизлар учун устахоналар, уюшмалар, меҳнат мактаблари, болалар уйлари, яслилар, туғруқхоналар, қаровсиз қолган болалар уйлари, аёллар гигиенаси бўйича курслар ташкил этдиларки, булар ўзбек аёлларини ижтимоий ҳаётга қизиқтирмаслиги мумкин эмас эди¹.

Шу билан бирга В.Н.Минеев аёлларни ижтимоий-сиёсий ҳаётга жалб этиш масаласи махсус ўрганилиб, зарур чора-тадбирлар кўриб борилганини таъкидлайди. Жойларда партия ячейкалари, ижройи қўмиталар хотин-қизлардан фаол ходимлар етиштириш билан шуғулланган, уларни турли уюшмалар ва клубларга тортган. Хотин-қизларнинг сиёсий онги ва маданиятини шакллантириш билан шуғулланган. Масалан, шундай саъй-ҳаракатлар туфайли 1923–1924 йилларнинг ўзидаёқ Советлар органларига 287 нафар аёл, Туркистон МИК аъзолигига номзод қилиб эса беш нафар аёл сайланган, 52 нафар аёл халқ комиссарликларида ишлаган, 25457 нафар комсомолдан 1752 нафари қизлар, 12410 нафар коммунистдан 418 нафари хотин-қизлар бўлган². Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Тарихий тадқиқотларга мурожаат этиш советлар даврини идеаллаштириш учун эмас, балки, энг аввало хотин-қизлар масаласини, уларни ижтимоий-сиёсий ҳаётга жалб этиш негизларини тўғри, объектив билиш учун зарурдир. Бугун кун тартибида турган муаммоларни самарали ҳал этиш, ечимини топиш учун тарихдан ибратли мисоллар, тажрибалар, намуналар топиш мумкин.

Тарих фанлари доктори Я.Абдуллаеванинг монографияси Қорақалпоғистон хотин-қизларининг тарихи ва ҳозир мавжуд муаммоларини ўрганишга бағишланган. Унда XIX асрнинг охири ва XX аср тадқиқот доираси қилиб олинган. Қорақалпоғистон хотин-қизларининг XIX аср охиридаги аҳволини ўрганиб, тадқиқотчи хулоса қилади: “Мазкур давр мобайнида Қорақалпоғистон аёлларининг ижтимоий-сиёсий аҳволи ўта оғир эди. Бир томондан, хотин-қизлар шаънини хўрловчи маҳаллий урф-одатлар, аёл ва эркекнинг тенгсизлиги, иккинчи томондан, мустамлакачиликнинг салбий оқибатлари инсониятнинг ажойиб бўлаги ҳисобланган аёлнинг ижтимоий-маиший, сиёсий ҳуқуқларини поймол этар-

¹ Ўша асар. 23-бет.

² Ўша асар. 34-бет.

ди. Мутгасил ноҳақликлар, адолатсиз тизим қурбони бўлиш аёлларнинг сиёсий, маърифий онги ошишига, мустақиллик, озодлик, ҳурлик каби демократик қадриятлар қийматини янада чуқурроқ англашларига, бу йўлда қатъият, сабот-матонат билан ҳаракат қилиш зарурлигини англашларига олиб келди”¹. Аммо тарихий ҳақиқатни айтиш керакки, муаллиф негадир ушбу салбий ҳолатларнинг бош сабабчиси қилиб подшо Россияси, “рус маъмурларини” кўрсатади,² аммо рус маъмурлари “маҳаллий аҳоли ва уларнинг қизларини... шафқатсизларча олиб кетганлари, хўрланганлари”³га тааллуқли бирор мисол келтирмайди. Муаллиф “Қизлар учун очилган ўқув юртида ўқиш ҳуқуқидан маҳаллий қизлар маҳрум бўлган. Хотин-қизлар сиёсий ҳуқуқлардан маҳрум бўлиб, сайлов рўйхатларига киритилмаган. Кўчмас мулк масаларида уларнинг фикри инobatга олинмаган”⁴, деб уқтиради. Бу ўринда ҳам бирор мисол келтирмайди.

Совет давридаги хотин-қизларга нисбатан олиб борилган сиёсатни Я.Абдуллаева “ижобий ва салбий томонлар”га эга деб баҳолайди. Ушбу даврда “бир томондан, аёллар билан эркакларнинг тенглиги ғояси улар ҳаётида, иш фаолиятида, кундалик турмушида жамиятга нисбатан ижобий муносабатларни юзага келтирди. Эркаклар томонидан ўтказилган зуғум ва ҳақоратларга қарамасдан, улар совет ҳокимияти изидан бориб, ижтимоий ишлаб чиқаришнинг барча соҳаларида қатнаша бошладилар. Фақат хотин-қизларнинг ўзига хос шижоати ва меҳнатсеварлиги натижасида маълум даражада муваффақиятларга эришдилар. Аммо, иккинчи томондан, бу сиёсат улар ҳаётида салбий роль ўйнади. Совет ҳокимияти ва коммунистик партиянинг сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маънавий соҳаларда олиб борган сиёсати хотин-қизлар онгида нохуш из қолдирган, қарши ҳаракатларнинг авж олишига сабаб бўлган. Чунки совет тузуми ва коммунистик партия сиёсатида бирёқламалик, парокандалик мавжуд эди”⁵.

¹ А б д у л л а е в а Я. Қорақалпоғистон хотин-қизлари: кеча ва бугун (XIX асрнинг охири ва XX аср). Тошкент: IJOD DUNYOSI нашриёт уйи, 2004. 35-бет.

² Ўша асар. 32–35-бетлар.

³ Ўша асар. 35-бет.

⁴ Ўша асар. 52-бет.

⁵ Ўша жойда.

Хотин-қизлар масаласининг айрим томонлари О.Бўриев, И.Шоймардонов, Қ.Насриддинов, З.Х.Арифханова, Г.Ш.Зунунова, З.Расулова каби тарихчилар томонидан ҳам ўрганилган¹. Лекин уларда хотин-қизларнинг оила, турмуш тарзи, тўй-маросимлари, маданияти, бола тарбиясидаги ўрни масалаларига диққат қаратилади. Хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий муаммолари, давлат бошқарувидаги ўрни деярли ўрганилмайди. Аммо тарихий тадқиқотлар хотин-қизлар масаласи узоқ даврларга бориб тақалувчи, патриархал қарашларнинг шаклланиши билан юзага келган муаммо эканини кўрсатади.

Хотин-қизлар масаласининг социологик томонлари Ўзбекистон ФА академиги Р.А.Убайдуллаеванинг асарларида кенг тадқиқ этилади. Унинг “Мустақил Ўзбекистон: аёл, оила ва жамият” асари республикамизда “Ижтимоий фикр” маркази ўтказган социологик сўровномалар асосида ёзилган. “Шарқда аёллар, – деб ёзди Р.А.Убайдуллаева, – асрлар мобайнида жамоатчилик назарида фаол ижтимоий куч, қандайдир ўзгаришлар ёки ҳаракатларнинг мустақил субъекти сифатида қаралмаганлигини қайд этиш лозим. Аёллар ўзларининг ижтимоий-демографик аломатлари билан аҳолининг бошқа қатламларидан алоҳида олиб қаралмас эди. Ҳозирги замон илмий таҳлили аёлларга миллий тикланиш ҳақида индустрия ва маданиятнинг миллий кадрларни шакллантириш, деҳқонларнинг ижтимоий-ҳуқуқий мақомини тиклаш ва меҳнат жамоаларида аёлларни рағбатлантириш призмаси орқали қарайди”².

Монографиянинг бешинчи боби “Аёл ва давлат” деб аталади. Унда Ўзбекистон Президентининг хотин-қизларни қўллаб-қувватлашга қаратилган фармонларини жойлардаги хотин-қизларнинг билиши (билмаслиги), улардан хабардорлиги (хабардор эмаслиги) ўрганилган. Масалан, респондентларга “Сизнинг

¹ Қаранг: Бўриев О., Шоймардонов И., Насриддинов Қ. Ўзбек оиласи тарихидан. Тошкент: Фан, 1995; Арифханова З.Х., Зунунова Г.Ш. Обрядово-ритуальная жизнь узбеков Ташкента в условиях независимости. Ташкент: Фан, 2006.

² Убайдуллаева Р.А. Мустақил Ўзбекистон: аёл, оила ва жамият (социологик тадқиқот). Тошкент: Фан, 2006. 7–8-бетлар.

фикрингизча, Сизга яқин ва таниш бўлган аёлларга (қариндошлар, кўшнилар, ҳамкасблар) нисбатан куйидагилар (ҳокимият органлари, эри, қайнонаси ва б.) томонидан хотин-қизлар ҳуқуқларини бузиш, зўрлик ишлатиш, ҳақоратлаш, камситиш ҳолатлари тез-тез содир бўлиб турадимиз?¹ Каби саволлар билан мурожаат этилган. Натижада дискриминация оилада эр томонидан кўпроқ содир этилиши аниқланган¹. Тўғри, оила дискриминация учун шароитлар туғдиради, уни кўпинча эркаклар амалга оширадилар. Хўш, ушбу дискриминацияни бартараф этиш учун давлат нима қилиши керак? Р.А.Убайдуллаеванинг ўзи ҳам, ўта қисқа тарзда бўлса-да, таян олади: “Хотин-қизларга хизматда оддий ўсиш осон бўлмаса, сиёсий карьера қилиш янада қийинроқдир. Шу сабабли хотин-қизлар маъмурий лавозимларни анча кам эгаллаганликлари ажабланарли эмас”².

Асарда хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий борлиққа муносабатлари, давлат бошқаруви тизимидаги ҳолати, идоралардаги сегрегацияни бартараф этиш борасида кўп, амалиёт учун муҳим бўлган фикрларни билдириш мумкин эди.

Р.А.Убайдуллаева, “Ижтимоий фикр” марказининг социологик маълумотларига таяниб респондент-аёлларнинг 89,5 фоизи мамлакатда ва дунёда юз бераётган барча ижтимоий-сиёсий воқеалардан огоҳ бўлишни истагини келтиради. У, “61,4 фоиз респондент-аёллар эркаклар билан баб-баровар равишда сиёсат билан шуғулланишга қобилиятлидир”³, деб ёзади. Бу ўринда гап қобилиятни аниқлаш устида кетаётгани йўқ, балки аёлларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётга, бошқариш ишларига муносабати устида кетмоқда. “Лекин сўралганларнинг фикрича, бу соҳадаги қобилиятларини 32-45 фоизгина аёллар амалга тадбиқ қила оладилар. Сўралганларнинг фикрича, Ўзбекистон аёлларига эркаклар билан баб-баровар равишда сиёсат билан шуғулланишга куйидаги сабаблар тўсқинлик қилади:

¹ Ўша асар. 287-бет.

² Ўша асар. 291-бет.

³ У б а й д у л л а е в а Р. А. Ўзбекистон аёлларининг ижтимоий салоҳияти // XXI аср бўсағасида Ўзбекистон аёлларининг ижтимоий салоҳиятини оширишга кўмаклашиш имконияти (симпозиум материаллари). Тошкент: Фан, 1999. 23-бет.

- Аёлларнинг оиладаги роли бўйича бир қолипда фикрлаш – 73,3 фоиз;
- Аёллар руҳиятининг хусусиятлари – 9,7 фоиз;
- Маълумотнинг етишмаслиги – 5,4 фоиз”.

Кўриниб турибдики, муаллиф ижтимоий-сиёсий институтлар ҳақида ҳеч нима демайди, хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий нофаоллигини уларнинг устига юклайди. Шунинг учун у табиий равишда, қуйидагича хулоса чиқаради: “Бизнинг давримиз – аёлларнинг ўз касблари соҳасидаги ва оиладаги фаолиятларини баварар юритиш учун зарур йўллар давридир”¹.

Кейинги йилларда ижтимоий-гуманитар соҳаларда аёл ва дин, айниқса, ислом масалаларига қизиқиш ошгани кузатилади. Мамлакатимизда исломий қадриятларнинг қайта тикланиши, улардан ижтимоий-тарбиявий тадбирларда фойдаланишга даъватлар аёл ва ислом мавзусини кун тартибига қўйган омиллардан биридир.

Ўзбекистонда ушбу мавзуни файласуфларимиздан Ҳ.Абдусаметов, В.Алимасов, Ҳ.Алиқулов, И.Жабборов, И.Каримов, И.Хўжамуродов, Н.М.Мусаева, Т.Карим, Ф.Юлдашева, М.Маматов, М.Каримова, Ф.Примова, А.Ортиқовалар ўрганишган. Улар билдирган фикрлар, ёндашувлар хотин-қизларнинг исломий қадриятларга, ўз навбатида ислом динининг хотин-қизларга оид қарашларига тўғри муносабатни шакллантиради. Тўғри, бу борадаги изланишларда муаммонинг зиддиятли, диалектик томонлари ҳар доим ҳам эътиборга олинавермайди. Гоҳо ўтмишни идеаллаштиришга интилиш кўзга ташланади, аёлларнинг ижтимоий-сиёсий борлиқдаги ўрни масаласи четлаб ўтилади.

Баъзи тадқиқотларда, ғарбона ёндашишлар таъсирида ислом динининг хотин-қизлар ҳаётига зиддиятли таъсири масаласига эътибор қаратилади. Шундай изланишлардан бири фан номзоди М.Тўхтаходжаеванинг “Ўтмиш толиқтирган аёллар” асаридир.

Муаллиф исломнинг хотин-қизларга муносабатини нафақат ретроспектив, шунингдек замонавий нуқтаи назардан, аниқ ми-соллар билан таҳлил қилади. У ислом динидаги мутаассиблик ижтимоий ҳаётга, тараққиётга ғов бўлиб келганини, шу таъсир бо-ис мусулмон аёллари жамиятдаги ўзгаришлардан чеккада қолиб

¹ Ўша жойда.

келганини очиб беради¹. Давлат илгари хотин-қизларнинг фаоллигини юксалтириш масаласини қўймаган, диндаги догматизм, қотган анъаналар ва тасаввурлар бунга имкон бермаган. Шу билан бирга тадқиқотчи совет даврида хотин-қизларга берилган имкониятларни объектив қайд этади ва бошқарув-маъмурий ишларда аёллар 17,5 фоизни ташкил этганини кўрсатади².

М.Тўхтаходжаева хотин-қизлар масаласи бугун янада долзарб бўлиб қолаётганини, кўпгина жойларда исломий қадриятлар остида дискриминация ҳолатлари кўпайиб бораётганини аниқ мисоллар билан кўрсатади. Унинг ёзишича, баъзи аёллар давлат раҳбарлиги лавозимига кўтарилганида ҳам хотин-қизлар муаммосини батамом ечолмайди, чунки муаммо ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларига, аёллар турмуш тарзи, менталитети ва маданиятига сингиб кетган. “Маъмур маданий установакалар ва стереотиплар аёлнинг интилишлари ва танловларини чегаралайди, унга товар ролини юклайди, бу товар қимматини эса эркак белгилайди!”³

Китобда келтирилган мисоллар хотин-қизларни ижтимоий-сиёсий борлиқ субъектларига айлантириш муаммо бўлиб қолаётганини, бу борадаги зиддиятларни ҳал этиш жамият ва давлат олдидаги вазифалардан бири эканини англашга ёрдам беради.

Хотин-қизларнинг ижтимоий фаоллигига эришиш энг аввало уларни иш билан бандлигини таъминлаш, иқтисодий муносабатларга, бозор иқтисодиётига жалб қилишни тақозо этади. Ушбу муносабатлардан ташқарида ҳеч қандай ижтимоий фаоллик шаклланмайди. Ўз ишига, мулкига, иқтисодий ҳаётдаги ўрнига эга бўлган субъектгина жамият ташвишларини тўғри қабул қилади, давлат бошқаруви тизимини такомиллаштириш механизмларини топади ва таклиф этади. Тўғри, иқтисодий фаолликни аёллар ижтимоий-сиёсий характерга эга воқелик сифатида қабул қилишдан йироқдир. Уларнинг хусусий мулкка эга бўлишида ўзига хослик,

¹ Т ў х т а х о д ж а е в а М. Ўтмиш толиқтирган аёллар. Тошкент, 2001. 34–36-бетлар.

² Ўша асар. 130-бет.

³ Ўша асар. 117-бет.

яъни хусусий мулкка энг аввало оиланинг моддий аҳволини яхшилаш манбаи, деб қараш устунлик қилади. "Аёллар хусусий мулкка уни янада кенгайтириш, янги-янги маҳсулотлар яратиш, янги иш жойлари очиб ҳудудда ёки соҳада барқарор мавқега эришиш учун эмас, балки оилавий-моддий шарт-шароитларини яхшилаш манбаи, деб қарашга мойилдир. Улар учун умумий ижтимоий-иқтисодий тараққиёт эмас, балки оилавий ҳаётни фаровонлаштириш биринчи галдаги вазифадир"¹. Худди шунингдек, оилавий фаровонликни ошириш омилини хотин-қизлар ижтимоий-сиёсий манфаатларидан ҳам юқори қўядилар. Улардаги ушбу оилапарастликни мутлақ қоралаш, тараққиётга зид нарса, деб қарамаслик зарур, балки оила фаровонлиги жамият тараққиётининг манбаи ва кўрсаткичидир.

Бугун Ўзбекистонда оилавий бизнесни, хусусий тадбиркорликни ривожлантириш стратегияси, дастури амал қилмоқда. Уларда хотин-қизларни ижтимоий-иқтисодий ислоҳотларга жалб этиш асосий вазифадир. Уни амалга оширишда ҳали кўп муаммолар мавжуд бўлса-да, бугун кичик бизнесда аёллар субъектларнинг учдан бирдан зиёдни (37,5 фоиз) ташкил этмоқда. Мустақилликнинг дастлабки йилларида улар бизнес соҳасида 7 (1996 йил) ва 13 (2001 йил) фоизни ташкил қилган эди, холос. Демак, хотин-қизлар ижтимоий-иқтисодий фаоллиги бугун реал воқеликка айланган, кўпгина кичик корхоналар, компания ва фирмаларни аёллар бошқармоқда. Бундай фаолият соф иқтисодий воқелик эмас, унда иқтисодий ва сиёсий мотивлар, жиҳатлар уйғун келади. Шунинг учун ҳам ижтимоий-сиёсий фаолликни иқтисодий муносабатларни бошқаришга қаратилган фаолият турлари билан уйғунликда қараш лозим.

Хотин-қизлар масаласи кўп жиҳатдан ҳуқуқий масаладир. Шунинг учун уни ўрганишга ҳуқуқшунослар сезиларли ҳисса қўшиб келадилар. Бу борада юридик фанлари докторлари, профессорлар Г.А.Маткаримова ва К.Р.Абдурасулова, ҳуқуқшунослар Р.Мухамедов, О.Турсунова, С.А.Ходжаева, С.Жабборов, Н.Юсупова, Ж.Шаропов, Г.Г.Инагамова каби тадқиқотчиларнинг илмий-назарий изланишларини эслаш ўринлидир.

¹ Хусейнова А. А. Фуқаролик жамияти ва аёллар. Бухоро, 2009. 63-бет.

Г.А.Маткаримова хотин-қизларнинг гендер ва репродуктив ҳуқуқини миллий ва халқаро ҳуқуқ тизими нуқтаи назаридан ўрганади. Унинг фикрича, аёл ҳуқуқларини аввало рефлексив англай бошлайди, кейин эса уни амалга ошириш учун курашади. Аёлларнинг гендер ҳуқуқи демократик жамият билан бирга юзага келган. Аммо бугун дунёга эркаклар ҳукмронлик қилмоқда, чунки давлат қабул қиладиган қонунлар, тартиблар, жамиятдаги бошқариш усуллари, тақиқлар эркаклар иши бўлиб қолмоқда¹.

Г.А.Маткаримова аёлларнинг сиёсий ҳуқуқлари ҳақида ҳам тўхталади, бу борада жаҳон тажрибасига мурожаат этади. У сиёсий ҳуқуқни таъминлаш аёлларни давлат бошқаруви тизими фаолиятига тортиш, уларда ижтимоий-сиёсий фаолликни юксалтириш омили эканини тўғри қайд қилади. Шу билан бирга, у хотин-қизларнинг сиёсий ҳуқуқини тадқиқ этишга “бир оз эҳтиёткорлик” билан ёндашган, бу борадаги сиёсий-ҳуқуқий муаммоларни четлаб ўтишга ҳаракат қилган.

Юридик фанлари номзоди Г.Г.Инагамова ёзади: “Ўзбекистонда ҳам аёлларни сиёсий-ҳуқуқий, иқтисодий ва ижтимоий ҳимоялаш масалаларига катта аҳамият берилиб, уларнинг устувор йўналиш сифатида ҳар томонлама шаклланишлари учун зарур чоралар кўрилган. Мамлакатда гендер тенглиги, барқарор ижтимоий ривожланиш ва ижтимоий адолатни таъминлашга қаратилган шароитларни яратиш бўйича катта ишлар амалга оширилди.” Кейин муаллиф “Оила йили”, “Аёллар йили”, “Она ва бола йили” кабиларни, Ўзбекистон ратификация қилган халқаро ҳужжатларни, улардаги ҳуқуқий меъёрларни санаб беради². Муаллифнинг назарида илм-фан учун у қадар катта янгилик бўлмаган умумий баёнлар “жамият сиёсий ҳаётида аёллар иштирокининг халқаро ва миллий амалиёти”. дея қаралган. Гап шундаки, хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий ҳуқуқлари ва фаолиятини бундай тушуниш ва талқин этиш адабиётларда, ҳатто илмий тадқиқотларда ҳам учрайди. Масалан, Г.Б.Ўразалиева ўзининг номзодлик диссертациясида гендер муносабатларининг аёллар ҳуқуқий маданиятини

¹ М а т к а р и м о в а Г. А. Гендерные и репродуктивные права женщин в международном и национальном праве: Автореферат дисс... докт. юрид. наук. Ташкент, 2002. С.19.

² И н а г а м о в а Г. Г. Халқаро ва миллий қонунчиликда аёл ҳуқуқлари. Тошкент: ИИВ Академияси, 2010. 31–36-бетлар.

такомиллаштиришга таъсирини ўрганади. Бироқ, у ушбу таъсир таркибига ижтимоий-сиёсий омилларни киритмайди. Ушбу омилларни у, жинсларнинг биофизиологик тузилиши, аёлларнинг репродуктив вазифаси, меҳнат фаолияти, миллий урф-одат ва диний талаблар, оилавий муносабатлар маданияти даражаси, гендер тенглиги тўғрисидаги тасаввурлардан иборат, деб кўрсатади. Тўғри, авторефератнинг 15-бетида муаллиф ижтимоий-сиёсий соҳани ҳам таҳлил қилади¹. Бундай ёндашувни Н.Юсупова, О.Р.Шамиева, Ж.Шаропов асарлари²да ҳам кузатиш мумкин. Ҳа, муаллифларнинг тадқиқот объекти ҳуқуқдир, аммо гендер тенгликни, ҳуқуқий маданиятни ижтимоий-сиёсий омилларсиз амалга ошириш мумкинми? Ҳатто, тадқиқот мавзуси хотин-қизларнинг ижтимоий-ҳуқуқий фаоллигини ошириш ва ҳуқуқий маданият бўлган С.А.Ходжаева ҳам ижтимоий-сиёсий омилни, унинг муаммога таъсирини четлаб ўтади³.

Ижтимоий-гуманитар фанлардаги илмий изланишларда хотин-қизлар фаоллигини тадқиқ этиш, шубҳасиз, муаммонинг комплексли, кенг тармоқли, жамият ва давлат ҳаётининг, шахслараро муносабатларнинг барча кўринишлари билан боғлиқлигини англашга ёрдам беради. Лекин биз бу соҳадаги барча изланишлар ижтимоий-сиёсий характерда бўлиши ёки ижтимоий-сиёсий фаолликни тадқиқ этиши зарур, деган фикрни билдиришдан йироқмиз. Лекин тадқиқотда аёлларнинг жамият ишларини бошқаришдаги фаоллиги тилга олинар экан, унинг ижтимоий-сиёсий характери, бошқариш механизмларининг эркак ва аёлда қўлланилиши, гендер тенглик (нотенглик)нинг боислари, кўри-

¹ Ў р а з а л и е в а Г. Б. Гендер муносабатларининг аёллар ҳуқуқий маданиятини такомиллаштиришга таъсири (социологик таъсир): Социология фан. ном. ... дисс. автореф. Тошкент, 2006. 13-бет.

² Ю с у п о в а Н. Ж. Исломда аёл ҳуқуқларини ўрганишнинг назарий-тадқиқий жиҳатлари: Юридик фан. номзоди ... дисс. автореф. Тошкент, 2006; Ш а м и е в а О. Р. Раҳбар аёллар шахсининг ижтимоий-психологик хусусиятлари (халқ таълими мисолида): Психол. фан. номзоди ... дисс. автореф. Тошкент, 2000; Ш а р о п о в Ж. Оилада шариат қоидалари ва ҳуқуқий маданият. Тошкент: Ё.Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижод уйи, 2010.

³ Қ а р а н г: Х о д ж а е в а С. А. Правовая культура и проблемы развития социально-правовой активности женщин Республики Узбекистан (историко-правовое исследование): Автореф. дисс...канд. юрид. наук. Ташкент, 2004.

нишлари, бу борада ижтимоий ҳаётда дуч келинаётган муаммолар таҳлил қилиниши даркор.

Хотин-қизлар масаласининг маданий, маънавий ва педагогик жиҳатлари ҳам мавжуд. Бу борада педагогика фанлари докторлари, профессорлар О.Мусурмонова ва Т.Э.Эгамбердиеванинг илмий изланишларини эслаш мумкин. Уларда хотин-қизларнинг маънавий дунёси, маданий бойликларга муносабатлари, ёш авлодни тарбиялашдаги ўрни каби масалалар тадқиқ этилган¹. Уларда аёлларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги тадқиқ этилмайди, ammo муаммога оид маданий, маънавий ва педагогик жиҳатлар тилга олинади. Улар ижтимоий-сиёсий борлиқни маданий, маънавий ва тарбиявий соҳалар билан боғлиқлигини кўрсатади. Ижтимоий-сиёсий фаоллик нафақат аёллар дуч келаётган амалий муаммоларни ечишга ёрдам беради, худди шунингдек у маданият, маънавият ва педагогика борасидаги ютуқларга, улар ишлаб чиққан тавсияларга ҳам таянади.

Бошқариш – бу маданий, маънавий воқелиқдир, шунинг учун давлат бошқаруви тизимида фаолият кўрсатувчи субъект уларга таянади.

2.4. Оммавий ахборот воситаларида хотин-қизлар масаласининг талқинлари

Оммавий ахборот воситалари (ОАВ) ижтимоий фикрни шакллантириб, кишиларни у ёки бу ҳодисаларга, жамият ва давлат бошқаруви тизимида муносабатларини ифода этиб келаётган кучли воситадир. Бугун ижтимоий ҳаётни, инсон билан жамият, давлат ўртасидаги алоқаларни ОАВ сиз тасаввур этиш қийин. Бу ОАВнинг хотин-қизлар масаласини кун тартибига қўйишига, унга жамият ва давлат диққатини тортишига ҳам тааллуқлидир.

Хотин-қизлар масаласи ҳар доим ОАВ диққат марказида бўлиб келган. Мустақиллик йилларида эса хотин-қизлар мавзуси билан шуғулланадиган нашрлар сони 1992–2012 йилларда 4 тадан 37

¹ Қаранг: Мусурмонова О., Абдурахимова Ф. Маҳаллада қизларнинг соғлом турмуш тарзи. Тошкент: Ўзбекистон, 2008; Эгамбердиева Т. Э. Ўзбекистон Республикаси маънавий ҳаётида аёллар фаоллигини оширишнинг ижтимоий-педагогик асослари: Педагог. фан. докт... дисс. автореф. Тошкент, 2005.

тага ошди. Бу, энг аввало Республика миқёсида нашр этилаётган газета ва журналларга тааллуқлидир.

Ўзбекистон халқи ўзининг ижтимоий фикрини ОАВ орқали билдиришга ва шакллантиришга одатланган. Махсус тадқиқотлар шуни кўрсатадики, кишилар ўзларини қизиқтирган ёки ўзлари дуч келган муаммолар билан махсус идораларга, органлар вакилларига эмас, балки энг аввало ОАВга мурожаат этадилар¹.

ОАВ хотин-қизлар масаласини ёритиши орқали алоҳида ижтимоий фикрни шакллантириб келади. Нашрлар ва кўрсатувларда хотин-қизлар ҳаёти, турмуши интеллектуал изланишлари, ишбилармонлигига оид турли мавзулар муҳокама қилинмоқда. Ушбу улкан ахборотни билмай, ўрганмай хотин-қизлар масаласи ҳақида тўла тасаввурга эга бўлиш қийин.

Демократия ОАВда фикрлар хилма-хиллигини, плюрализмни юзага келтирди ОАВ очиқ фуқаролик жамиятининг институтлари сифатида кишиларнинг эркин фикрларини, хотин-қизлар масаласига ҳам ўз қарашларини эълон қилиб бормоқда. Демак, хотин-қизлар масаласи турли хил ёндашишлар, гоҳо қарама-қарши фикрларнинг тортишувига сабаб бўлиши табиий ҳолдир. Ҳақиқатан ҳам ОАВда ушбу масала бўйича феодал-патриархал қарашлардан тортиб то радикал ёндашишларгача учрайди.

Мустақиллик йилларида, айниқса Ўзбекистоннинг демократик давлат қуриш борасидаги стратегик мақсади белгилангач, исломий кадриятларни қайта тиклаш асосий вазифалардан бири сифатида аён бўлгач, хотин-қизлар масаласини "янги талқин" қилиш бошланди. ОАВда аёлларни эски, феодал-патриархал тартибларга итоат эттиришга даъватлар пайдо бўла бошлади. "Хуррият" газетасида (1999 йил, 127-128-сонлари) эълон қилинган мақолалардан мисоллар келтирамиз: "Аёллар эркакларга тазйиқ ўтказиш, ўз қаҳрини билдириш учун бошқача йўл тутадилар: улар ўзини ўлдиришга уринадилар... шунинг учун уларда ўлиш даражаси эркакларникидан 3-4 марта камдир. Ўнта уринишдан фақат биттаси ўлим билан якунланади." "Ўзгар тарих кўрсатадики, аёлларнинг тарихий воқеаларга таъсири йўқ даражада. Ҳатто, энг машҳур аёллар ҳам олижаноблиги билан эмас, балки

¹ Қаранг: Суд ҳокимияти ва оммавий ахборот воситалари ўртасидаги ўзаро муносабат. Халқаро илмий-амалий семинар материаллари. Тошкент, 2004. 33-34-бетлар.

гуноҳлари билан шуҳрат топганлар...". "Аёллар табиатан маккор (эркакларга куч-қудрат, аёлларга макр хос). Бунга қарамай, улар эркакни йўлдан уролмайди. Кишилар эркаклар билан иш олиб боришни афзал биладилар. Айнан табиатан маккорлик аёлларга ҳақиқий етакчи бўлишга ёрдам бермайди." "Демак, шу нарса аён-ки, аёлдан ҳеч қачон буюк йўлбошчи чиқмайди, шунинг учун ким қиздан ижтимоий фойдали мавжудотни тарбияламоқчи бўлса, энг катта хатога йўл қўяди. Аёлларда бошқача тақдир ва бошқача буюк мақсад бор – у болалар туғиш ва тарбиялаш, эркаклардан фарқли ўлароқ аёллар бошқа нарсани яхши бажаролмайди. У бу дунё эгаларининг онасидир!"¹.

С.Сафаеванинг ёзишича, ОАВда хотин-қизлар масаласига оид кўплаб мақолалар, хабарлар берилаётган бўлса-да, уларда ижтимоий-сиёсий муаммолар деярли тилга олинмайди. "Танқидий мулоҳазалар бор мақолалар эса ё эскича қарашларни ифодалайди, ё бўлмаса Шарқ ва Ғарб аёлларининг бирон-бир соҳада тенг бўлиши мумкин эмаслигига қаратилган. Бундай мақолалар муаллифлари, одатда, ҳатто аёллар ҳуқуқи поймол этилганлиги ҳақидаги маълумотларни ёзиб туриб ҳам вазиятни ҳуқуқий жиҳатдан эмас, ахлоқий нуқтаи назардан баҳолаб, ўзбек аёлини анъанавий йўл-йўриқлар асосида тарбиялашга уринадилар"². Шу ўринда муаллиф Ш.Бошбековнинг "Аёласли ичкариникидир" ("Халқ сўзи". 1997 йил 1 март), И.Шомуродов ва Т.Аҳрамовларнинг "Кўп хотинлик айбми?" ("Хуррият". 1997 йил 18 ноябрь), Ҳ.Насруллаеванинг "Кўп хотинлик айб эмас" ("Хуррият". 1997 йил 17 декабрь), Э.Норелинанинг "Эримнинг икки хотини бор" ("Ватан". 1997 йил 16 декабрь), Ш.Салимова ва Т.Содиқованинг "Онанг-ой ёруғи, куёшнинг нури" ("Ўзбекистон овози". 1997 йил 17 июнь) каби мақолаларида эскича ёндашувлар, хотин-қизлар вазифаларини оила, рўзғор, бола тарбияси, эрининг кўнглини олиш кабилар билан чеклаб қўйишга даъватлар борлиги қайд этилади. С.Сафаева тўғри таъкидлайди: "Муаллифлар аёлларнинг бугунги кундаги иқтисодий аҳволи ночорлигини қайд этишар экан, бу муаммони ҳал этиш учун шариат меъёрларини ўрнатишга, хусусан, кўп хотинлики жорий этишга чақирадилар. Тўғри, бу соҳада

¹ Қаранг: Т ў х т а х о д ж а е в а М. Ўтмиш толиқтирган аёллар. Тошкент, 2001. 28–29-бетлар.

² Сафаева С. Аёллар масаласи: умумижтимоий ва миллий жиҳатлар. Тошкент: Ўзбекистон, 2003. 131-бет.

мустақиллик ҳар бир фуқарога ўзининг эркин фикрини айтишга имконият яратди. Аммо бундай чиқишлар Ўзбекистон Республикаси Конституциясида белгилаб қўйилган аёл ҳуқуқларига қарши қаратилганини унутиб бўлмайди”¹.

Журналист И.Қувондиқов “оилада эракнинг етакчилиги биз учун менталитетимиз тақозо этган даражада табиийдир”, деб ёзади-ю, шу ўриндаёқ ўз фикрини шубҳа остига қўювчи фикрни билдиради: “Қолаверса, – деб ёзади у, – ҳозирги пайтда жамиятимизнинг фаол аъзолари бўлган хотин-қизлар ўзларининг ҳуқуқлари чекланганлиги ҳақида масала қўяётганлари йўқ ва бундай масала қўймаслиги аниқ”². Агар шундай бўлса олимларнинг, аёллар нодавлат ташкилотларининг, Ўзбекистоннинг Пекин платформаси шартларини бажаришни ўз устига олганининг ҳеч қандай асоси йўқ экан-да. Муаллиф хотин-қизлар масаласидан мутлақ беҳабар эканини кўрсатади. У, “эрларини етакчи деб тан олган” аёллар оилалари жамиятга намуна бўлиб келмоқда”³, деб хулоса чиқаради.

Хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги уларнинг ўз ҳуқуқ ва эркинликларини ёшлигидан билишини тақозо этади. Минг афсуски, анъанавий қарашларга қурилган оила муҳотида қизлар рўзғор юритишга, бола тарбиялашга, эракларга итоат этиб, ширинсўз, камтар, одобли, ҳаёли бўлишга ўргатилади. Бу ғоя нафақат ОАВда, шунингдек илмий тадқиқотларда ҳам тарғиб этилади. “Оилада, – деб ёзишади маҳаллалардаги оилаларни ўрганган тадқиқотчилар, – қиз бола тарбияси алоҳида диққат-эътиборни талаб қилади. Шаҳарлик ўзбек оилаларида қиз бола тарбияси асосан оналар зиммасидадир. Ота қиз тарбиясига она орқали таъсир кўрсатади. Қиз болага озодалик, саранжомлик, ширинсўзлик, меҳмондўстлик, камтарлик, сабр-тоқатлилик фазилатларини сингдиришга алоҳида эътибор берилади”⁴. “Қиз боланинг ўзидан тиниб-тинчиб кетишида унинг ширинсўзлиги, итоаткорлиги, камтарлиги, чаққонлиги муҳимдир. Дарахтни бир жойдан иккинчи жойга кўчириб ўтқазилса, қанча ўзгаради,

¹ Ўша асар. 132-бет.

² Қувондиқов И. Миллий-маънавий кадриятлар – ўзликни англаш омили. Тошкент: Nishon-noshir, 2010. 31-бет.

³ Ўша асар. 35-бет.

⁴ Тошкент маҳаллалари: анъаналар ва замонавийлик (тарихий-этнографик тадқиқот). Тошкент: Янги аср авлоди, 2002. 131-бет.

қиз бола ҳам шундай, бировнинг хасми. Уни ёшлигидан уй-рўзғор юритишга тайёрлаб бориш керак”¹.

Кўриниб турибдики, муаллифлар анъанавий қарашларни ибратли фазилат, хотин-қизлар эгаллаши лозим бўлган кўник-малар сифатида қарайдилар, уларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, касб-кор эгаллаши, ижтимоий фаол шахслар бўлиб етишишлари ҳақида ҳеч нима дейилмайди. Аёлларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги ўрни эса тилга ҳам олинмайди.

Бошқа бир журналист билан сиёсатшунос ёзган китобда юқоридаги ёндашув бошқачароқ баён этилади: “Аёлларимиз дунёдаги кўпгина халқлар аёлларидан тамомила фарқ қилади. Улар ҳар қандай муҳит ва шароитларга мослашиб, кўникиб кетаверади”². Улар мазкур ёндашувдан келиб чиқиб феминизмни қоралашга интиладилар: “Феминизмнинг, – деб ёзади муаллифлар, – (Ғарбдаги аёллар ҳуқуқини эркакларга тенглаштирувчи, баъзи ўринларда ҳатто юқори қўйиш учун курашувчи оқим) оммавий жинслар ўртасидаги мутлақ ҳуқуқий тенгликни таъминлаган Ғарб оиласида эру хотин “қўш хўкиз” эмас, уларнинг муносабатларида шахсий манфаат ва қонунга мувофиқлик биринчи ўринда туради. Ушбу тенглик қонун доирасида белгилангани ва унга амал қилиш ҳуқуқий муаммо бўлгани учун у ердаги аёлларнинг эрни “бошқариш”га уринишлари катта муаммо тусини олган”³. Ғарбда шартнома (контракт) асосида оила қуриш анъана, лекин бу эркак ва аёл ўртасидаги иноқлик, меҳр-муҳаббат “шахсий манфаат”га қурилганини билдирмайди. Шартнома (контракт) асосида оила қуриш Ўзбекистонда ҳам мавжуддир. Қонунларга амал қилиш эса салбий эмас, балки ижобий ҳолдир.

Муаллифларнинг қуйидаги кўтаринки сўзларга бурканган ифодалари турли саволлар уйғотади. “Ўзбек аёллари, – деб ёзади улар, – қонунда белгилаб қўйилган тенгликни ҳам даъво қилиб ўтирмайди. Ўзига алоҳида эътибор кутмайди. Яна эридан ҳеч нарсани талаб қилмагани ҳолда ҳамма соҳада назокати билан ўз таъсирини ўтказа билади. Чунки бизда аёлнинг мартабаси муам-

¹ Ўша асар. 132-бет.

² Қ ў ч қ а р о в Д., Қ ў ч қ а р о в А. Сизга бахтдан тахт тилайман // Оилавий муносабатларга оид одоб-ахлоқий қиссалар. Тошкент: Академия, 2010. 86-бет.

³ Ўша асар. 87-бет.

мо эмас, балки маънавий ҳодисадир”¹. Наҳотки, аёлларимизнинг тенгликка даъво қилмаслиги – улардаги ижобий фазилат бўлса? Аёлнинг мартабаси муаммо бўлмаса, нега бизда хотин-қизларни жамият ва давлат қурилишига жалб этиш давлат сиёсати сифатида қаралмоқда? Нега Ўзбекистон аёллар дискриминациясига қарши курашиш учун халқаро Конвенцияларга қўл қўйган, гендер тенгликни таъминлаш вазифасини ўз устига олган?

Журналистлар, ёзувчилар, шоирлар мавзуни бадийлаштиришга мойил, шунинг учун улар хотин-қизлар образини бадий-эстетик идеал сифатида тасвирлайдилар, Шарқ анъаналарига хос тарзда улардаги ташқи гўзалликни, ҳаёни, итоаткорлик ва оила-парварликни улуғлайдилар. Хотин-қизлардаги ижтимоий-сиёсий фаолликни куйлаган, намуна сифатида тасвирлаган адиб жуда кам топилади. Абдулла Қаҳҳорнинг “Синчалак” повестидаги Саида образи ҳамон ижтимоий-сиёсий фаол аёл рамзи бўлиб қолмоқда.

Хотин-қизларни, энг аввало, уй бекаси, садоқатли ва меҳрибон рафиқа, болаларининг тарбиячиси сифатида кўриш эркакларга хос фазилатга айланган. Бу тўғрида ОАВ кўпдан-кўп кўрсатувлар уюштирмоқда, нашриётлар рисолалар чоп этмоқда. Уларда эркаклар оиласини сақлаш байроғи остида ўз қарашларини баён қиладилар, гоҳо исломдан, Қуръондан иқтибослар келтириб, хотин-қизларни ҳаётга, садоқатга, сабр-чидамли бўлишга, ҳатто безанмасликка (модага эргашмасликка) даъват этадилар². Эркак билан аёлнинг тенг ҳуқуқли эканини эса юзаки қайд этадилар, унинг негизида оилавий бурчлардан ташқари хотин-қизлар ижтимоий-сиёсий борлиқни ўзгартиришга, жамият ва давлат ишларини бошқаришга қодир шахслар эканини эътироф этиш, бу борада дуч келинаётган муаммоларга диққатни тортиш ётганини тўла ҳис қилмайдилар. Аёл, хотин-қиз жамиятнинг шунчаки аъзоси эмас, унинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги давлат бошқаруви тизими, гендер муносабатларни тубдан ўзгартириб юбориши мумкин. Минг афсуски, бунга баъзан аёллар, хотин-қизларнинг ўзи ҳам нотўғри тушунадилар.

¹ Ўша жойда.

² Қаранг: Бахтиёр Муҳаммадамин Абдурахим ўғли. Сирдошим – қизим, эшит... Тошкент: Lieder-PRESS, 2009; Асрор Самад, Умрзоқ ҳожи Зокиржон ўғли. Қайнона масъулияти ва келин бурчи. Тошкент: Фан, 2007; М а л и к Т. Келинлар дафтари. Тошкент: DAVR-PRESS, 2009.

Ўзбекистон Республикаси хотин-қизлар қўмитаси раиси вазифасида фаолият кўрсатган Дилбар Ғуломова “Саодат” журнали ходимининг ўзбек аёлидаги ижобий фазилатлар ҳақидаги саволларига қуйидагича жавоб қайтаради:

“ – Аёлларимизнинг қалби нақшли. Турмуш ташвишлари шу нақшга юк тушириб, хиралантирмаса, дейман. Улар бугунги мураккаб шароитда ҳам ўзлари яйраб-яйраб, севиб-севиб қиладиган қадим хунарлари: дўппидўзлик, каштачилик, чеварчилик билан шуғуллансалар, қадамлари дадил, бошлари тик юришса дейман”¹.

Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг аъзоси, Соғлиқни сақлаш ва халқ таълими қўмитасининг раисаси бўлган Ҳ.Усмонова шундай дейди: “Аёллар ўз умрининг барча фаслларида ҳам ўз гўзаллигини сақлаб қолишга ҳаракат қила билиши зарур. Гўзалликнинг эса маъноси кенг, яъни, у маънавий бой, билимдон, хушмуомала, чеҳраси нурли, хушқомат ва хушхулқ, назокатли, мулойим, деган номга лойиқ бўлмоғи лозим.

Аёл ким бўлмасин, ҳаётда катта ютуқларга эришган бўлмасин, у биринчи галда аёл, у оила осойишталигига жавобгар, фаровонлигининг бекаси эканлигини унутмаслиги керак”².

Тошкент шаҳар хотин-қизлар қўмитасининг (1994 йил) раисаси, тарих фанлари номзоди, доцент, Республикада хизмат кўрсатган маданият ходими М.Юнусхўжаева “Хотин-қизлар учун энг яхши фазилат нима?” деган саволга жавобан шундай дейди: “иболи, фаҳм-фаросатли аёл ҳеч қачон хор бўлмайди. Аёл – уй бекаси, аёл – она, аёл – ишчи, энг муҳими у – аёл. Ўзига қарашга вақт топиши, ўз қадрини англаб етмоғи керак”³. Бундай фикрларни яна ва яна келтириш мумкин. Ҳатто, хотин-қизларга етакчилик қиладиган аёллар ҳам хотин-қизларга нисбатан анъанавий қарашлар тарафдоридирлар. Улар хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини, жамият ва давлат ишларини бошқаришга жалб этишни четлаб ўтишга, бу борада муаммолар мавжудлигини илғамасликка интиладилар.

Аммо “Саодат” журналининг 1992 йил 10 октябрь сонидан муштариоларнинг шов-шувларига сабаб бўлган “Ўзбек аёлидан президент чиқадими?” деб номланган ижтимоий-сиёсий мавзудаги бетакрор мақола эълон қилинган. Мақола муаллифи ижтимоий-сиёсий

¹ Қаранг: “Саодат” журнали. 1997 йил 1-сон. 16-бет.

² “Саодат” журнали. 1994 йил 1-сон. 4-бет.

³ Қаранг: “Саодат” журнали. 1994 йил 1-сон. 23-бет.

борлиқ учун ўта муҳим бўлган саволларни қўяди: “Миллат заифларининг турмуши кўркам фаровон эканлигидан аёл президент (у пайтда президент сўзи барча давлатлардагидек кичик ҳарф билан ёзилган) бўла оладими? Президенти аёл бўлган кишварларда хотин-қизлар ҳаёти президенти аёл бўлмаган ўлкалардаги аёллар ҳаётидан яхшироқми? Президентнинг аёл ёки эркак бўлиши турмушимизни ўнглашда ҳал қилувчи омил бўла оладими? Кишининг қандай одам бўлиб шаклланишига унинг эгаллаган лавозими таъсир этадими?”¹

Ҳақиқатдан ҳам қизиқарли ва долзарб саволлар ўртага ташланган. “Кичик, маҳаллий бўғинлардаги аёл раҳбарлар сони қисқариши кузатилмоқда”², – деб қайд этади муаллиф ва тарихий мисолларга мурожаат этади ҳамда аёлдан давлат раҳбари чиқиши мумкинлигига мисоллар келтиради. Ижтимоий-тарихий ҳаёт шунчалик ранг-барангки, ундан истаган ғояни асослашга мисоллар топса бўлади. Бироқ, гап юқоридаги саволларга ўз халқи тарихидан мисоллар келтиришда эдики, бу борада у ожизлик қилади. Буни у қуйидаги фикри билан асослашга интилади. “Фарангистонда энг оддий ишдаги аёлдан тортиб, энг юксак лавозимдаги аёлгача ўзига, бир аёлга, бир рўзғорга яраша шарт-шароитлар, қулайликлар ярата олади, эҳтиёжларини қондирадиган даражада кушойиши қор ва даромад қилади. Бизда эса деҳқон ёки ишчи аёлнинг, юксак вазифадаги аёлларнинг ҳам ҳаётида етишмовчиликлар, камчиликлар тўлиб-тошиб ётибди... Аёлни оқ пахтанинг қора машаққати, оппоқ пилланинг қол-қора меҳнати, тақур-туқур истанокларнинг сурони эмас, илм, ватанпарвар маърифат президент даражасига кўтаради. Бизнинг аёлларда эса ойнаи жаҳон кўрсатувларини томоша қилишга фурсат, фурсат бўлса, ҳафсала йўғу.”³

Хуллас, муаллиф мақоласи бошида қўйилган саволга ижобий жавоб бермайди. У ёзади: “... Ўзбекистонда аёлнинг президент бўлиши учун тарихий шароит мавжудми? – деган саволга жавоб излаш керакка ўхшайди. Бизнингча, бундай вазият ҳали ечилмаган. Лекин, яқин орада ечиладими? Бизнингча, йўқ. Негаки, заифларимизга бўлган муносабатимиз ахлоқий, мафкуравий, ижтимоий ва маънавий ўз-

¹ С а л и м А ш у р. Ўзбек аёлдан президент чиқадими? // “Саодат” журна-ли. 1992 йил 10-сон. 14-бет.

² Ўша жойда.

³ Ўша мақола. 15-бет.

гаришлар тарихида шаклланмоқда, шаклланишда давом этмоқда. Кичик маҳаллий бўғинлардаги аёл раҳбарлар сони қисқариши кузатилмоқда”¹. Ҳа, ушбу ҳол кузатилади, давлат бошқаруви тизимида аёлларнинг пайдо бўлиши осон эмас. Муаллиф ўта долзарб саволни, мавзунни кўтарган бўлса-да, унинг якуний фикрлари анъанавийдир. “Аслида, – деб ёзади у, – аёлнинг президентликдан кўра юксакроқ лавозими бор – бу Оналик даражасидир... Аёлларнинг даражасини эркакларнинг даражасидан паст қилиб қўйдик, дейилган...”².

Тадқиқотлар, китоблар ва ОАВларидаги бундай фикрлар ўзбек хотин-қизларида ижтимоий-сиёсий ҳаётга қизиқиш йўқ экан, деган хулосага олиб келмаслиги лозим. Ижтимоий фикрни ўрганиш мутлақ бошқача фикрга олиб келади. Социологик сўровномага тортилган респондентларнинг 60,9 фоизи сиёсат билан қизиқишини хабар қилган. Уларнинг 13,7 фоизи “жуда қизиқаман”, деб жавоб берган. Қизиқарли жиҳати шундаки, ўша респондентлар ичида қишлоқ аёллари 68,6 фоизни ташкил этади. Уларнинг 26,7 фоизи сиёсат билан “жуда қизиқади”. Ижобий жавоб берган респондентларнинг 68,4 фоизи йигирма ёшгача бўлган хотин-қизлардир³. Кўриниб турибдики, хотин-қизлар Ўзбекистонда амалга оширилаётган ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар, жамият ва давлат ишларини бошқаришга мутлақ бефарқ эмас, улар ижтимоий-сиёсий қизиқишларини рўёбга чиқаришдан манфаатдордирлар. Айниқса, уларнинг ижодий ташаббуси, фаоллиги давлатимиз томонидан кенг қўллаб-қувватланаётгани ибратлидир. 1997 йилдан буён 13 нафар аёл ибратли фаолияти, ташаббускорона меҳнати учун “Ўзбекистон қаҳрамони” унвонига сазовор бўлди, уларнинг 182 нафари “Зулфия” номидаги Давлат мукофотиغا, 80 га яқини “Ниҳол” мукофотиغا лойиқ топилди. Бундай қўллаб-қувватлаш хотин-қизларни яна ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётда фаоллик кўрсатишига таъсир этмай қолмайди.

¹ Ўша жойда.

² Ўша жойда.

³ *Қаранг:* Женщины независимого Узбекистана (результаты социологического исследования) / Под. ред. Р.Убайдуллаевой и Р.Крумма. Ташкент, 2004. С.54–55.

3-БОБ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ ТИЗИМЛАРИДА ХОТИН- ҚИЗЛАРНИНГ ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ЎРНИ ВА ФАОЛИЯТЛАРИ

- 3.1. Олий давлат бошқаруви тизимида хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий ўрни

- 3.2. Ижро этувчи давлат бошқаруви тизимида хотин-қизларнинг фаолияти

- 3.3. Маҳаллий давлат бошқаруви тизими ва унда хотин-қизлар фаолиятининг хусусиятлари

- 3.4. Суд ҳокимияти (бошқаруви) тизими фаолиятида хотин-қизларнинг иштироки

3.1. Олий давлат бошқаруви тизимида хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий ўрни

Ҳар бир демократик давлатда бутун социум ҳаётига боғлиқ муаммоларни ҳал этишга даъват этилган, бошқариш ишларини олиб борувчи, барча субъект (объект)лар ўртасидаги муносабатларни рационал-оптимистик йўлга қўювчи олий институт бўлади. Мазкур институтнинг ташкил этилиши ва фаолият кўрсатиши айрим шахс ёки гуруҳ (сиёсий партия) ихтиёрига боғлиқ эмас, у бутун социумда фаолият кўрсатаётган ва ўзининг рангбаранг манфаатларини ифода этиб, ижтимоий борлиққа хизмат қилаётган субъектларнинг ифодасига мувофиқ ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг бош факторига айланади. Унинг фаолияти, қабул қилган қонун ва қарорлари социум учун мажбурийдир, чунки унга бутун социум доирасида амал қиладиган меъёрий ҳужжатлар қабул қилиш ваколатини халқ (сайловчилар) берган. Олий давлат бошқаруви тизимининг имманент қонунларини, фаолиятига оид хусусиятларини билмасдан туриб, умуман унинг фаолиятидаги субъектларни, шу жумладан хотин-қизларни қандай ижтимоий-сиёсий ўринга эга эканини англаш қийин.

Олий давлат бошқаруви тизимида хос бўлган имманент қонунлар, фаолиятига оид хусусиятлар қуйидагиларда акс этади:

1. Олий давлат бошқаруви институти халқ томонидан сайланади.

“Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида”ги (1993 йил 28 декабрь) Қонунга мувофиқ, ҳар бир фуқаро жинси, ирқи ва миллий мансублиги, тили, динга муносабати, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеи, маълумоти, машғулотининг тури ва хусусиятларидан қатъи назар, тенг сайлов ҳуқуқига эгадир. Қонунчилик палатасига депутатлар сайлаш ҳуқуқий (яъни халқ томонидан, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш орқали), Сенат аъзолари эса Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси,

вилоятлар, туманлар ва шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик органларининг қўшма мажлисларида яширин овоз бериш йўли билан сайланади¹. Мазкур қонунга кўра, 18 ёшга кирган фуқаролар сайловларда қатнашиши, 25 ёшида халқ депутати, 35 ёшда эса мамлакат президенти этиб сайланиш ҳуқуқига эга.

Сайловлар “давлат ҳокимиятини легал янгилашнинг самарали инструменти”². Шунинг учун сайловлар замонавий демократиянинг, тенг ҳуқуқлилиқнинг энг муҳим белгиларидан бири ҳисобланади, давлат бошқаруви тизимини, ижтимоий-сиёсий институтлар фаолиятини шакллантириш ва йўлга қўйишнинг механизмидир. Шу билан бирга, юридик фанлари доктори, профессор Э.Х.Халилов қайд этганидек, “эркин сайловлар нафақат ҳокимиятни шакллантириш усули, худди шунингдек унинг халқ олдидаги масъулияти ҳамдир”³.

Масъулият ўзидан-ўзи шаклланмайди. Халқ депутатлигига сайланганлар ўз фаолиятининг юқини, оғирлигини, ҳар бир сўзининг кучини тўғри ҳис этади, бутун фаолиятини халқ манфаатларига йўналтиради, уларни эгоистик интилишлар ва консерватизмдан мутлақ ҳоли, деб қараш соддаликдир. Депутат ҳам энг аввало инсон, турли таъсирларга берилувчи шахсдир. Рангбаранг қизиқишлар таъсиридан у ҳам ҳоли бўлолмайди. Шундай экан, депутатга халқ олдида масъуллигини эслатиб туриш зарур ҳисобланади. Энг мураккаб нарса шундаки, масъулликни англаш демократия, плюрализм шароитида рўй беради. Бундай шароитда масъулликни эслатиб туриш демократияни, плюрализмни бўғиш сифатида қабул қилиниши мумкин. Масала, РФ парламентидаги баҳслар, низолар масъуллик билан демократия, плюрализм ўртасида катта фарқлар борлигини кўрсатади. Халқ депутати мандатини қўлга киритиш халқ олдида масъулликни англаш дегани эмас. Депутат ҳам эмоцияга берилади, ўз фикрини, қарашларини ҳимоя қилиб, сиёсий курашларда қатнашади.

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Қонуни, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. Тошкент, 2009. 5–6-бетлар.

² Х а л и л о в Э. Х. Высший законодательный орган Республики Узбекистан // От формального представительства до реального парламентаризма. Ташкент: Ўзбекистон, 2001. С.81.

³ Ўша жойда.

Депутатнинг пассив муносабати ҳам масъулликдан йироқлик аломатидир. Гоҳо парламент йиғилишларида баҳслашиб, тортишиб, ўз қарашларини фаол ҳимоя қилиш кузатилмайди, узоғи билан бир-икки киши ўз фикрини билдириб қўя қолади. Депутатларнинг муаммоларга оид ўз қараши борлиги, сиёсий плюрализм ҳаёт тарзи экани сезилмайди. Бу, аслида миллий парламентаризм шаклланишининг илк босқичига хос хусусият бўлиб, ҳокимият учун кураш сиёсий партиялар томонидан ҳали етарли англамаганидан далолат беради. Тоталитар бошқаришдан, юқоридан кўрсатилган тартибда номзодга овоз беришдан ўз иродаси ва хоҳишини эркин эълон қилиш, кўп партиявийлик принципида депутат ва давлат раҳбари, президент сайлашга ўтиш маълум бир босқичларни, социал-психологик тўсиқларни енгиб ўтишни тақозо қилади, албатта. Ўзбекистон Республикасининг Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек, биз ҳуқуқий давлат ва адолатли фуқаролик жамияти қуришга интилар эканмиз, “ҳаётимизда демократик тамойиллар чуқур илдиз отишини истар эканмиз, демократиянинг бош талаби бўлмиш эркин сайловлар масаласига алоҳида эътибор қаратишимиз лозим”¹.

Демократия ва олий давлат бошқаруви тизимига ўтадиган сайловда ҳаммининг, ақли расо фуқароларнинг жинси, миллати, динидан қатъи назар, тенг ҳуқуқли қатнашиши муҳим аҳамиятга эга. Хотин-қизларнинг олий давлат бошқаруви тизимига бўладиган сайловда қатнашиши, ушбу давлат ҳокимиятига сайланиши демократиянинг Президентимиз назарда тутган асосий талабларидан биридир.

Советлар даврида ҳам олий давлат бошқаруви органига хотин-қизларни жалб этишга катта эътибор берилган. Масалан, Ўзбекистон Олий Советига сайланган депутатларнинг 34, 9 фоизи хотин-қизлар эди². Ҳа, ушбу мисолни рад этиб бўлмайди. Олий Советнинг Ўн иккинчи чақириғидаги 500 нафар халқ депутатларининг 418 нафари (83,6%) биринчи марта сайланган халқ вакиллари эди, уларнинг 395 нафари (79,0%) олий маълумот эгалари, 62 нафари (12,4%) илм-фан ходимлари, фан номзодлари ва фан докторлари,

¹ И с л о м К а р и м о в. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. 7-том. Тошкент: Ўзбекистон, 1999. 310-бет.

² Қаранг: Союз нерушимый. 1922–1982 гг. Справочник. М.: Политиздат, 1982. С.127.

69 нафари (13,8%) ишчи, 65 нафари (13%) колхозчилар, 366 нафари (73,2%) хизматчи эди¹. Улар ичида хотин-қизларнинг 42 фоизи – ишчи-деҳқонлар; 21 фоизи – хизматчилар; 12 фоизи – интелленция вакиллари; 7 фоизи – раҳбарлик вазифасида ишлаётганлар эди. Умуман иттифоқдаги Республикалар Олий Советидаги депутатларининг 36 фоизи; Автоном Республикалар Олий Совети депутатларининг 40 фоизи; вилоят, туман, шаҳар қишлоқлардаги халқ депутатларининг 50 фоизи хотин-қизлар бўлган². Ўша пайтда бирорта ҳам чет эллардаги олий давлат ҳокимиятида хотин-қизлар бу даражада кўп эмас эди. Масалан, АҚШ Конгрессининг 99-чақириғида хотин-қизлар сони атиги 24 нафар (собиқ СССР Олий Советида эса 492 нафар, Миллатлар Советида 259 нафар), юқори палатасида бор-йўғи 2 нафар аёл бўлган, холос³.

Бундан ташқари, олий давлат бошқаруви органига сайланган аёлларни моддий ва маънавий қўллаб-қувватлаш мақсадида турли имтиёзлар берилган. Масалан, ўзи яшаётган ҳудуддан бепул уй-жой олиш, фарзандларини бепул болалар боғчаларига, олий ўқув юр்தларига жойлаштириш, транспортда бепул юриш ва уй хизматчиси тутиш кабилардир.

Шу билан бирга, собиқ СССР олий давлат ҳокимиятига сайланиш тартиби ҳуқуқий демократик хусусиятга эга бўлмаганини таъкидлаш жоиз. Чунки бир партия ҳукмрон жойда сайловнинг демократик бўлиши қийин эди. Тўғри, 80-йилларга келиб Олий Советга жойлардан, йиғинлардан номзодлар кўрсатиш тартиби киритилди. Аммо, Э.Х.Халиловнинг ёзишича, иккинчи номзод хўжакўрсинга кўрсатилар, кимнинг олий ҳокимиятга депутат бўлишини юқори ҳал этар эди⁴. Бундан ташқари, айрим ижтимоий гуруҳларнинг, шу жумладан, хотин-қизларнинг ҳам олий ҳокимиятга сайланиши мавжуд тузум ҳаётига таъсир этишга, кўп

¹ Қаранг: Х а л л о в Э. Х. Высший законодательный орган Республики Узбекистан // От формального представительства до реального парламентаризма. Ташкент: Ўзбекистон, 2001. С.61.

² Женщины в СССР. Статистические материалы. М.: Финансы и статистика, 1987. С.5.

³ Ўша жойда.

⁴ Қаранг: Х а л л о в Э. Х. Высший законодательный орган Республики Узбекистан // От формального представительства до реального парламентаризма. С.60.

мандатли сайлов тизимини яратишга имкон бермади. Марказлашган маъмурий бошқарув тизими шунчалик илдиз отган эдики, у кимни хоҳласа, шуни олий ҳокимиятга ўтказарди, мазкур депутатнинг қонунчилик фаолиятидан қанчалик хабардорлиги, халқ вакили сифатида ижтимоий-сиёсий ҳаётга нима янгилик олиб кириши уни мутлақо қизиқтирмас эди. Ҳатто, олий ҳокимиятдаги депутатлар ичида 10-15 йиллаб "фахрли лавозим"да юрганлар бўлган, уларни қайта чақириб олиш, қайта сайлов ўтказиш йўлга қўйилмаган. Узоқ йиллар давомида мансабдор шахслар ҳам олий ҳокимиятга сайланиши мумкин эди. Фақат 1989 йил 20 октябрда қабул қилинган "Ўзбекистон Республикаси халқ депутатларини сайлаш тўғрисида"ги Қонунда ва Олий Советнинг махсус қарорига кўра, фақат Вазирлар Маҳкамасининг раиси олий ҳокимиятга сайланиши мумкин қилиб қўйилди¹. Энг муҳими, Олий Совет доимий ишлайдиган ҳокимият тизимига айлантирилди, шу пайтгача унинг депутатлари ҳар олти ойда бир марта чақириладиган сессияларга келар, олдиндан тайёрланган қонунларга, ҳужжатларга овоз бериш билан чекланар эди. Энди олий ҳокимият вакиллари қонунлар лойиҳаларини тайёрлайдиган, уларни экспертизадан ўтказадиган, халқ олдида муҳокама қиладиган бўлди. Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамаси хизматчилари, тармоқлар раҳбарлари, Олий суд раиси ва аъзолари, Давлат Бош арбитражи ва давлат арбитражлари, Конституцион назорат кўмитаси ва унинг аъзолари олий ҳокимиятга сайланмайдиган бўлди.

Юқоридаги қонунда сайловлар бир мандатли ва кўп мандатли асосда ўтказилиши белгиланди. Депутатликка номзодлар сони қатъий чегараланмади, сайловчилар истаган кишиларни номзод қилиб кўрсатиш имконига эга бўлди. Олий Совет томонидан 1988 йил 20 октябрда тайинланган сайловда 500 сайлов округининг 174 тасидан бир номзод, 177 тасидан икки номзод, 149 тасидан уч ва ундан кўп номзодлар кўрсатилди. Кўпгина номзодлар сайловда етарли овоз ололмади, Олий Совет қарорига мувофиқ 91 депутат ўрни учун қайта сайлов ўтказилди. Мазкур сайловда 4 та округда бир мандатли, қолганларида эса кўп мандатли, жами 37 та мандат ўринга 208 номзод депутатликка даъвогарлик қилди. Умуман, илк бор ўтказилган кўп мандатли сайловда сайловчиларнинг 33,5

¹ Қаранг: Ведомости Верховного Совета Республики Узбекистан. 1989, №26-28. С. 96-142.

фоизи қатнашиб, демократик сайловнинг афзаллигини, Ўзбекистон аҳолиси ижтимоий-сиёсий ўзгаришларга бефарқ эмаслигини намоён этди. Биз учун муҳими шундаки, бир мандатли 174 та округда 32 нафар, кўп мандатли 326 та округда эса 118 нафар хотин-қизлар депутатликка номзод қилиб кўрсатилдилар. Тўғри, олий ҳокимиятга сайловда атиги 47 нафар хотин-қиз ғолиб чиқди, бу 500 депутатнинг 9,4 фоизидан зиёдрогини ташкил этади, холос¹.

Бунинг сабаблари, бизнинг фикримизча, қуйидагилардадир:

Биринчидан, хотин-қизларимиз очиқ демократик сайловда ўз номзоди билан қатнашиш, депутатлик мандати учун ижтимоий-сиёсий курашиш тажрибасига эга эмас эди. Советлар даврида илдиз отган бир мандатли ва номзодни юқоридан кўрсатиш тартиби сайловчиларда ижтимоий-сиёсий тортишувга, курашга киришиш майлини сўндирган эди. Чунки бу тартибга кўра, юқоридан кўрсатилган номзод, унга овоз берсанг ҳам, бермасанг ҳам, сайловда ғолиб чиқарди, олий ҳокимиятга сайланарди.

Иккинчидан, сайлов ҳақидаги қонунга маълум бир ўзгаришлар киритилган бўлса-да, сайловни ўтказиш технологияси ҳали эски эди. Масалан, кўппартиявийлик тизими ҳали қарор топмаган мамлакатда маҳаллий ҳокимият вакиллари олий давлат ҳокимиятига номзод кўрсатиши сақланиб қолиши аниқ эди. Э.Х.Халилов тўғри таъкидлайди: "кўппартияли тизим етарли даражада ривожланмаган шароитларда Олий Мажлис депутатлигига номзодлар кўрсатиш ҳуқуқи, сайловлар, албатта, муқобиллик ва тортишув кураши асосида ўтказилишини назарда тутати. Алоҳида таъкидлаш лозимки, муқобиллик ва тортишув кураши демократик сайловларнинг муҳим жиҳатидир. Башарти, у ёки бу номзодни танлаш вариантлари ва афзал кўрган номзодни монеликсиз ташвиқот қилиш имконияти мавжуд бўлса, сайловчининг хоҳиш-иродаси эркиндир. Муқобиллик ва тортишув кураши учун шарт-шароитлар яратиш совет сайлов тизимининг энг заиф томонларидан бири бўлди. 1990 йилда Ўзбекистон Олий Кенгашига ўтказилган сайлов муқобиллик асосида ўтказилган бўлса-да, бироқ инерция бўйича, асосий совет тузуми шароитларида, ўн йилликлар ичида ишлатилиб келган технология асосида ўтказилди"².

¹ Қаранг: "Саодат" журнали. 1993 йил 12-сон. 15-бет.

² Х а л и л о в Э. Х. Сайлов тўғрисидаги Ўзбекистон қонунларининг қарори ва ривожланиши. Тошкент: Ўзбекистон, 1999. 13-бет.

Учинчидан, мамлакатда бошланган ижтимоий-иқтисодий инқирозлар, танқислик хотин-қизларимизни кўпроқ оилани боқиш, фарзандларни соғ-саломат ўсиши учун зарур шарт-шароитлар яратиш билан банд қилиб қўйди. Шунинг учун улар депутатликка номзодини қўйиш ва ижтимоий-сиёсий курашда қатнашиш эмас, балки ўз оиласи фаровонлигини таъминлаш ҳақида қайғуришга мажбур эдилар.

1989–1990 йиллардаги сайловлар сайлов тизимини такомиллаштиришга ундади. Мустақилликка эришгач, бу борада жиддий изланишлар, ижтимоий-сиёсий тузумни янгилаш бошланди. 1993 йил 4 сентябрда “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайловлар тўғриси”даги Қонун умумхалқ муҳокамаси учун матбуотда эълон қилинди. У халқ томонидан 4 ой муҳокама қилинди, қонунни такомиллаштиришга оид 600 дан зиёд таклиф ва мулоҳазалар тушди¹. Натижада қонуннинг кўп моддалари кенгайтирилган ва аниқлаштирилган ҳолда, жаҳон стандартларига мувофиқ келадиган тарзда 1993 йил 28 декабрда Олий Мажлиснинг Ўн тўртинчи сессиясида қабул қилинди. 1994 йилнинг 25 декабрида мустақил Ўзбекистоннинг олий давлат ҳокимияти – Олий Мажлисга биринчи сайлов ўтказилди. Мазкур сайлов уч турда 1994 йил 25 декабрь, 1995 йил 8 ва 22 январда ўтказилгани билан эътиборлидир. Биринчи турда 205 нафар, кейинги турларда эса 45 нафар номзод Олий Мажлисга депутат этиб сайланди. Барча депутатлар олий маълумотли, ҳар етти депутатдан бири илмий даражалидир. Депутатлар 30-50 ёшлардаги халқ вакилларидир. 250 депутатдан 15 нафари хотин-қизлар бўлган. “Файз” давлат ҳиссадорлик мебель ишлаб чиқариш бирлашмаси бош директори М.А.Азимова, Ўзбекистон “Соғлом авлод учун” жамғармаси бошқарув раиси Г.Б.Йўлдашева, Косонсой тумани ҳокими Т.Мирзаева, Ангор тумани “Мустақиллик” жамоа хўжалигидаги болалар боғчасининг мудираси Ш.М.Норбоева, Самарқанд тумани ҳокими Р.Ҳақимова, Самарқанд шаҳар 14-мактаб директори З.З.Ҳасанова, ЎзХДП Бешариқ тумани кенгашининг биринчи котиби З.Холматова, Боғот тумани ҳокими Ш.Ю.Хўжаниёзова, Республика Фанлар академияси Кимё-физика ва полимерлар институти директори С.Ш.Рашидова, Қува тумани Ш.Рашидов номидаги жамоа хўжалиги раиси М.Сайфутдинова, Пахтакор тумани марка-

¹ Ўша асар. 14-бет.

зий касалхонасининг бош шифокори ўринбосари М.С.Содиқова, Чимбой туман марказий касалхонаси туғруқхонасининг бош шифокори Д.М.Таганиёзова, Жалолқудуқ тумани ҳокими М.Эгамова, Республика Хотин-қизлар қўмитаси раиси Д.М.Ғуломова, Сурхондарё вилояти хотин-қизлар қўмитасининг раиси Б.А.Шодиева Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига депутат этиб сайланган илк хотин-қизлардир. Уларнинг биттаси Ўзбекистон халқ демократик партиясининг, биттаси Ўзбекистон Фанлар академиясининг вакиллари дир. Тўртта аёл туман ҳокимлари, иккитаси хотин-қизлар қўмитасининг раислари, қолганлари турли меҳнат жамоаларини бошқарувчилар дир. Уларнинг олий маълумотли ва ижтимоий ҳаёт муаммоларидан яхши хабардор бўлгани депутатлик фаолияти учун муҳим аҳамият касб этган. Совет тизими олий давлат ҳокимиятига саводсиз ишчи-деҳқонларни ўтказиш асосига қурилган эди, энди бундай ёндашиш қонунчилик органининг самарали ишлашига ёрдам бермаслиги аён бўлиб қолди. Шу сабабли ҳам олий давлат бошқаруви тизимида олий маълумотли, ижтимоий-сиёсий ҳаёт муаммоларидан яхши хабардор, кишилар билан ишлаш тажрибасига эга кишилар депутатликка сайландиган бўлди. Бироқ, 1989 йилги кўрсаткичдан 1994–1995 йиллардаги сайловда ўрин олган аёллар сони деярли уч марта кам дир. Юқоридаги даврларда депутатлар сони 500 нафардан 250 нафара, аммо аёл-депутатлар сони уч мартадан зиёдга қисқарган ва 250 депутатнинг 6 фоизини ташкил қилган, холос¹.

Бундай ҳолат хотин-қизларнинг умумий аҳоли тизимидаги ўрнига ҳам, сиёсий партиялардаги иштирокига ҳам мувофиқ келмас эди, албатта. Масалан, 1991–1992 йилларда сиёсий партиялар (энг аввало ЎзХДП) фаолиятида хотин-қизлар 22,3 фоизни, 1994 йилда мазкур кўрсаткич 22,6 фоизни, 2008 йилда 37,5 фоизни, 2012 йилда 50,0 фоизни ташкил қилган. “Адолат” социал-демократик партияси аъзоларининг 2006 йилда (партия 2005 йил 18 апрелда ташкил топган) 42,2 фоизи, 2008 йилда 50,3 фоизи, 2012 йилда 50,0 фоизи; “Миллий тикланиш” демократик партияси аъзоларининг (партия 1995 йил 3 июлда ташкил қилинган) 1997 йилда 30 фоизи, 2000 йилда 34,5 фоизи, 2008 йилда 43,0 фоизи ва 2012 йилда 46,5 фоизини хотин-қизлар ташкил қилган. “Фидокорлар” пар-

¹ Қаранг: “Саодат” журнали. 1995 йил 2-сон. 3-бет.

тияси аъзоларининг хотин-қизлар 2006 йилда 24,0 фоизи, 2008 йилда 39,8 фоизи, Ўзбекистон тадбиркорлар ва ишбилармонлар ҳаракати либерал-демократик партияси (2003 йил 3 декабрда тузилган) аъзоларининг 2008 йилда 34,8 фоизи, 2012 йилда эса 38,2 фоизи хотин-қизлар бўлган.

Кўриниб турибдики, хотин-қизларнинг сиёсий партиялардаги иштироки кўпайиш тенденциясига эга, аммо уларнинг Олий Мажлис депутатлигига сайланиши ҳали юқори даражада эмас. Буни қуйидаги кўрсаткичлар ҳам тасдиқлайди. Биринчи қаҳирқ Олий Мажлис таркибидаги 69 нафар депутатдан 2 нафари аёл, Ўзбекистон Халқ демократик партиясининг 47 нафар депутатидан 3 нафари аёл, “Адолат” социал-демократик партиясининг 14 нафар депутатидан 1 нафари аёл бўлган. “Миллий тикланиш” демократик партиясининг вакиллари ичида эса аёллар бўлмаган. Кейинроқ Олий Мажлис таркибида аёллар сони ошгани кузатилади. Масалан, 2004 йили Олий Мажлиснинг қонунчилик палатасига 21 нафар аёл (18 %), Сенатга 15 нафар аёл (15 %), 2009 йилги сайловларда эса, ўша тартибда, 22 фоиз ва 15 фоиз хотин-қизлар сайланган¹. “Адолат” социал-демократик партияси номзодларининг 31,7 фоизи, “Миллий тикланиш” демократик партияси номзодларининг 32 фоизи, Халқ демократик партияси номзодларининг 30,6 фоизи, Либерал-демократик партияси номзодларининг 33,3 фоизи хотин-қизлар эди². Сиёсий партияларнинг сайловлардаги иштироки жонлангани, улар қошидаги “Аёллар қаноти” олий давлат ҳокимиятига ўз номзодларини қўйишда дадиллик кўрсатаётгани кузатилади. Масалан, 2004 йилги парламент сайловларида 14 млн. 302 минг 662 киши (сайловчиларнинг 85,1 %) иштирок этган, улар сиёсий партиялар қўйган 495 номзодлар ва сайловчиларнинг ташаббускор гуруҳлари қўйган 54 нафар номзод бўйича овоз берганлар. Энг кўп 41 (34,2 %) депутат Либерал-демократик партиядан, 28 нафар (23,3 %) депутат Халқ демократик партиядан, 18 нафар (15 %) депутат Фидокорлар партиядан, 11 нафар (9,17 %) депутат “Миллий тикланиш” демократик партиядан, 10 нафар (8,33 %) депутат “Адолат” социал-демократик партиядан, 12 нафар (10 %) депутат сайловчиларнинг ташаббускор гуруҳларидан

¹ Народное слово. 2011 г. 3 июня.

² Ўзбекистон Республикасининг Сайлов ва референдум тўғрисидаги Қонунлари. Тошкент: Ўзбекистон, 2010. 87-бет.

сайланган¹. 2009 йил 27 декабрда ўтказилган Олий Мажлисга сайловда депутатлар сони 120 нафардан 150 нафарга кўтарилди, сиёсий партиялар йиғадиган имзолар сони 50 мингдан 40 мингга туширилди. Сайловда 18 миллиондан ортиқ киши қатнашган. Сиёсий партиялар ўз сафидан 517 номзод кўрсатишган². 2004–2009 йиллар ичида хотин-қиз депутатлар 17,5 фоиздан 22 фоизга кўтарилган.

Хотин-қизларнинг олий давлат бошқаруви тизимидаги фаолияти Олий Мажлисга депутат қилиб сайланишдангина иборат эмас, улар вакиллик органининг барча ҳуқуқий, ташкилий, маърифий-ташвиқий ишларида қатнашадилар.

Бу ўринда энг аввало ким депутат бўлиши зарур, деган савол пайдо бўлади. Депутатнинг ижтимоий портретини, у қандай шахсий ва умумий фазилатларга эга бўлиши лозимлигини билиш муҳим аҳамиятга эга. Чунки, “оддий одамларнинг депутатга муносабати фақат икки фуқаро ўртасидаги муносабатгина эмас, балки у жамиятда қарор топадиган маънавий-руҳий, сиёсий-ахлоқий муҳитни яратади. Демак, жамиятдаги ишлаб чиқариш самарадорлиги, сиёсий, маданий тараққиёт бевосита одамлар кайфиятига, хусусан депутат шахсига бўлган муносабатга кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади.” Ушбу умумий қарашдан келиб чиқиб Б.Мустафоев ва Қ.Назаров депутатларга зарур бўлган фазилатларга қуйидагиларни киритадилар: “Халқ барча фазилатлари билан бир қаторда нуқсонлари билан ҳам яхлитлигича халқдир. Ҳақиқий депутат ана шу яхшиликни англаб, ақл билан ҳис этиб, уларнинг бошини қовуштириб, ўзига эргаштира олиш билан, зикр этилган нуқсонларни бартараф этиш борасидаги амалий ишлари билан халқ олдида муносиб ҳурмат ва иззат қозониши мумкин”³. Ҳақиқатдан ҳам, ижтимоий-ахлоқий фазилатлар депутатнинг юзи, маънавий қиёфаси, борлиғидир.

Шу билан бирга, депутатлар ижтимоий-сиёсий фаолиятига тааллуқли қонунлар ишлаб чиқиш, уларни муҳокама қилиш, давлат идоралари томонидан уларнинг бажарилишини назорат

¹ Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси ва Ўзбекистонда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш миллий тизими. Тошкент: O`zbekiston, 2010. 67-бет.

² Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти. Тошкент: ИИВ Академияси, 2011. 95–96-бетлар.

³ Мустафоев Б., Назаров Қ. Ким депутат бўлиши мумкин? Тошкент: ТДЮИ, 2004. 7-бет.

этиш, аҳолининг шикоят ва аризаларини, маҳаллий ҳокимият томонидан уларга муносабатларни текшириш каби ранг-баранг вазифаларни бажаради. “Депутатнинг сиёсий соҳадаги энг асосий вазифаси – “Кучли давлатдан – кучли жамият сари” тамойилини тўла-тўқис ҳаётга тадбиқ этишни таъминлашдир... Депутатлар ана шу икки тизим – давлат тузилмалари ҳамда жамоат бирлашмалари институти тизими ўртасидаги муносабат ва мувозанатни кенг таҳлил қилиб, уларнинг фаолиятида уйғунликни таъминлаш йўлида ғов бўлиб турган муаммоларни бартараф қилиш учун амалий таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқишлари, қонуний асосларини яратишда ўз ҳиссасини қўшишлари керак”¹. Демак, аҳолининг кундалик ҳаётини, давлат тизимлари бошқарув фаолиятини юксалтириш борасида меҳнат қилиш олий давлат бошқаруви тизимида фаолият олиб борувчи ҳар бир кишининг, шу жумладан аёл –депутатларнинг ҳам бурчидир. Олий давлат бошқаруви тизимида ишлаш қандайдир имтиёз, обрў, шон берадиган вазифа эмас, унинг негизида халқ, Ватан, тараққиёт манфаатларига хизмат қилиш, ижтимоий-сиёсий институтлар, маълум бир объектив ва субъектив сабаблар боис амалга оширилмаётган муаммоларни тез ва самарали ечишга ўз ҳиссасини қўшиш истаги ётади.

Олий давлат бошқаруви тизими депутатга юксак, мураккаб, ўта масъулиятли вазифаларни юклайди. Кишиларни, халқни бошқариш, уларда миллий демократик тараққиётга ишонч, оптимизм уйғотиш ушбу вазифаларнинг асосидир. Депутатдан саводхон, ўз касбини яхши биладиган, севадиган шахс бўлишни талаб этиш етарли эмас, у ижтимоий-сиёсий борлиққа позитив кайфият олиб кирадиган, конструктив фикрлашга мойил кишиларни бирлаштирадиган, миллий демократик тараққиётнинг стратегик мақсадларига хизмат қиладиган шахсдир. У ижтимоий-сиёсий фаоллик кўрсатиб, бошқаларда ҳам фаоллик уйғотадиган инсондир.

3.2. Ижро этувчи давлат бошқаруви тизимида хотин-қизларнинг фаолияти

Ўзбекистон Республикасида давлат бошқаруви тизимининг юқори поғонаси Президентлик институти ва ижро этувчи юқори

¹ Ўша асар. 16–17-бетлар.

ҳокимиятдир. Республикамизнинг Конституциясига мувофиқ, Ўзбекистон Республикасининг Президенти “давлат ва ижро этувчи ҳокимият бошлиғидир”¹. Мазкур лавозимга ўттиз беш ёшдан кичик бўлмаган, давлат тилини яхши биладиган Ўзбекистонда қамида ўн йил муқим яшаётган Республика фуқароси сайланиши мумкин.

“Ўзбекистон Республикаси Президентига сайловлар тўғрисида”ги Қонунга мувофиқ, Президент сайловида 18 ёшга тўлган фуқаролар қатнашади. Сайлашда ҳам, сайланишда ҳам фуқаролар, миллати, жинси, эътиқоди ва келиб чиқишидан қатъи назар, тенг ҳуқуққа эгадирлар².

Ўзбекистонда Президентлик институти Республика Олий Совети томонидан 1990 йил 24 мартда жорий этилган. “Бу, – деб ёзади юридик фанлари доктори, профессор Б.У.Таджиханов, – мустақил давлатчилик томон ташланган энг муҳим конституциявий қадамлардан бири эди. Шу тариқа Ўзбекистонда “президентликнинг ўзбек модели” юзага келди”³.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлари, вазифалари, давлат ва ижро ҳокимияти тизимидаги ўрни Асосий Қонуннинг 93–95-моддаларида белгилаб берилган. Асосий Қонуннинг XIX боби эса бутунлай Президентнинг ваколатларига, сайланиш тартибига бағишланган.

Президент давлат бошлиғи сифатида давлат ва давлат ҳокимияти бирлигини ўзида ифода этади. Шу билан бирга, у ижро ҳокимиятининг бошлиғидир. Асосий Қонунимизнинг 93-моддаси Президентга, давлатга оид ички ва ташқи сиёсатнинг барча соҳаларига раҳбарлик қилиш, зарур Фармонлар, қарорлар чиқариш, ижро ҳокимият девонини тузиш, олий ҳокимият ва бошқарув тизимлари ўртасида ҳамжиҳатликни таъминлаш, давлат бошқарув тизимларини тузиш ёки тугатиш, Олий Мажлисда кўриб чиқиш, сайлаш ва тасдиқлаш учун Бош вазирни, Сенат раиси, Бош прокурор, Конституциявий суд раиси ва унинг аъзоларини, Олий суд ва унинг судьялари номзоди-

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Тошкент: Ўзбекистон, 2009. 22-бет.

² Ўзбекистон Республикасининг Қонуни “Ўзбекистон Республикаси Президентига сайловлар тўғрисида”. Тошкент: Ўзбекистон, 1991. 3-бет.

³ Қаранг: Т а д ж и х а н о в Б. У. Правовой статус Президента. Ташкент: Академия МВД, 2000. С.3.

ни тақдим этиш ваколатларини беради. Шунингдек, Президент маҳаллий давлат ижро ҳокимиятини шакллантиради. Кўриниб турибдики, Президент бир вақтнинг ўзида давлат бошқарувини амалга оширади, ички ва ташқи сиёсатни олиб боради, жамият ва давлат бошқаруви тизимлари учун зарур бўлган Фармонлар, қарорлар қабул қилади, ижро ҳокимиятини шакллантиради, қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятларининг ҳамжиҳат ишлашини таъминлайди.

Ўзбекистон Республикасининг “Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида” (1994 йил 5 май)ги Қонунининг 1-моддасига мувофиқ, “Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Бу ҳуқуқ фуқароларнинг референдумларда, Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловида ва ҳокимиятнинг вакиллик органлари сайловида қатнашиши орқали амалга оширилади”¹.

Демак, фуқаролар Президент сайловида иштирок этиш, сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эгадирлар.

Президентликка номзодларни сиёсий партиялар, Ўзбекистон касаба уюшмаси Федерацияси, меҳнат жамоалари, муассаса ва олий ўқув юртлиари йиғинлари, съезд ёки конференциялари кўрсатиши мумкин². Хуллас, Президентликка номзодлар кўрсатиш барча фуқароларнинг ҳуқуқи, ушбу ҳуқуқ махсус қонун билан, сайловлар пайтида эса барча учун тенг шарт-шароитлар яратиб бериш билан кафолатланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентлигига 2007 йилда илк бор ўзбек аёли Дилором Гафурджановна Тошмухамедова ўз номзодини кўйди ва сайловда қатнашиб, 2,34 фоиз овоз олди. Унда қатнашган И.А.Каримов – 88,1 фоиз, А.Рустамов – 3,17 фоиз, А.Саидов – 2,85 фоиз овоз олди. Сайловда жами 14 миллион 765 минг 444 нафар сайловчи қатнашди, бу барча сайловчиларнинг 90,6 фоизидир.

Ўзбекистон Республикаси Президентлигига номзод Д.Г.Тошмухамедова 1962 йили хизматчи оиласида туғилган. Мутахассис-

¹ Ўзбекистон Республикасининг Қонуни “Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”. Тошкент: Адолат, 2009. 5-бет.

² Закон Республики Узбекистан “О выборах Президента Республики Узбекистан”. Ташкент: Ўзбекистон, 1991. С. 17.

лиги – врач, маълумоти – олий. Тиббиёт фанлари номзоди. “Фармед” хусусий фирмаси раҳбари. 2001–2004 йилларда Ўзбекистон Олий Мажлисининг депутаты, 2004 йили эса Қонунчилик палатасига депутат этиб сайланган. 2005 йилда Ўзбекистон “Адолат” социал-демократик партияси Сийёсий кенгашига биринчи котиб ва партиянинг парламентдаги фракцияси раҳбари этиб сайланган.

Оилали, тўрт фарзанди бор. 2006 йили “Дўстлик” ордени билан мукофотланган. Ўзбекистон Республикаси Президентлигига Ўзбекистон “Адолат” социал-демократик партияси томонидан номзод қилиб кўрсатилган.

Д.Г.Тошмухамедованинг қисқача таржимаи ҳоли ва дастури билан танишиш замонавий аёл – лидернинг ижтимоий-сийёсий фаоллигини, фазилатларини тўғри англашга ёрдам беради.

Д.Г.Тошмухамедова дастуридаги стратегик вазифалар куйидагилардан иборат эди:

– “Адолат – ҳаётимизнинг бош мезони” тамойилини ҳаётга тўла-тўқис тадбиқ этиш;

– мамлакатимиз қудратини янада мустаҳкамлаш;

– эркин бозор иқтисодиётига асосланган демократик давлат қуришни давом эттириш;

– фуқаролик жамияти институтларини мустаҳкамлаш;

– халқ фаровонлигини янада ошириш;

– халқаро майдонда Ўзбекистоннинг нуфузини юксалтириш¹.

Шу билан бирга номзод “Адолат” партиясининг асосий вазифаларидан келиб чиқиб, ўз дастурига “ижтимоий, сийёсий ва иқтисодий ислохотларни, айниқса, қишлоқ жойларида жадаллаштириш, илм-фан, таълим, маданият, соғлиқни сақлаш соҳаларидаги ислохотларни янада чуқурлаштириш, суд-ҳуқуқ тизимини янада либераллаштириш, ушбу соҳадаги ислохотларни изчил амалга ошириш, аёлларнинг жамиятдаги мавқеини янада ошириш, ёшларга оид сийёсатни ривожлантириш каби вазифалар”²ни ҳам киритган.

Д.Г.Тошмухамедованинг сайловолди дастури куйидаги йўналишларда амалга ошириладиган вазифаларни ўз ичига олади.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентлигига номзод Дилором Гафурджановна Тошмухамедованинг таржимаи ҳоли ва дастури. Тошкент: Ўзбекистон ИМИУ, 2007. 6-бет.

² Ўша жойда.

Биринчи йўналиш ижтимоий-иқтисодий ислоҳотларни давом эттириш билан боғлиқдир.

Унга маҳаллий ишлаб чиқарувчиларни қўллаб-қувватлаш, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг жаҳон бозорида рақобатбардошлигини таъминлаш, қайта ишлаш саноатини ривожлантириш кабилар киради.

Иккинчи йўналиш ижтимоий соҳани ривожлантириш билан боғлиқ вазифаларни ўз ичига олади. Унда пенсия қонунчилигини такомиллаштириш, соғлиқни сақлаш тизимини молиялаштиришнинг самарали механизмларини амалиётга тадбиқ этиш, тиббий хизматлар сифатини ошириш назарда тутилади. Номзоднинг фикрига кўра, “ижтимоий масалаларни фақат давлат ҳокимиятининг самарали саъй-ҳаракатлари билан ҳал этиб бўлмайди. Шу боис, бизнес тузилмаларининг ҳам ижтимоий масъулиятини кучайтириш ва бу борада қатор тадбирларни амалга ошириш лозим деб ҳисоблаймиз. Жумладан, мазкур соҳа қонунчилик базасини янада такомиллаштириш даркор”¹.

Учинчи йўналиш сиёсий ислоҳотларни янада жадаллаштириш, демократик қадриятларни мустаҳкамлаш ва ривожлантириш, инсон ҳуқуқи ва эркинликларини таъминлаш, давлат ҳокимияти органлари фаолияти устидан жамоатчилик назоратини кучайтириш каби масалалар билан боғлиқдир.

Тўртинчи йўналиш хотин-қизларнинг жамият ва давлатни бошқаришдаги иштирокини ошириш, аёлларга оид қонунчиликни янада такомиллаштиришни ўз ичига олади. Дастурда қайд этилганидек, давлат ҳокимиятининг барча тармоқларида хотин-қизларнинг том маънодаги тенг ҳуқуқли ва фаол иштирокини таъминлаш, юксак билим ва малакага эга аёлларга янада кенг имконият яратиш, аёлларнинг интеллектуал салоҳияти, ҳуқуқий маданияти ва иқтисодий фаоллигини ошириш зарур².

Бешинчи йўналиш суд-ҳуқуқ тизимидаги ислоҳотларни янада чуқурлаштиришга қаратилган вазифалардан иборатдир.

Олтинчи йўналиш илм-фан, таълим, маънавият ва маданият соҳаларида ютуқларга эришиш, ёшлар тарбиясига, улардаги ижо-

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентлигига номзод Дилором Гафурджановна Тошмухамедованинг таржимаи ҳоли ва дастури. Тошкент: Ўзбекистон ИМИУ, 2007. 9-бет.

² Ўша дастур. 11-бет.

дий кучларни ривожлантиришга эътибор беришни назарда тутадди.

*Еттинчи йўналиш ташқи сиёсат масалаларини ўз ичига олади*¹.

Кўриниб турибдики, Д.Г.Тошмухамедованинг сайловолди дастурида Республикамизда эришилган ютуқларни мустаҳкамлаш асосий тамойил қилиб олинган. Шу билан бирга, унда жамият ва давлатнинг ривожланишини янги босқичга кўтариш вазифа қилиб белгиланган. Номзоднинг бутун диққат-эътибори, олдига қўйган вазифалари мамлакатимиз тараққиётига, унда тинчлик, осойишталик ва фаровонликни таъминлашга, ижтимоий-сиёсий фаолияти жамият ва давлат бошқаруви тизимлари фаолиятини демократлаштириш ҳамда либераллаштиришга, Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий давлат, очиқ фуқаролик жамиятини барпо этишга йўналтирилгандир.

Тўғри, сиёсий дастурда шахс ўзининг манфаатлари ва қизиқишларини очиқ баён этавермайди, чунки бундай ҳужжат партия фаоллари ичида муҳокамадан ўтади, қайта ишланади, бойитилади. Бироқ, сиёсий дастурда номзодларнинг шахсий манфаатлари билан партиянинг умумий манфаатлари уйғун келади. Агар улар уйғун келмаса, ижтимоий-сиёсий фаолият рационал-оптимистик аҳамият касб этмайди, жамият ва давлат ишларини бошқариш принципларига зид келади. Бошқаришнинг рационал-оптимистик аҳамияти ва талаби ижтимоий-сиёсий фаолият олдига ўз манфаатларини ижтимоий манфаатлар билан уйғунлаштиришни шарт қилиб қўяди.

Д.Г.Тошмухамедова сиёсий дастурида ўзбек аёлларига хос бўлган юмшоқлик, ҳалоллик, оиласеварлик каби инсоний фазилатлар ҳам кўзга ташланади. Айниқса, унинг тўртинчи йўналишидаги вазифаларида, яъни хотин-қизларга эътибор бериш, уларнинг соғлигини яхшилаш, оила ва жамиятдаги мавқеини ошириш кабиларда ушбу фазилатлар бўртиб туради. Лекин, бу фазилатлар бутун жамият ва давлат аҳамиятига молик стратегик вазифаларни тўғри кўрсатишга, бу борада аниқ, рационал, конструктив чора-тадбирлар белгилашга халақит бермайди.

Д.Г.Тошмухамедованинг сиёсий дастурида ва унинг Олий Мажлис Сенати спикери вазифасида ўзбек аёли давлат раҳбари бўлиши мумкинлигини кўрамыз.

¹ Ўша дастур. 6–13-бетлар.

Ижро этувчи ҳокимият, давлат бошқаруви тизими ўзига хос хусусиятлар ва функцияларга, субъект-объект муносабатларига эга. Илмий адабиётларда улар "давлат ҳокимиятининг мустақил тармоғи"¹ сифатида қаралади. "Улар давлат тасарруфидаги муайян соҳаларни (предметларни) бошқариш мақсадида давлат – ҳокимият ваколатларини жамоатчилик ҳуқуқи ва кўпинча, маъмурий ҳуқуқ услуб ва воситалари асосида тадбиқ этиш орқали ижро этиш – фармойиш бериш фаолиятини юритади"².

Аслида, бу ижро этувчи юқори давлат бошқаруви тизимига хос белгилардир.

Ўзбекистонда юқори давлат бошқаруви тизимига Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Ўзбекистон Адлия вазирлиги, Халқ таълими вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги, Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Диний ишлар бўйича қўмита, Маданият ва спорт ишлари вазирлиги, Ташқи ишлар вазирлиги кабилар киради. Мазкур бошқарув тизими:

– муайян соҳа, тармоқ, минтақада тартибга солиш, мувофиқлаштириш, ижро этиш ва бошқарув фаолиятининг бошқа шакллариини ўз ичига олувчи давлат – ҳокимият ваколатлари асосида жамият, давлат вазифаларини бажаради;

– ҳуқуқий мақоми давлат ҳокимиятининг юқори турувчи органи ёки қонун билан тасдиқланган низом билан расмийлаштирилади;

– ижро этиш – фармойиш бериш фаолияти жараёнида ҳуқуқий ҳужжат шаклидаги бошқарувга оид қарорлар қабул қилиш ҳуқуқига эга. Қарорларнинг тури ва қабул қилиш тартиби амалдаги қонунчиликка мувофиқ бўлади ва бу орган тасарруфидаги соҳада уларнинг бажарилиши мажбурийдир;

– бундай органларнинг ички тузилиши мураккаб бўлади: орган аппарати тузилмавий бўлинмалар (баъзан бошқа органларни ҳам ўз ичига олади) ва ушбу орган штатлар рўйхатига мувофиқ бўлган давлат хизмати хизматчиларидан иборат бўлади;

– бундай органлар давлат бюджетидан молиялаштирилади. Орган ва унинг хизматчилари бирор-бир хўжалик ёки тижорат иши билан шуғуллана олмайди;

¹ Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси ва Ўзбекистонда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш миллий тизими. Тошкент: O'zbekiston, 2010. 94-бет.

² Ўша жойда.

– бундай органлар ижро этувчи ҳокимият тизимидаги биргаликда бўйсунуш тизимига киритилади ва ўзини таъсис этган давлат ҳокимияти органи олдида ҳисоб беради¹. Демак, ижро этувчи ҳокимият органлари, юқори давлат бошқаруви тизими ўз ваколатларига кўра, “Инсоннинг конституциявий ҳуқуқлари ҳамда эркинликларини рўёбга чиқариш учун зарур ҳуқуқий, ташкилий ва моддий шароит яратади”². Масалан, Вазирлар Маҳкамаси Республика миқёсида фаолият юритувчи юқори давлат бошқаруви тизими сифатида “давлат бошқаруви органлари (яъни вазирликлар, давлат қўмиталари ва уларнинг тармоқлари) тизимига бошчилик қилади, улар фаолиятини ташкил этади ва бошқаради, вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар, бошқа давлат ва хўжалик бошқаруви органларининг ҳужжатлари қонунчиликка зид келган ҳолларда уларни бекор қилиш ҳуқуқига эга”³.

Кўриниб турибдики, Вазирлар Маҳкамаси, унинг таркибига кирувчи соҳа, тармоқ вазирликлари, Давлат қўмиталари ижтимоий бошқаришни амалга оширади, мамлакат ҳаётига оид, фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларини рўёбга чиқариш бўйича зарур чора-тадбирлар кўради.

Юқори давлат бошқаруви тизимида вазирлар ўринбосарлари, бўлимлар раҳбарлари, раҳбарлар ёрдамчи-маслаҳатчилари орасида кўплаб хотин-қизларни учратиш мумкин. 1993 йилги маълумотларга кўра, улар мазкур бошқарув тизимида 10,5 фоиз, 2005 йили 12 фоиз, 2011 йилга келиб эса 15,3 фоизни ташкил этган⁴. Масалан, Самарқанд вилоятидаги вазирлик тармоқлари ва уларнинг бўлимларида хизмат қилаётган, ушбу тизимларни бошқараётган ёки мазкур соҳаларда фаолият кўрсатаётган хотин-қизлар сони қуйидагичадир (1-жадвал. Маълумотлар муаллиф томонидан 2012 йил март ойида маъсул ходимлардан олинган. Маълумотлар ҳажми 28 бетдан иборат бўлгани учун улардан мавзу учун зарурлари танлаб олинди ва жамланди).

¹ Ўша жойда.

² Ўша асар. 95-бет.

³ Ўша асар. 97-бет.

⁴ Қаранг: Ўзбекистон хотин-қизларининг аҳволи тўғрисида маъруза. Тошкент, 1999. 27-бет; Муаллиф ҳисоб-китоблари.

№	Тармоқ ва- зирликлари, уларнинг бўлимлари ва соҳалари	Умумий хизмат- чилар	Раҳбар ходим- лар	Мутахас- сис хизмат- чилар	Улар- дан аёл- лар	Раҳбар аёл- лар (аёл- лар сонига нисбатан %)
1	Қишлоқ хўжа- лиги тармоғи	10009	285	6449	1407	71 (20%)
2	Чорвачилик	2228	59	1118	468	11 (2%)
3	Урмон хўжалиги	554	25	400	83	2 (0,4%)
4	Транспорт	5203	160	2092	283	55 (19%)
5	Алоқа	1227	40	506	390	82 (21%)
6	Қурилиш	2751	180	1380	357	14 (3,5%)
7	Лойиҳалаш муассасалари	116	3	99	13	5 (42%)
8	Кўтарма савдо	1336	60	452	90	46 (51%)
9	Чакана савдо	1705	129	1042	605	204 (41%)
10	Давлат чакана савдо соҳаси	1179	95	560	426	108 (26%)
11	Матбуот коопе- рацияси	58	5	53	46	13 (33%)
12	Геология, гео- дезия, гидроме- тереология	1383	51	576	333	9 (3%)
13	Таҳририят ва босмаҳоналар	566	41	202	167	88 (52%)
14	Коммунал хў- жалиги	8525	444	2529	1442	401 (34%)
15	Маиший хизмат кўрсатиш	333	27	290	166	86 (53%)
16	Жисмоний тар- бия, оммавий спорт	45384	1040	43985	32272	2817 (74%)
17	Соғлиқни сақлаш	44057	933	42828	31756	2991 (77%)
18	Дам олиш ва туризм	242	18	186	84	49 (52%)
19	Ижтимоий таъ- минот	187	24	168	141	84 (80%)

1-жадвалнинг давоми

20	Халқ таълими	114018	6110	105539	68533	53112 (77%)
21	Маданият ва санъат	4056	208	3679	1994	1212 (78%)
22	Илм-фан	1109	41	1055	270	128 (46%)
23	Молия, кредит, страхование	4533	498	3764	1734	899 (52%)
24	Бошқарув ишлари тизими	12212	2019	9552	3316	68 (3,1%)
25	Жамоат ташкилотлари	2268	675	1438	437	82 (21%)
26	Саноат	17678	1067	4403	4585	803 (19%)

Маиший хизмат кўрсатиш, дам олиш ва туризм, молия, кредит, тахририят ва босмаҳоналар, улгуржи савдо соҳаларида хизмат қилаётганларнинг деярли ярми хотин-қизлардир. Улар мазкур муассасаларни бошқариш жараёнларига ҳам раҳбарлик қилишади. Лекин муассасалар бевосита юқори давлат бошқарувининг ўзи эмас, балки унга тааллуқли бўлимлар, тизимлардир.

Хотин-қизлар ижро этувчи юқори давлат бошқаруви тизимининг функционал хусусиятларини фақат ижрочилик фаолияти билан чегаралаб қўйишга интиладилар. Бу ёмон ҳислат эмас, чунки ижро ҳокимиятининг бош функцияси олий органлар қабул қилган қарор ва қонунларни тўла-тўқис бажаришдир. Бироқ, ижтимоий вазият, бошқарув билан боғлиқ жараён гоҳо ноодатий усулларни, қарорларни қабул қилишга, таваккалчилик билан масъулиятни ўз устига олишга ундайди. Эксперт-респондентларнинг деярли 86 фоизи “Бошқарувга оид қарор қабул қилишда фақат Президент Фармонлари, Олий Мажлис қарорларидан келиб чиқаман”, деб жавоб беради. 11 фоиз респондентлар “Тармоқ вазирлиги қарорларидан” ва “вилоят, туман ҳокими кўрсатмаларидан келиб чиқаман”, деб жавоб берган. Атиги 3 фоиз эксперт-респондент “Гоҳо ўзим мустақил қарор қабул қиламан” деб кўрсатади. Энг қизиғи шундаки, юқори давлат бошқаруви тизимида юқори лавозимларни эгаллаган аёлларнинг деярли 96 фоизи “Президент Фармонлари ва Олий Мажлис қонунлари мен учун дастур”, атиги 3 фоизи (1 фоизи жавоб бермаган) “Ўз тажрибам ва билимимга ҳам асосланаман”, деб жавоб қайтаради.

Бу ўринда турли фикрларни билдириш мумкин. Биринчидан, юқори давлат бошқаруви тизимида ишлаётган, бошқариш ишларини олиб бораётган аёллар лавозимда иерархия, субординация муносабатларига қатъий амал қилиш тартиби мавжудлигини унутмайдилар. Иккинчидан, улар шахсий ташаббус ҳамма вақт ҳам қўллаб-қувватланавермаслигини, бошқарув фаолияти юқори билан маслаҳатлашишни тақозо этишидан келиб чиқадиладар. Бу уларни ўта эҳтиёткор бўлишга ундайди. Учунчидан, уларда эркакка эргашиш, унинг маслаҳатини ҳисобга олиб яшаш, ишлаш анъанасидан мутлақ халос бўлмаганлик кузатилади.

Мазкур фикрларимиз хотин-қизларнинг юқори давлат бошқаруви тизимида фаолият кўрсатишини, ижро ҳокимиятига хос вазифаларни малакали ҳал эта олишини инкор қилмайди. Ҳатто улар, расмий маълумотларга кўра, ижро этувчи ҳокимият органларида, раҳбарият тизимида атиги 3,4 фоизни ташкил этсалар-да,¹ улар ижтимоий-сиёсий жараёнларни мустақил, керакли савияда олиб бориши, бошқариши мумкин.

3.3. Маҳаллий давлат бошқаруви тизими ва унда хотин-қизлар фаолиятининг хусусиятлари

Хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги маҳаллий давлат бошқаруви тизими, у билан ҳамкорлик қилувчи вакиллик (халқ депутатлари Кенгашлари) ва ўзини ўзи бошқарувчи органлар (маҳалла, фуқаролар йиғини, хотин-қизлар билан ишлаш қўмиталари ва бошқалар) билан чамбарчас боғлиқдир. Айтиш мумкинки, хотин-қизларнинг мазкур давлат бошқаруви тизими ва фуқаролик жамияти институтларида фаолият кўрсатиши Ўзбекистон Республикаси учун энг характерли, кенг тарқалган ижтимоий-сиёсий фаолият кўринишларидир.

Мустақиллик йилларида янги маҳаллий давлат бошқарув тизими (ҳокимлик) юзага келди. Айрим олимлар ҳокимлик институтини “ижро ҳокимиятининг мутлақо янги тури” деб ҳисобласа²,

¹ Қаранг: Аёлларнинг сиёсий ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенция (Нью-Йорк, 1952 йил 20 декабрь). Тошкент, 2008. 9-бет.

² Ҳ у с а н о в О. Мустақиллик ва маҳаллий ҳокимият. Тошкент: Шарқ, 1996. 6-бет.

айрим олимлар уни “янги кашфиёт эмас. У тарихий ривожланиш амалиётида синовдан ўтган анъанавий ҳокимият институтидир”¹, деб кўрсатади. Аммо, улар ҳокимлик институтининг давлат бошқаруви тизимидаги ўрнини юқори баҳолашади.

“Ижро ҳокимияти, – деб ёзади О.Хусанов, – ҳокимлар томонидан бошқарилиб, улар яккабошчилик асосида иш юритади. Ҳокимлик институти вужудга келгач, маҳаллий миқёсда ҳам икки мустақил орган – вакиллик органи ва ижро ҳокимияти органи вужудга келди”². Бу ўринда 1992 йил 4 январда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасида маҳаллий ҳокимият органларини қайта тузиш тўғрисида”ги Қонун муҳим роль ўйнади. Унга мувофиқ, ҳокимлик институти маҳаллий ижро ҳокимиятининг органи, халқ депутатлари Кенгашлари эса маҳаллий вакиллик органи, деб эътироф этилди³. Натижада “аввал эътироф этиб келинган маҳаллий Совет (Кенгаш)лар ягона ҳокимият органи деган тушулчи барҳам топди. Маҳаллий Кенгашлар давлат ҳокимиятининг вакиллик органига айланди, бу эса ҳокимиятнинг бўлиниш принцилига тўла мос келади”⁴. Ушбу ҳолат ва маҳаллий давлат бошқаруви тизимидаги уйғунлик, яъни ҳоким ва халқ депутатлари Кенгашлари фаолиятида бир-бирига таяниш, ёрдам бериш, тўлдириш зарурлиги Олий Мажлис томонидан 1993 йил 2 сентябрда қабул қилинган “Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида”ги Қонун билан мустақамланди. Агар ҳокимлар Президент томонидан тасдиқланса, халқ депутатлари Кенгашлари сайланади, аммо улар фаолиятига ҳокимлар раҳбарлик қилади. Шу тариқа ижро ҳокимияти билан вакиллик органи фаолиятида уйғунлик таъминланди.

Илмий адабиётларда маҳалла, фуқаролар йиғини, хотин-қизлар билан ишлаш қўмиталари билан бирга халқ депутатлари Кенгашлари ҳам ўзини ўзи бошқариш органлари сифатида қаралади. Айрим тадқиқотчилар халқ депутатлари Кенгашла-

¹ Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси ва Ўзбекистонда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш миллий тизими. Тошкент: O'zbekiston, 2010. 118-бет.

² Хусанов О. Мустақиллик ва маҳаллий ҳокимият. Тошкент: Шарқ, 1996. 6-бет.

³ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1992 йил 3-сон. 21–23-бетлар.

⁴ Хусанов О. Мустақиллик ва маҳаллий ҳокимият. 25-бет.

рини ҳокимлик институти билан уйғун қарашга интилса, бошқа тадқиқотчилар уларни ижтимоий-сиёсий ҳаётни демократлаштиришга хизмат қилувчи фуқароларнинг ўзини ўзи бошқарувчи ташкилотлари сифатида қарайди. Масалан, тадқиқотчи А.Воҳобов кейинги ёндашув тарафдори сифатида ёзади: “Маҳаллий ўзини ўзи бошқариш тизими – халқ депутатлари маҳаллий Кенгашларини, ҳудуднинг ижтимоий ўзини ўзи бошқариш идораларини (мавзеларнинг кенгашлари ва кўмиталарини, маҳалла, уй комитетларини ва бошқа идораларни), шунингдек бевосита демократиянинг турли шакллари (маҳаллий халқ овоз бериш референдумларини, фуқароларнинг йиғилишлари, йиғинларини ва бошқаларни) ўз ичига олади”¹.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари давлат бошқаруви тизимига кирмайди, аммо ҳокимлар ва халқ депутатлари Кенгашлари улар билан ҳамкорлик қилиши, биргаликда фаолият кўрсатиши, фаоллар ёрдамидан фойдаланиши лозим. Ўзини ўзи бошқариш органларининг, шу жумладан, халқ депутатлари Кенгашларининг ҳам фаолияти, ташаббуслари мавҳум маконда эмас, балки давлат бошқаруви тизими амал қиладиган, раҳбарлик қиладиган ижтимоий маконда кечади.

Хотин-қизларнинг ҳокимлик ва унинг ўринбосарлари лавозимларига тайинланиши ҳар бир давр ва ҳудуддаги ижтимоий, сиёсий ва маданий шарт-шароитлардан келиб чиқиб амалга оширилади. Ўтиш даврининг мураккаблиги, эскилик билан янгилик ўртасидаги зиддиятлар, ички ва ташқи таҳдидларнинг ошиши бошқарув тизими олдида дуч келган киши ҳам бажаравермайдиган, гоҳо осойишталик, оилавий фароғат, ҳатто жонидан кечиби, фидойиликка ундовчи вазифаларни кўяди. Жамиятни, кишилар тасаввурларини янгилаш ҳеч қачон осон кечган эмас, у дадилликни, гоҳо эса қаттиққўлликни талаб этади. Бу ўринда Президентимиз И.А.Каримовнинг қуйидаги фикрларини келтириш ўринлидир: “Мен доим айтаман: тасаввур қилингки, бирор жамоа ёки корхона оқсаб ётибди, даромади йўқ, маош беришга қурби йўқ, одамларнинг аҳволи чатоқ, раҳбар эса қаттиққўллик қилиб ҳеч кимга ёмон кўринишни истамайди. Амир Темур бобомиз айтган:

¹ Воҳобов А. Давлат ҳокимиятининг маҳаллий бошқарув ва ўзини ўзи бошқариш органлари // Ўзбекистон Республикаси – мустақил давлат. Тошкент: Адолат, 1995. 140-бет.

нидек, қатъиятсиз мингта одамдан битта қатъиятли, ишбилармон, азму шижоат эгаси бўлган тадбиркор одам афзал. Агар шу фикрни инобатга олсак, корхонага ахир яхши раҳбар келади-ю, тартиб ўрнатиш учун мажбур бўлади қаттиққўллик ишлатишга. Дангасаларни ҳайдайди, қолганларини, керак бўлса, саккиз соат эмас, ўн соат ишлатиб, жамоасини оёққа турғзади. Вақти-соати келади, одамлар унга раҳмат дейди. Вақти-соати келади, одамлар маошини олганда, уй-жой қурганда, болаларининг тўйини ўтказганда келиб шу қаттиққўл раҳбарга раҳмат дейди”¹. Демак, давр, айниқса бир тараққиёт босқичидан иккинчи тараққиёт босқичига ўтаётганда, бутун ижтимоий тузум ва тартибларни ўзгартириш талаб этилаётганда раҳбардаги қаттиққўлликни кишилар табиий ҳол сифатида қабул қиладилар. Тўғриси айтиш лозимки, Шарқ аёлларида айнан шу фазилат етишмайди, бу эса уларнинг раҳбар сифатида фаолият юритишига халақит беради. Қаттиққўллик кўрслик, ҳақоратомуз муомала эмас, у дадиллик, шижоат, бошқаларда етишмайдиган сифатлари билан уларни ўз кетидан эргаштириш санъатидир.

1996 йили Ўзбекистондаги ҳокимликлар тизимида 180 та, 2000 йилда 206 та, 2005 йилда 227 та, 2011 йилда 310 та хотин-қиз фаолият кўрсатган. Мазкур ўзгаришларда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1995 йил 2 мартдаги “Ўзбекистон Республикаси давлат ва жамият қурилишида аёллар ролини ошириш чора-тадбирлари”, 2004 йил 25 майдаги “Ўзбекистон хотин-қизлар кўмитаси фаолиятини қўллаб-қувватлаш борасидаги кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармонлари ва Вазирлар Маҳкамасининг мазкур Фармонлар ижросини таъминлашга қаратилган махсус қарорлари (1999 й., 2004 й.) ва “Ўзбекистон Республикасида хотин-қизлар масалалари бўйича концепция ва дастурий ҳужжатлар” муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан 2004 йил 27 августда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги Қонунга мувофиқ, “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида”ги ҳамда “Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида”ги қонунларга

¹ И с л о м К а р и м о в. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. 5-том. Тошкент: Ўзбекистон, 1997. 316-317-бетлар.

депутатликка сиёсий партиялар томонидан номзодлар кўрсатишга тааллуқли қўшимчалар киритилди. Уларга мувофиқ, “хотин-қизлар сони сиёсий партиялар томонидан кўрсатилган депутатликка номзодлар умумий сонининг камида ўттиз фоизни ташкил этиши лозим”. Мазкур ўзгартириш халқаро талабларга мувофиқ келади ва Ўзбекистон хотин-қизларининг қуйи давлат бошқаруви тизимида фаол қатнашишига ҳуқуқий замин яратади.

Тўғри, ҳоким-аёллар сони кўп эмас, улар узоғи билан 4 фоиз атрофидадир. Бироқ, ҳокимларнинг хотин-қизлар билан ишлаш бўйича ўринбосарларининг деярли барчаси аёллардир. Ҳокимлик тизимидаги бўлимларнинг учдан бирини хотин-қизлар ташкил қилади, аммо улар бошқарув ишини бевосита амалга оширадиган субъектлар эмас.

Эксперт-респондентларнинг 58 фоизи “Хотин-қизлар ҳокимлик лавозимини бажара олади,” деб ҳисоблайди. Уларнинг фикрига кўра, бугун ҳоким образи асосан эркак қиёфасида гаудаланмоқда, жойлардаги қуйи давлат ижро ҳокимиятида, эркак ҳоким бўлиши зарур, деган фикр кенг тарқалган. Ҳатто, аёл-ҳоким образи эркак-ҳоким сифатлари орқали тасвирланади, англонади. Эркак-ҳоким стереотипи кишилар онгидан чуқур жой олган, уни ўзгартириш учун замонавий аёл-лидер, аёл-ҳоким портретини яратиш, уни ижобий образ сифатида тарғиб этиш лозим. Эксперт-респондентларнинг жавобидан оддий-респондентлар жавоби кескин фарқ қилади, улар “Ҳокимлик лавозимига эркаклар кўпроқ лойиқ” (67 фоиз), деб жавоб беради. Аслида бундай жавоб тасодиқ эмас, чунки кишилар онгида жойлашиб олган эркак-ҳоким стереотипи аёл-ҳоким образини тасаввур қилолмасди.

Эксперт-респондентларнинг 28 фоизи “Аёллар яқин кунларда ҳокимлик лавозимида бўладилар, мен бунга ишонаман”, деб жавоб берган. Улар ўз тажрибасидан келиб чиқиб, ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги ўзгаришлар жараёнидан яхши хабардор эканини кўрсатадилар. Чунки мамлакатимизда кечаётган ижтимоий-сиёсий ислохотлар, хотин-қизларнинг жамият ва давлат бошқарувида фаоллашиб бораётганини улар ҳар куни амалий ҳаётида кузатадилар, кўрадилар. Рационал-оптимистик хусусиятга эга ушбу қараш эксперт-респондентлар ижтимоий-сиёсий институтлар фаолиятига, умуман, жамият ва давлат бошқаруви ишларига позитив муносабатни уйғотади, улар бир куни келиб туман, шаҳар ёки вилоят ҳокими бўлишига ишонадилар. Минг афсуски,

оддий респондентларнинг 74 фоизи “Яқин кунларда аёллар ҳокимлик лавозимини эгаллайдилар, деган фикрга мен ишонмайман”, деб жавоб беради. Улар аёллардаги ташкилотчиликка, ижтимоий-сиёсий фаолликка ишончсизлик билан қарайдилар. Шу билан бирга уларнинг 12 фоизи “Аёллар ҳоким лавозимини эгаллаши мумкин, мен бунга ишонаман”, деб кўрсатади, лекин уларнинг 16 фоизи “Аниқ жавоб айтолмайман”, деб кўрсатади. Чамаси ушбу респондентлар давлат ҳокимияти ишларини бошқаришда алоҳида ташкилотчилик, лидерлик, кишилар билан ишлаш маҳорати зарурлигини тўла англаб етмаганлар. Ижобий ва салбий жавоблар билдирган респондентларнинг иккала гуруҳи ҳам бошқарув фаолиятининг хусусиятларидан, машаққатларидан яхши хабардор эканини кўрсатадилар, аммо уларнинг бирида (эксперт-респондентларда) ижобий, иккинчисида (оддий респондентларда) салбий фикр, ёндашиш шаклланган.

Хотин-қизларнинг маҳаллий давлат бошқаруви тизимидаги ўрни уларнинг халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайланиши, улар фаолиятида иштирок этиши билан ҳам боғлиқдир. Халқ депутатлари маҳаллий Кенгашлари билан ҳоким ўртасида давлат ҳокимияти тақсимланиши тамойили ётса-да, улар ижтимоий, сиёсий, маданий муаммоларни ҳал этишда уйғундирлар. Шунинг учун ҳам илмий адабиётларда халқ депутатлари маҳаллий Кенгашлари “давлат ҳокимиятининг вакиллик органлари” деб ҳам аталади. Шунинг учун ҳам юридик фанлари доктори, профессор А.Тўлаганов ёзади: “Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг давлат ҳокимияти органларига сайлаш ва сайланиш ҳуқуқи уларга фақат сайловларда иштирок этиш имконини бериб қолмасдан, депутатликка сайлангандан сўнг давлат ҳокимиятини бевосита амалга ошириш имконини ҳам беради”¹. Яъни, халқ депутатлари маҳаллий Кенгашлари ҳоким билан бирга ҳудудни бошқариш вазифаларини бажарадилар. Агар Асосий Қонунимиздаги “Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир”², деган принципдан келиб чиқсак, халқ депутатлари маҳаллий Кенгашлари билан ҳоким ўртасида уйғунлик бўлиши шартлигини англаймиз.

¹ Тўлаганов А. Давлат ҳокимиятининг вакиллик ва ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини ташкил этиш. Тошкент: ТДЮИ, 2002. 39-бет.

² Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Тошкент: Ўзбекистон, 2008. 4-бет.

Аҳолининг, шу жумладан, хотин-қизларнинг маҳаллий Кенгашлар фаолиятида иштирок этиши, энг аввало, уларнинг халқ депутатлигига сайланишида акс этади. Ўзбекистон Республикасининг “Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар кенгашларига сайлов тўғрисида” (1934 йил 5 май) ва “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар кенгашлари сайловига тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш бўйича Концепция” (2009 йил 12 май)га мувофиқ, ҳокимият вакиллик органларига сайловларда 18 ёшга тўлган, миллати, жинси ва келиб чиқиши, эътиқодидан қатъи назар, ҳар бир ақли расо фуқаро қатнашиш ҳуқуқига эга. Депутатликка номзоднинг ёши 25 дан кам бўлмаслиги таъкидланади.

2004 йилги сайловларда халқ депутатлари маҳаллий Кенгашларига хотин-қизлардан 1400, 2009 йилги сайловларда эса 1447 нафар номзодлар кўрсатилган. Ҳозир улар умумий депутатлар сонининг деярли 27 фоизини ташкил этади.

Эксперт-респондентларнинг 32 фоизи “Депутат аёл ҳудуд муаммоларини ечиш имконига эга”, деб жавоб берса, 31 фоизи “Депутат аёлда бундай имкон бўлавермайди, бундай имконият кўпинча эркаклар қўлида”, деб кўрсатади. Эксперт-респондентларнинг деярли 30 фоизи, “Депутат аёл ҳеч қандай имкониятга эга эмас, у бошқарув тизими фаолиятига таъсир қилолмайди”, деган фикрни билдиради. Эксперт-респондентларнинг олдинги рационал-оптимистик кайфиятдаги жавоби билан мазкур жавоблар ўртасида кескин фарқ мавжуд. Аёллардан ҳоким чиқишига ишонган эксперт-респондентлар депутат аёлларнинг ҳудудий муаммоларни амалий ҳал этишдаги имкониятларини юқори баҳолашмайди. Чамаси реал ҳаётий муаммоларга дуч келиб, бошқарув тизимида эркаклар етакчилик қилаётганини, депутат аёлларда имкониятлар чекланганини кузатиб, эксперт-респондентларнинг 61 фоизи халқ вакилларига салбий муносабат билдирган. Лекин бу депутат аёл портрети эмас, балки унинг имкониятларини реал баҳолашдир. Тажриба кўрсатадики, ташкилотчилик фазилатлари билан шахс-лидер имкониятлари айнан воқеликлар эмас. Гоҳо шахсий ташаббус зарур воситалар билан қўллаб-қувватлашга муҳтож бўлади, агар шундай имконият ёрдам келмаса, ташаббус сўнади.

“Имконият деганда нимани назарда тутасиз?” деган оғзаки саволимизга аксарият депутат аёллар ижтимоий-ҳуқуқий таъсир

этиш, моддий рағбатлантириш, жазо чораларини кўриш, техника воситаларидан фойдаланиш имкониятларини назарда тутишларини билдиришган. Шу билан бирга, улар кишиларда масъулият, жавобгарлик ҳисси камлигидан норози эканлигини билдирадилар. Ушбу ижтимоий-психологик ҳолат гоҳо бутун бошқарув тизими фаолиятига таъсир этади, депутат-аёлнинг лидерлик фазилатларини яққол намоён этади.

Оддий респондентларнинг 48 фоизи “Депутат аёл ҳудуд муаммоларини ечолмайди”, 29 фоизи эса “Депутат аёл ҳудуд муаммоларини ечиш имкониятларига эга эмас”, деб жавоб берган. Демак, оддий респондентларнинг 77 фоизи депутат-аёлнинг кучига ҳам, имкониятларига ҳам ишонмайди. Фақат 18 фоиз оддий-респондент депутат аёлга ишонч билдиради, унинг ижтимоий фазилатлари ҳудуд муаммоларини ечишга ёрдам беради, деб қарайди.

Халқ депутатлари маҳаллий Кенгашлари ҳудудий муаммоларни ҳал этишда асосий куч ҳисобланади, давлат ва ҳукумат қарорларининг ҳаётга реал тадбиқ этилиши уларнинг фаоллигига боғлиқдир. Демак, халқ депутатлари давлат бошқаруви тизимининг қуйи поғонасида турган ҳокимлар билан бирга ишлайдиган Кенгашларни ташкилотчиларга, бевосита кишилар, аҳоли, меҳнат жамоалари, фуқаролик жамияти институтлари билан ишловчи кучга айлантиради. Давлат бошқаруви айрим функцияларининг жойлардаги маҳаллий давлат бошқаруви органларига ўтказилаётгани эса давлат вакиллик институтларининг ҳам таъсирини оширади.

Маълумки, маҳаллий давлат бошқаруви тизими маҳаллалар, фуқаролар йиғини, улар қошидаги хотин-қизлар қўмиталари, нодавлат ташкилотлари, ўзини ўзи бошқарувчи ихтиёрий уюшмалар, сиёсий партиялар, касаба уюшмалари, турли ассоциациялар билан ҳам ҳамкорлик қилади. Айнан шу маънода маҳаллий давлат бошқаруви ҳудуднинг ижтимоий тараққиёти учун масъулдир.

Мазкур институтларда хотин-қизлар етакчи ўринда турадилар. Масалан, барча фуқаролар йиғини қошида дин, маънавий-маърифий ишлар бўйича оқсоқол муовинлари мавжуд бўлиб, уларни асосан аёллар бошқаради. Бугун Республика бўйича уларнинг ўртача сони 9900 дан зиёддир. Маҳаллалар раислари ичида аёллар сони 742 нафар, хотин-қизларнинг 3342 нафари

масъул котиба, 8402 нафари хотин-қизлар кўмиталарида фаолият кўрсатади. 2004 йилда маҳаллалар раисларининг сони 734 нафар, фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли)нинг маслаҳатчи аёллар сони 19080 нафар, масъул котиблар сони ўттиз фоизга 3323 нафар, хотин-қизлар кўмиталарини бошқараётган аёллар сони эса 8360 нафар эди¹. 2012 йилга келиб ушбу институтлар фаолиятида хотин-қизлар сони кўпайган. Бундан ташқари, ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятида олий маълумотли аёллар сони кўпайгани кузатилади.

Маълумки, “Кучли давлатдан кучли фуқаролик жамияти сари” тамойили давлат бошқаруви органларининг ваколатларини аста-секинлик билан босқичма-босқич фуқаролик жамиятига ўтказишни тақозо этади. “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган ижтимоий-демографик, маданий-маърифий ва маъмурий бирлик сифатидаги мақомига эришди. Улар ўз ҳудудидаги фуқаролар ўртасида маҳаллий урф-одатлар ва анъаналар, ҳўжалик, ҳуқуқий ва инсоний хусусиятлар бирлигини ташкил этгани ҳолда фуқароларнинг ўзаро ижтимоий муносабатларини боғлаб туриш воситасига айланди”². Шунинг учун ҳам Юртбошимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек, “ҳаётнинг ўзи маҳаллаларни ривожлантириш ва уларни қўллаб-қувватлашни тақозо этмоқда. Мамлакатимизда кўп қиррали ислоҳотлар амалга ошаётган бир пайтда маҳалла жамият учун ишончли таянч ва таъсирчан куч бўлиб хизмат қилиши лозим”³.

Бугун реал ҳаёт ҳам, илмий тадқиқотлар ҳам маҳалла, ўзини ўзи бошқариш органлари, фуқаролик институтлари ижтимоий-сиёсий ҳаётда, аҳолининг фаоллигини оширишда муҳим роль ўйнаётганини кўрсатади. Шу билан бирга респондентлар бу соҳаларда қатор муаммолар мавжудлигини, уларни ҳал этмай, миллий демократик тараққиётни ҳал этиб бўлмаслигини қайд этадилар.

¹ Қаранг: Гадоёбоев А. Халқ йўли – ҳақ йўли. Тошкент: Янги аср авлоди, 2004. 106-бет.

² Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти. Тошкент: ИИВ Академияси, 2011. 81-бет.

³ И с л о м К а р и м о в. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-том. Тошкент: Ўзбекистон, 1996. 10-бет.

Эксперт-респондентларнинг (51 фоиз) жавобларига кўра, “Кейинги йилларда хотин-қизларнинг маҳалла, фуқаролар йиғинлари, ўзини ўзи бошқариш органларидаги фаоллиги кескин ошди. Ҳақиқатан ҳам, Тошкент шаҳрида уй юритувчи (домком) ларнинг 82 фоизи, Самарқанд шаҳрида 76 фоизи, Фарғонада 71 фоизи, Чирчиқ шаҳрида 70 фоизи, Олмалиқ ва Ангренда 62 фоизи, Навоий шаҳрида 60 фоизи, Нукус шаҳрида эса 52 фоизи аёллардан иборат. Ушбу шаҳарлардаги фуқаролар йиғини ва коммунал хизмат муассасаларидан олган, йиққан маълумотларимиз кўрсатадики, мазкур аёллар ичида олий маълумотлилар 28 фоизни, махсус ўрта маълумотлилар 54 фоизни, ўрта маълумотлилар 18 фоизни ташкил қилади. Эксперт-респондентлар фаол хотин-қизлар маъмурий-расмийликка (21%), қоғозбозликка (20%), сансалорлик ва эътиборсизликка (6%) дуч келаётганликларини кўрсатадилар. Уларнинг 2 фоизи эса “Менинг фаоллигим ҳеч кимга керак эмас”, “Ҳокимият, фуқаролар йиғини раислари, масъул ходимлар ўз манфаатлари билан банд”, деб жавоб беради. Ушбу жавоблар маълум бир фикрларга ундайди.

Биринчидан, маҳалла қўмиталари ва фуқаролар йиғинларини баъзан маъмурий-бошқариш органларига айлантиришга интилиш ҳоллари учрайди. Маҳалла ва фуқаролар йиғини раис-оқсоқоллари ва фаоллари аҳоли, оилалар, меҳнат жамоалари ичида бўлиш, улар ҳаётини ўрганиш, зарур пайтларда уларга амалий ёрдам бериш ўрнига ўз хоналарида вақт ўтказишни маъқул кўрадилар. Баъзан фуқаролар йиғинларининг раис-оқсоқоллари, маҳалла қўмиталарининг котиблари 65-70 ёшдаги нафақахўрлардир. Уларнинг кекса ёшда экани, уларга ижтимоий фаол ҳаракат қилишга имкон бермайди. Шунинг учун улар ичида фидойилик билан вақти, кучи ва ҳаётий тажрибаларини маҳаллага бағишлаётган кишилар камдан-кам топилади. Кишининг психофизиологик ҳолати унинг фаолиятига таъсир этмай қолмайди.

Иккинчидан, маҳалла фаолларини моддий рағбатлантириш механизмларини яратиш даркор. Бозор иқтисодиёти ҳар кимнинг меҳнатини муносиб тақдирлашни тақозо этади, ана шундагина киши жон куйдириб ишлайди.

Учинчидан, маҳалла қўмиталари ва фуқаролар йиғинларини кишилар назари тушадиган биноларга жойлаштириш, уларга за-

монавий алоқа ва техника воситалари ажратиш лозим. Аксарият маҳалла қўмиталари ва фуқаролар йиғинлари кўримсиз, қишда иситилмайдиган, зах биноларга жойлашган. Улар учун алоҳида, миллий анъаналаримизга мувофиқ келадиган бинолар қуриб бериш ҳақида ўйлаб кўриш зарур.

Туртинчидан, фаол хотин-қизларни маънавий ва моддий қўллаб-қувватлаш учун уларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини нафақага чиқаётганида ҳисобга олиш тартибини ўрнатиш керак.

Бешинчидан, маҳаллалар ва турар жойларда хотин-қизларнинг тадбиркорлик, ишбилармонлик хатти-ҳаракатларини, оилавий бизнесини ривожлантиришга, шунингдек, ҳудудларни қайта қуриш, уларнинг архитектураси ва инфратузилмасини замонавийлаштиришга қаратилган лойиҳаларни яратиш мақсадга мувофиқдир.

Олтинчидан, хотин-қизларнинг нодавлат ташкилотларини қўллаб-қувватлаш мақсадида фуқаролар йиғини қошида махсус жамоатчилик бўлими очиш даркор.

3.4. Суд ҳокимияти (бошқаруви) тизими фаолиятида хотин-қизларнинг иштироки

Ўзбекистонда амалга оширилаётган демократик ислохотлар давлат ҳокимиятини қонунчилик ҳокимияти, ижро ҳокимияти ва суд ҳокимиятига ажратилиши билан боғлиқдир. Қонунчилик ҳокимиятини Олий Мажлис амалга оширса, ижро ҳокимиятини Президент ва Вазирлар Маҳкамаси, унинг жойлардаги ижро ҳокимият тизимлари олиб боради. Суд ҳокимияти Ўзбекистонда мустақил давлат ҳокимияти тармоғи сифатида шаклланмоқда. Натижада бир-бирига ғов бўлмайдиган, тазйиқ ўтказмайдиган уч давлат ҳокимият тармоғи мавжуддир.

Қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятлари ўз устларига юклатилган вазифаларини бажаришда функционал мустақилдирлар. Аммо давлатчилик қайта тикланаётганда, жамият бир тарихий-маданий тараққиёт моделидан унга зид бўлган бошқа бир тарихий-маданий тараққиёт моделига ўтаётганида, айниқса сиёсий мустақилликка ички ва ташқи таҳдидлар юзага келаётганида уч давлат ҳокимияти бир-биридан мутлақ

мустақил фаолият юритолмайди. Уларни бирлаштирадиган куч, манба зарур. Учта ҳокимият тармоғини бирлаштирадиган нарса – бу миллий ғоя. Бизнинг миллий ғоямиз эса юрт тинчлиги, Ватан равнақи, халқ фаровонлиги каби юксак тушунчаларни ўз ичига олади.

Юрт тинчлигини, Ватан равнақи ва халқ фаровонлигини таъминлаш фақат давлат бошқаруви тизимлари, тармоқларининг вазифаси эмас, уларга эришиш кафолати эса халқнинг, аҳолининг ижтимоий фаоллиги, давлат ва жамият ҳаётини такомиллаштиришдаги иштирокидадир.

Хотин-қизларнинг юридик соҳадаги иштироки 75-80 фоизни ташкил этади. Тўғри, уларнинг аксарияти котиба, иш юритувчи, ҳужжатлар тайёрловчи, нотариус, гоҳо ҳуқуқ маслаҳатчилари лавозимларида хизмат қилади. Шундай бўлса-да, хотин-қизларининг юридик соҳага интилиши ҳуқуқ ва суд тизими фаолиятига таъсир этмай қолмайди. Бугун суд органларида хизмат қилаётганларнинг 22,7 фоизи хотин-қизлардир¹.

Хотин-қизларнинг юридик соҳага таъсири фақат уларнинг биологик, психофизиологик, ҳатто ижтимоий мавқеи билан белгиланмайди, у энг аввало, давлат ўтказаяётган ислохотлар, Олий Мажлис қабул қилган қонунлар, охир натижада эса ижтимоий фикр (ОАВ) билан боғлиқдир. Демак, хотин-қизларнинг учинчи ҳокимият тармоғидаги иштироки шахсий қизиқиш ва интилишлар билангина эмас, балки давлат, жамият ва тараққиёт талаблари маҳсулидир.

Хотин-қизларнинг олий вакиллик органи – Олий мажлис фаолиятидаги иштирокини, юридик соҳа, суд ҳокимияти учун зарур қонунлар қабул қилишда қатнашишини юридик соҳага, судлар фаолиятига ҳам таъсири сифатида қараш мумкин. Аммо бу фаолият судларга бевосита эмас, балки билвосита, яъни Олий Мажлис қабул қилган қонунлар, амалга оширадиган назорат функциялари орқали таъсир этишдир. Масалан, 1993–1996 йиллар мобайнида Олий Мажлис томонидан қабул қилинган қонунлар (“Судлар тўғрисида” – 1993 йил 2 сентябрь; “Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида” – 1995 йил 30 август;

¹ Қаранг: Аёлларнинг сиёсий ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенция. (Нью-Йорк, 1952 йил 20 декабрь). Тошкент: 2008. 9-бет.

Фуқаролик Кодекси –1996 йил 29 август; “Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди тўғрисида” –1995 йил 30 август; “Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси тўғрисида” – 1994 йил 22 август ва бошқалар)да суд ҳокимиятини ташкил этиш, судларнинг фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш борасидаги фаолияти белгилаб берилди. Мазкур ҳужжатларнинг қабул қилиниши жараёнида депутат-аёлларнинг фаол иштирокини ўша пайтдаги Олий Мажлис депутати Тоҳирахон Маризаева куйидагича эслади:

– “Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий Суди ҳақида”ги Қонун лойиҳасини тарқатишди. Тўғриси айтсам, бундай ўта муҳим ҳужжат муҳокамасига илк бор дуч келишим эди. Ўзимни ҳуқуқ, суд ишларидан мутлақо беҳабар эканимни сездим. Амалий фаолиятимда (Косонсой тумани ҳокими лавозимида ишлаганман) ҳуқуқий муаммоларга ҳар куни рўпара келган бўлсам-да, бутун мамлакатдаги демократик ўзгаришларга тааллуқли ҳужжат лойиҳаси бўйича ўз фикр-мулоҳазаларимни билдиришим керак эди. Нимадан бошлашимни билмай, ёнимдаги депутат-аёлларга маслаҳат солдим. Улар ҳам менинг аҳволимда экан. Эркак юристларга, қонуншуносларга мурожаат этиб, ҳужжат лойиҳаси ҳақидаги принципаал фикрларни билиб олгач, жаҳон тажрибасидан хабардор бўлишга киришдик. Лойиҳани тўрт маротаба махсус комиссияда, икки марта Қонунчилик палатасида муҳокама қилдик. Биз – мен ва яна уч депутат аёл Конституциявий суд таркиби Франция ва Финляндиядагидек тўққиз кишидан (ҳозир у саккиз кишидан иборат) иборат бўлишини ва уларнинг учтаси аёллардан бўлишини таклиф қилдик. Котибани ҳисобга олганда, бизнинг тўққиз кишидан иборат бўлсин, деган таклифимиз қабул қилинди, аммо учта аъзоси аёл бўлсин, деган таклифимиз ўтмади. Шунингдек, биз Конституциявий суд мажлисларида Олий Мажлис депутатлари ҳам қатнашиши мумкин, деган таклифни ҳам киритгандик. Депутат аёллар қонун лойиҳасини жуда фаол муҳокама қилдилар, баъзи таклифларимиз қабул қилинган. Ушбу қонунчилик фаолиятидаги “жанг”ни ҳамон эслаб юрамиз, ҳаммаслақларим, айниқса Манзура Эгамова билан ҳар гал учрашганимизда уни ёдга оламиз. Минг афсуски, аёл депутатларимизнинг ҳар бир модда, ҳар бир ибора, сўз учун

курашганини ҳеч ким, айниқса телетомошабинлар билмайди, кўрмайди...¹.

Депутат аёлларнинг бундай фаоллиги охир натижада бутун юридик соҳага, судлар фаолиятига таъсир этмай қолмайди.

2004 йили Олий Мажлисга депутат қилиб сайланган Шарифа Салимова ҳикоя қилади:

– Олий Мажлис қонунлар ижроси бўйича ҳар йили турли назоратлар ўтказади. Бизнинг назорат бўлимимизга Самарқанд шаҳридаги судьялардан шикоят хати тушган. Унда маҳаллий ҳокимиятдаги масъул шахслар суд ишларига ноқонуний аралашаётгани, ўзига яқин кишиларни қонун олдида жавоб беришдан қутқариш учун судьяларга турли тазйиқлар ўтказиб келаётгани, ҳатто бир судьяга қарши фитна уюштиришганини хабар қилишган ва аниқ мисоллар келтиришган. Мен ва яна бир депутат хатдаги мисолларни ўрганиш ва агар вазият ҳақиқатан ҳам шундай бўлса, Республика прокуратурасига етказиш учун юборилдик. Хатдаги мисоллар тасдиқланди, Республика прокуратураси ходимлари ёрдамида вилоят масъул ходимларининг судларга тазйиқи бартараф этилди, уларнинг шаъни ҳимоя қилинди. Гоҳо маъмурий бошқариш олдида судлар ҳам ожиз қолишини, улар мудом тазйиқ, ҳатто хавф остида яшашларини кузатганман, жиноятчилар, айниқса, уларнинг яқинлари судларни ўзига душман деб билади... Хуллас, судьялар алоҳида ҳимояга муҳтож, уларни ҳимоя қилиш борасида янги қонунлар қабул қилиш лозим².

Ўзбекистонда суд-ҳуқуқ соҳасида амалга оширилаётган ислохотлардан бири “ярашув” институтининг жорий этилганидир. Мазкур институт Олий Мажлиснинг Иккинчи чақириқ олтинчи сессиясида қабул қилинган “Жиноий жазоларнинг либераллаштирилиши муносабати билан Жиноят, Жиноят-процессуал ҳамда Маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги Кодексларга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги Қонунга мувофиқ суд амалиётига жорий этилди. Илмий кузатишларда қайд этилишича, “ярашув” институти демократик бошқарувнинг бир тури сифатида фуқароларнинг, суд фаолиятини назорат қилиш, қонунларга тўла итоат этишини, жиноят жараёнларини инсонийлаштиришни амалга оширади. Тўғри, бу фуқароларнинг судлар

¹ 2011 йил 29 февралда ўтказилган экспресс савол-жавоб.

² 2011 йил 8 июнда ўтказилган экспресс савол-жавоб.

мустақиллигига аралашуви эмас, уларга тазйиқ ўтказиши ҳам эмас, “ярашув” институти инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг бузилишига йўл қўймасликка интилади, фуқароларнинг шаънини ҳимоя қилади, суд ишларини адолатли олиб борилишига эришади. 2002 йилда, “ярашув” институти жорий этилгач, судланганлар сони 15 фоизга камайган. Шу кунгача “ярашув” институтининг аралашуви, суд жараёнларининг фуқаролар томонидан назорат қилиниши натижасида 79457 та жиноят иши бўйича 86488 нафар шахсга нисбатан жиноят ишлари тугатилди¹.

Самарқанд вилоят судидан олган маълумотимизга кўра, ўн йил ичида “ярашув” институтининг хатти-ҳаракатлари туфайли 498 та иш қайта кўриб чиқилган, 236 та шахсни ноҳақ жазолашнинг олди олинган. Мазкур ташаббусларнинг ярмидан кўпини хотин-қизлар кўмиталари, фуқаролар йиғини, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи нодавлат ташкилотлари кўтариб чиқишган². Айниқса, “Аёллар ҳуқуқ ва қизиқишларини ҳимоя қилиш” нодавлат аёллар ташкилотининг фаоллиги туфайли 86 та жиноят қайта кўриб чиқилиб, 62 киши жазодан озод қилинган, 81 кишига ноҳақ жазо тайинлашнинг олди олинган.

Нодавлат ташкилоти қошида ишонч телефони мавжуд бўлиб, ҳуқуқлари бузилган хотин-қизлар унга мурожаат этиши, суд-тергов ишларига оид маслаҳатлар олиши, зарур бўлса, адвокатлар ёллаши мумкин. Ташкилот раисаси Г.Р.Раджабованинг берган маълумотларига кўра, судларда аёллар жинояти кўрилаётганда ташкилот аъзолари суд мажлисларида қатнашар, берилаётган жазонинг қанчалик қонуний эканини назорат қилар эканлар. Шундай фаолиятни Ўзбекистон юрист аёллар уюшмаси (ташкилот) ҳам олиб боради. Унинг раисаси М.Х.Самарходжаеванинг маълумотларига кўра, нодавлат ташкилоти аёлларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилади, уларга юридик ёрдам кўрсатади, судларда кўрилаётган ишларни ўрганиб, қўлланилаётган жазоларни назорат қилади. Агар жазо ноқонуний ёки ноҳақ бўлса, апелляцияга ҳужжатлар тайёрлаб, хотин-қизларга ёрдам уюштиради. 2009–2010 йиллар ичида нодавлат ташкилоти 32 нафар хотин-қизлар ишини судда

¹ Қаранг: Ж а м о л о в Б. Суд ҳокимияти (Назария ва амалиёт масалалари). Тошкент: “Yurist-media markazi”, нашр., 2011. 30-бет.

² Самарқанд вилоят суди архивидан. 2002–2012 йилларда “ярашув” институти фаолияти ҳақида маълумотлар.

кўришда қатнашган, 19 нафар аёлга ноҳақ жазо қўллашнинг олдини олган. Бугун мазкур ташкилотнинг Фарғона, Нукус, Бухоро ва Жиззах шаҳарларида бўлимлари мавжуд. Улар ёрдамида “Суд-ҳуқуқ тизимидаги ислохотлар: аёллар ҳуқуқи”, “Аёл ва суд ҳокимияти”, “Хотин-қизлар ва ҳуқуқий маданият” каби мавзуларда Республика илмий-амалий конференция, давра суҳбатлари ўтказиб келинади.

Фуқароларнинг суд-ҳуқуқ тизимидаги фаоллиги махсус қонун билан қўллаб-қувватланади. Масалан, Олий Мажлиснинг “Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида”ги (1995 йил 30 август) Қонун фуқароларга шундай имкон беради. Мазкур қонун ижросини йўлга қўйиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Олий Суди Пленуми “Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан келтирилган шикоятларни судларда кўриш амалиёти тўғрисида” Қарор қабул қилган. Унинг бажарилишини ўрганган мутахассислар қайд этишадики, “фуқароларнинг давлат органлари ва бошқа органлар, шунингдек, мансабдор шахсларнинг ҳаракатлари (қарорлари) устидан судга (ижро ҳокимиятини тийиб турувчи механизм сифатида) шикоят қилиш ҳоллари фаоллашиб бораётганидан далолат беради. Агарда 2001 йилда умумий юрисдикация судлари томонидан шу тоифадаги 141 та фуқаролик иши кўрилган бўлса, 2009 йилда бундай ишлар 907 тани ташкил этади”¹. Тўғри, ушбу кўрсаткичлар ичидан хотин-қизлар фаоллигини, яъни уларнинг суд-ҳуқуқ тизимига мурожаатларини ажратиб олиш қийин, бироқ юрист аёллар ва хотин-қизлар ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи нодавлат ташкилотлари маълумотларига қараганда, давлат органлари, ташкилот раҳбарлари устидан судларга мурожаат этаётганларнинг 70-80 фоизини аёллар ташкил этади. Айнан аёллар иш жойида ҳуқуқ ва эркинликлари бузилаётганидан норози бўлиб, судларга шикоят қиладилар. Бу, аслида хотин-қизлар ижтимоий-ҳуқуқий онгида ўз ҳуқуқ ва эркинликларини судлар орқали ҳимоя қилиш шаклланиб, уларнинг ҳаёт тарзига, ҳуқуқий маданиятига айланиб бораётганини кўрсатади.

Хотин-қизларнинг суд ҳокимияти фаолиятидаги иштироки уларнинг оммавий ахборот воситаларидаги чиқишларида ёрқин

¹ Ж а м о л о в Б. Суд ҳокимияти (Назария ва амалиёт масалалари). Тошкент, 2011. 33-бет.

акс этади. Бугун Республикамизда 1200 дан зиёд оммавий ахборот воситалари фаолият кўрсатади. Улар ичида ижтимоий-хуқуқий муаммоларни ёритмайдиган, мамлакатимизда амалга оширилаётган суд-хуқуқ тизимидаги ислохотларни тилга олмай-диган нашр йўқ. Ижтимоий-хуқуқий мавзулар миллий демократик тараққиётнинг долзарб масалаларига, кишиларнинг хуқуқ ва эркинликларига, манфаатларига бевосита тааллуқли бўлгани учун ҳам жамоатчиликда қизиқиш уйғотади.

ОАВ, матбуот – ижтимоий фикр ифодаси ҳисобланади, уларнинг давлат ҳокимиятига, судлар фаолиятига таъсири ҳеч кимда шубҳа уйғотмайди. Журналистларнинг ҳозиржавоблиги, плюрализм ахборотларни қизиқарли қилади, кишиларда ижобий ёки салбий муносабат уйғотади, уларни ҳисобга олмай бошқарув тизимлари бирор қарор қабул қилолмайди. Лекин журналистлар қанчалик ҳозиржавоб, жонкуяр бўмасин, ахборотлар олиш ва тарқатиш уларнинг якка ўзига боғлиқ эмас. Журналистларни қайта тайёрлаш Халқаро Марказининг директори Гулнора Бобонова ёзади: “Журналистик фаолиятда ахборот олиш, шу жумладан, юридик ахборот олиш муаммо. Маълумотга эга бўлган шахслар уни беришдан бош тортиб, буни хизмат ёки бошқа сир эканлиги билан асослайдилар. Аксарият ҳолларда баъзи маълумотлар сунъий равишда сир сақланиб, журналистлар ҳам, бунинг натижасида жамият ҳам зарур маълумотга эга бўлолмайди, ёки уни кечикиб олади. Бу жамиятда ноўрин миш-мишлар ва норозиликни келтириб чиқаради”¹. Бундай мисолларни яна келтириш мумкин, уларни “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида (янги таҳрир)” (2007 йил 15 январь)ги Қонунга мувофиқ ҳал этиш зарур. Лекин бу ОАВнинг суд ҳокимияти фаолиятига ўтказаетган таъсирини инкор қилмайди.

2010–2012 йилларда “Инсон ва қонун”, “Хуқуқ”, “Хуррият” газеталари ҳамда “Фалсафа ва хуқуқ”, “Қонун ҳимоясида”, “Қалқон”, “Ўзбекистон Олий судининг Ахборотномаси” журналларида журналистлар томонидан чоп этилган мақолалар мавзуларини, уларнинг муаллифларини кузатиб, ўрганиб чиқдик. Мавзуларнинг 30 фоизидан зиёди инсон хуқуқлари, хуқуқий маданият, оила хуқуқи,

¹ Б о б о н о в а Г. Журналистлар ва хуқуқшунослар ҳамкорлиги. Ахборот олиш муаммолари // Суд ҳокимияти ва оммавий ахборот воситалари ўрта-сидаги ўзаро муносабат. Тошкент: Agro-print, 2004. 41-бет.

демократик ҳуқуқий ислоҳотларнинг умумий-назарий масалаларига, 25 фоизи конституциявий ҳуқуқ, конституция ва миллий парламент фаолиятига, 15 фоизи тадбиркорлар ҳуқуқлари ва бозор муносабатларига, 14 фоизи суд-ҳуқуқ мавзуларига, 2 фоизи халқаро ҳуқуққа бағишланган. Юридик мавзулардаги мақолалар ичида суд-ҳуқуқ масалалари етарли ёритилмаган бўлса-да, жамоатчилик судлар фаолиятига бефарқ эмас. Лекин мазкур муаммони яхши тушунадиган, соҳадаги ҳал этилиши зарур масалаларга мутахассис сифатида баҳо берадиган журналистлар, айниқса, аёллар ичида ниҳоятда кам. Шунинг учун ОАВ ушбу танқисликни юрист-аёлларнинг, ҳуқуқшуносларнинг чиқишларини уюштириш билан тўлдиришга интиладилар.

Эксперт-респондентларнинг 61 фоизи “Журналист аёллар ҳуқуқий муаммоларни ёритишда сусткашлик қиладилар”, “Журналист аёллар кўпроқ оилавий, маиший, гендер муносабатларни, бола тарбияси, маънавият масалаларини ёритишга мойилдилар,” “Урф-одатларни, тўй-маъракаларни, маҳалла ҳаётини ёритиш журналист аёлларнинг асосий касби бўлиб қолмоқда”, деб жавоб берадилар. Ҳақиқатан ҳам, юқоридаги нашрларда тўрт-беш журналист аёл юридик мавзуларда мақолалар чоп эттирганлар, улардан иккитаси оила ҳуқуқи ва судда ажрим масалаларининг ҳал этилишига тааллуқлидир.

Оддий экспертларнинг “Журналист аёлларнинг қайси мавзуларда мақолалар ёзишини истар эдингиз?” деган саволга берган жавоблари қуйидагича тақсимланди:

- оила муносабатларига (62 %);
- урф-одатларимиз, анъаналаримиз ва диний қадриятларимизнинг аҳамиятига (60 %);
- ишқ-муҳаббат мавзуларига (54 %);
- касб-кор эгаллаш муаммоларига (42 %);
- маънавият, ахлоқ-одоб масалаларига (41 %);
- ёшлар тарбиясига (37 %);
- уй-рўзғор юритишга (23 %);
- жамият ва давлат ҳаётига оид мавзуларга (17 %);
- халқаро ҳаётга (11 %);
- ҳуқуқ масалаларига (7 %);
- дам олиш ва хордиқ чиқаришга (4 %);
- тадбиркорлик фаолиятига (3 %);

- физкультура ва спорт, соғломлаштириш мавзуларига (2 %);
- шахсий гигиена ва медицина муаммоларига (1 %).

Кўриниб турибдики, оддий респондентларнинг кўпчилиги оила, урф-одатлар ва қадриятлар, ишқ-муҳаббат масалалари журналист аёлларнинг асосий мавзулари бўлиши лозим, деб биладилар. Ижтимоий-сиёсий ҳаётга ва ҳуқуққа улар “иккинчи даражада”ги мавзулар сифатида қарайдилар. Демак, журналист аёлларнинг ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуққа оид мавзуларда ниҳоятда кам қалам тебратаётгани беҳуда эмас.

Кейинги йилларда илмий адабиётлар ва изланишларда шахснинг ҳуқуқий ижтимоийлашуви муаммоси тадқиқ этила бошлади. Уларда хотин-қизларнинг ҳуқуқий ижтимоийлашуви масалалари кўтарилмаса-да, умумий-назарий нуқтаи назардан ҳуқуқий ижтимоийлашув бизнинг мавзуга ҳам тааллуқлидир. Хотин-қизларнинг суд ҳокимияти фаолиятидаги иштироки ҳуқуқий ижтимоийлашув билан бевосита боғлиқдир. Ижтимоий-ҳуқуқий муаммоларни ўзига тааллуқли эканини сезган кишилар ҳуқуқий ижтимоийлашув субъектларига айланадилар. Педагогика фанлари доктори Р.Маҳмудовнинг ёзишича, “шахснинг ҳуқуқий жиҳатдан ижтимоийлашуви, биринчидан, унинг озод, эркин, ўзининг ижтимоийлашганини англаш ва ўзида унга амал қилиш сифатларини шакллантириб бориш бўлса, иккинчидан, унинг ўзига хос миллий-инсоний сифатларини очиб берувчи этник, маънавий-инсоний асосларини англаш ва уларга амал қилишдир. Бу икки сифат шахс ҳуқуқий-ижтимоий сифатларининг асосини ташкил этади”¹.

Хуллас, шахснинг ҳуқуқий ижтимоийлашуви ўзини ижтимоий-ҳуқуқий борлиқ субъекти эканини, бу борада ҳуқуққа оид сифатлари борлигини англаши ҳамда маълум бир маънавий хислатларини улар билан уйғунлаштириши натижасидир. Ижтимоий-ҳуқуқий борлиқ учун зарур сифатлар – билим, кўникма, қараш, маданият бўлиши зарур, уларсиз шахс ҳуқуқий фаоллик кўрсатолмайди, ижтимоий-ҳуқуқий борлиқ муаммоларига бефарқ бўлиб қолаверади.

Хотин-қизлар ҳуқуқий ижтимоийлашувни кенг, ранг-баранг фаолият турлари орқали амалга оширадилар. Улар қаторига ои-

¹ Маҳмудов Р. Шахс ҳуқуқий ижтимоийлашувининг назарияси ва амалиёти. Тошкент: Фан, 2010. 6-бет.

ладаги гендер тенгликни таъминлаш, билим олишда ва ижод қилишда ўзининг конституцион ҳуқуқларидан фойдаланиш, давлат ва жамият ишларини бошқаришда қатнашиш кабилар кирди. Суд ҳокимияти фаолиятида қатнашиш ҳам улар ҳуқуқий ижтимоийлашувининг кўринишидир. Аммо бу ўринда ижтимоийлашув ўзининг имманент хусусиятларига эгадир. Улар қуйидагиларда кўзга ташланади:

Биринчидан, суд ҳокимияти тизимига маълум маънода ёпиқ бўлиш хос. Яъни ушбу тизим фаолиятига таъсир этувчи шахс, хотин-қиз суд ишларидан хабардор бўлиши, ҳуқуқий онги шаклланган, ижтимоий-ҳуқуқий борликни тўғри англайдиган бўлиши лозим. Шунинг учун ҳуқуқий ижтимоийлашув маълум маънода ҳуқуқий билим ва қарашларга эга бўлишни шарт қилиб қўяди. Акс ҳолда, унинг барча фаоллиги, саъй-ҳаракатлари натижа бермайди, беиз кетади.

Иккинчидан, суд-ҳуқуқ тизимида зиддиятларни, гоҳо кескин низоларни, кишининг ҳаёти, тақдири билан боғлиқ масалани ҳал этишга тўғри келади. Ижтимоий-ҳуқуқий фаол бўлса-да, профессионал билим ва тажрибага эга бўлмаган аёл ушбу масалаларни тўғри, қонуний тарзда ҳал этолмайди. Бу ўринда у профессионал билим ва тажрибага эга суд кетидан эргашишга, унинг қарорларини (гоҳо нотўғри) эътироф этишга мажбур бўлади.

Учинчидан, ижтимоий-ҳуқуқий фаоллик шахсга, хотин-қизларга профессионал кадрлар ўрнини эгаллашга, улар номидан қарорлар қабул қилишга, ҳукм чиқаришга ҳуқуқ бермайди. Шунинг учун хотин-қизлар ё профессионал билим, кўникмага эга бўлиши ёки профессионал кадрларга ёрдамчи бўлиши, жуда нари борса, улар фаолиятини жамоатчилик номидан назорат қилиши мумкин. Ушбу ҳолат хотин-қизлар ижтимоий-ҳуқуқий фаоллигини мутлақлаштирмасликни, шу билан бирга уларнинг беғараз саъй-ҳаракатларини камситмасликни тақозо этади.

Тўртинчидан, суд ҳокимияти фаолиятида иштирок этиш, унинг профессионал иш юритишига халақит бермаслиги, ташқаридан таъйиқ ўтказиш орқали суд қарорини ўзгартиришга интизмаслиги шарт. Ҳар қандай вазиятда ҳам суднинг давлат идорасини, ҳокимиятини амалга оширувчи институт экани тан олинishi ва ҳурмат қилиниши керак.

Бешинчидан, хотин-қизлар суд ҳокимияти фаолиятига нодавлат ташкилотлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органла-

ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ ТИЗИМИДА ХОТИН-ҚИЗЛАРНИНГ ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ФАОЛИЯТИ

ри орқали самарали таъсир ўтказиши мумкин. Адвокатлар, аёллар ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилувчи уюшмалар шулар жумласидандир.

Хуллас, Ўзбекистонда амалга оширилаётган суд-ҳуқуқ тизимидаги ислохотлар барча фуқароларга, шу жумладан, хотин-қизларга ҳам "учинчи ҳокимият" фаолиятига кенг таъсир этиш, уларнинг қарорларини назорат этиш орқали жамиятда адолат, тенглик қонун устуворлигини ўрнатишга имкон беради. Энди гап хотин-қизларнинг ўзида, уларнинг ижтимоий-ҳуқуқий, сиёсий борлиқни такомиллаштиришга ўз ҳиссаларини қўшишга интилишларидадир.

4-БОБ

ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ ТИЗИМИДА ХОТИН-ҚИЗЛАРНИНГ ИЖТИМОЙ- СИЁСИЙ ФАОЛЛИГИНИ ОШИРИШ МАСАЛАЛАРИ

- 4.1. Ўзбекистонда давлат бошқаруви тизимини модернизациялаш ва унинг хотин-қизлар фаоллигига таъсири

- 4.2. Бозор муносабатларига ўтиш: давлат бошқарув тизими ва хотин-қизларнинг ижтимоий-иқтисодий фаоллиги

- 4.3. Фуқаролик жамияти ва хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш масалалари

- 4.4. Ижтимоий-сиёсий фаол аёлнинг портрети: маънавий-ахлоқий фазилатлари ва лидерлик хусусиятлари

4.1. Ўзбекистонда давлат бошқаруви тизимини модернизациялаш ва унинг хотин-қизлар фаоллигига таъсири

Бугун инсоният мислсиз ўзгаришларга, энг аввало, Э.Тоффлер ибораси билан айтганда, кишилар ҳаётининг барча соҳалари билан боғлиқ “ҳокимиятнинг трансформацияси”га ёки “ҳокимият метаморфозаси”га рўпара келмоқда¹. Ҳокимият, давлат бошқаруви тизими осонгина метаморфозага бериладиган ва осонгина бошқа демократик кўринишга ўтадиган объектлар эмас, унда бутун тизимни бир-бирига улаб турган шундай куч, механизм, “занжир” борки, улар асрлар давомида яратилган. Ушбу “занжир”ни узиш нафақат бошқарув тизимига, балки кишилар, халқлар ҳаётига ҳам салбий таъсир кўрсатади, жамиятда бошбошдоқлик, хаосни юзага келтиради². Ҳокимият, давлат бошқаруви метаморфозаси (ўзгариши, товланиши)ни Э.Тоффлер билимнинг оммалашуви, информацияларнинг глобаллашуви билан боғлайди. “Билим, – деб ёзади у, – энг юксак сифатли ҳокимият беради”³. Ҳеч бир давлат, халқ, миллат шундай ҳокимиятга эга бўлмай туриб ривожланмайди, бусиз у цивилизациядан орқада қолиб, ўзини қолоқликка, турғунликка маҳкум этади. Булар эса ижтимоий низолар манбаидир.

Собиқ СССР даврида Р.Бэконнинг “Билим кучдир”, деган ибораси Лениннинг фикри сифатида келтирилган, аммо ушбу принципга, даъватга амал қилинмас эди. Билимни, илмий-техник ютуқларни оммалаштиришда маълум бир ютуқларга эришилди, меҳнаткашлар оммасининг олий маълумот олиш имкониятлари кенг эди. Аммо бу ютуқлар жаҳон тараққиётидан орқада эди. Билимни реал кучга, ижтимоий-иқтисодий тараққиёт омилига, воситасига айлантиролмаслик, цивилизация ютуқларидан баҳраманд

¹ Т о ф ф л е р Э. Метаморфоза власти. М.: ООО “Изд. АСТ”, 2004. С.22.

² Ўша асар. 23–24-бетлар.

³ Ўша асар. 575-бет.

бўлмаслик, барча халқаро алоқаларга синфийлик нуқтаи назардан ёндашиш охир натижада СССРда инқирозларни, емирилишларни келтириб чиқарди. Мустақил тараққиётга қадам қўйган Ўзбекистон совет тузуми емирган ёндашишлар ва бошқарув тизимларидан воз кечиб, модернизация томон йўл тутди.

1992 йилдаёқ Президентимиз давлат бошқаруви тизими ислоҳ қилинаётганини, яккахокимлик тугатилиб, демократик институтлар шакллантирилаётганини, кўппартиявийлик қарор топаётганини, давлат ҳокимиятини учта тармоққа ажратишга ўтилаётганини, мамлакатнинг модернизациялашга йўл тутаётганини эълон қилган эди¹. Шу билан бирга, у ижтимоий-сиёсий соҳадаги ислохотлар давом эттирилиши ва қуйидаги йўналишларда олиб борилишини белгилаб берган.

Биринчидан, “халқнинг турмуш тажрибасига, республика аҳолисining миллий ва маданий анъаналарига, барча ижтимоий гуруҳлари ва қатламларининг манфаатларига мос келадиган ҳақиқий демократия принципларини қарор топтириш. Халқ ҳам бевосита, ҳам ўз вакиллари орқали давлат ҳокимиятини амалга оширишда тўлиқ имкониятга эга бўлиши лозим”². Ҳақиқатан ҳам, тез орада – 1992 йил 8 декабрда ушбу вазифани амалга оширишни кафолатлайдиган Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси қабул қилинди.

– Мазкур ҳужжат ҳақиқий демократик ўзгаришларга юз тутган суверен давлатимизнинг кўрки, ифтихори ва тараққиёт рамзига айланди. “Айни вақтда умумхалқ муҳокамаси давомида лойиҳани яхшилашга доир кўплаб таклиф ва мулоҳазалар билдирилди. Конституция комиссиясининг ўзигина 6 мингдан ортиқ таклиф ва мулоҳаза олди... Натижада 60 дан ортиқ моддага аниқлик ва тузатишлар киритилди”³. Тушган таклифлар ва мулоҳазаларни инobatга олган ҳолда, яъни Асосий Қонун муҳокамасида янада кенгроқ аҳоли қатнашишига эришиш мақсадида, Конституциямиз икки марта матбуотда эълон қилинди. Лойиҳа Олий Кенгаш сессияларида, махсус комиссия мажлисларида ҳам қайта-қайта муҳокама этилди. Юридик фанла-

¹ И с л о м К а р и м о в. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том. Тошкент: Ўзбекистон, 1996. 37-бет.

² Ўша асар. 44–45-бетлар.

³ Ўзбекистон Республикаси – мустақил давлат. Тошкент: Адолат, 1995. 14-бет.

ри доктори, профессор М.Ф.Файзиев, комиссия аъзоси сифатида, тушган таклиф ва мулоҳазаларни қуйидагича тақсимлайди:

- 30-35 фоиз таклифлар сиёсий ҳуқуқларга;
- 20-22 фоиз оила, маҳалла, инсон ҳуқуқларига;
- 10 фоизи халқ ҳокимиятчилигига;
- 9-10 фоизи сайлов тизимиغا;
- 6-7 фоизи суд-ҳуқуқ, прокуратура фаолиятига;
- 5 фоизи иқтисодий муносабатларга;
- 3-5 фоизи оммавий ахборот воситаларига;
- 2-3 фоизи жамоат ташкилотлари, шу жумладан диний идораларга, эътиқод масалаларига;
- 1 фоиз атрофида ташқи сиёсат, мудофаа ва хавфсизлик моддаларига қаратилган эди. Мазкур таклиф ва мулоҳазаларнинг барчасида хотин-қизлар неча фоизни ташкил қилишини айтиш, аниқлаш қийин, аммо оила, маҳалла, инсон ҳуқуқлари ва суд-ҳуқуқ масалаларига оид моддаларга ўзгартиш, аниқлик киритишда хотин-қизлар жуда фаоллик кўрсатишган. Умумий таклиф ва мулоҳазаларнинг, адашмасам, 60-65 фоизини хотин-қизлар киритган. Сиёсий, халқ ҳокимиятчилиги, иқтисодий, жамоат ташкилотлари фаолиятига оид таклиф ва мулоҳазаларда уларнинг иштироки кам эди. Уларда ҳам хотин-қизлар эркаклар билан тенг иштирок этган, бироқ, фоиз нуқтаи назаридан улар эркаклар сонидан кам эди¹. Демак, Республикамизда бошланган ижтимоий-сиёсий ислоҳотларга хотин-қизлар бефарқ қолмаган, жамият ва давлат ҳаётига оид, стратегик аҳамиятга эга ҳужжатлар қабул қилишда улар фаоллик кўрсатишган.

Иккинчидан, ижтимоий-сиёсий ислоҳотларнинг навбатдаги йўналишини И.А.Каримов давлат ҳокимиятининг уч тармоққа ажратилиши билан боғлайди:

“Қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти вакиллари ажратиш асосида миллий давлатчиликни барпо этиш, жамиятнинг сиёсий тизимини, давлат идораларининг тузилмасини тубдан яхшилаш, республика ҳокимияти билан маҳаллий ҳокимиятнинг ваколатлари ва вазифаларини аниқ белгилаб қўйиш, адолатли ва инсонпарвар қонунчиликни вужудга келтириш лозим бўлади”².

¹ 2011 йил 4 январда ўтказилган экспресс савол-жавоб.

² И с л о м К а р и м о в. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том. Тошкент: Ўзбекистон, 1996. 45-бет.

Яккаҳоқимликка асосланган ҳокимият, давлат бошқаруви тизимининг ваколатларини ажратиш давлатчилик асосига хавф солишдек кўринади. Мустақилликнинг дастлабки йилларида айрим кишилар, айниқса ретроградлар давлат ҳокимиятини тармоқларга ажратилишини шундай тушунганлар. Бу жойлардаги раҳбарларнинг қонунларни, қабул қилинган режаларни етарли бажармаслигида, сансалорлик, маҳаллийчилик ва тўрачиликни авж олдиришда кўзга ташланади. Айнан шу йилларда хотин-қизларни ижтимоий-сиёсий ҳаётдан сиқиб чиқариш, уларнинг юқори лавозимларни эгаллашига ишончсизлик билан қараш каби салбий ҳолатлар юзага келган. Масалан, мустақиллик арафасида хотин-қизлар халқ судларининг 30 фоизини, суд маслаҳатчиларининг 44 фоизини ташкил қилган¹. 1994–1995 йилларга келиб аёл судьялар салмоғи 7 фоизга тушиб қолади, суд маслаҳатчилари фаоллигидан, ёрдамидан фойдаланилмайдиган бўлади. 2002 йилга келибгина халқ маслаҳатчилари ўрнига “ярашув” институти пайдо бўлади.

Ўтиш даврининг қийинчиликлари хотин-қизларнинг давлат бошқаруви тизимидаги иштирокига таъсир этмай қолмасди. Бу даврда ҳокимият учун, раҳбарлик лавозимлари учун курашнинг асосий субъектлари бўлиб эркаклар майдонга чиққанини, айнан эркаклар ижтимоий-сиёсий жараёнларга йўналиш, тус берганини кузатамиз. Фалсафа фанлари нозоди, Ўзбекистон хотин-қизларининг ижтимоий мавқеини махсус тадқиқ қилган Н.М.Муравьева, хотин-қизлар давлат бошқаруви тизимининг ўрта ва қуйи бўғинларида тўпланган, улар ҳокимиятнинг юқори поғоналарида кўзга ташланмайди², деб ёзади. Унинг келтиришича, ўрта ва қуйи бўғиндаги раҳбар аёллар салмоғи 24,4 фоизни ташкил этади, ваҳоланки, малакали мутахассисларнинг 57,9 фоизи хотин-қизлардир³.

Учинчидан, Ислом Каримов давлат бошқаруви тизимини модернизация қилиш масаласини стратегик мақсадлардан бири сифатида қарар экан, кучли ижроия ҳокимияти бўлиши шарт, акс ҳолда демократик қарорлар бажарилмайди, деб кўрсатади.

¹ Қаранг: Женщины в СССР. 1987 г. Статистические материалы. М.: Финансы и статистика. 1987. С.6.

² Муравьева Н. М. Социально-философские вопросы повышения социального статуса женщин Узбекистана. Ташкент: Янги аср авлоди, 2004. С.109.

³ Ўша асар. 64-бет.

Марказий Осиё республикаларида, коммунистик мафкура ва тоталитар бошқаришдан халос бўлган МДХдаги айрим ҳудудларда 90-йилларнинг бошида юзага келган фожиалар, коррупция, халқ ва давлат мулкани талаш, жиноятчилик кучли давлат зарурлигини исботлайди. Давлатнинг кучлилиги ички ишлар органлари ёки ҳарбий қисмлар ва қуролларнинг кўплигида эмас, балки, энг аввало бошқарув тизимидаги кадрларда, уларнинг соф, адолатли, профессионал фазилатларидадир. Ўтиш даври бошқарув ходимларига алоҳида талаб қўяди, ўрни келганда улар шижоатли, мард, дадил ва бутун масъулиятни ўз бўйнига олиб, ҳатто жонидан, ҳаловатидан кечиб, бетакрор қарорлар қабул қилиши лозим. Бундай вазиятларда эркак уйда хотиним, болаларим бор, жоним оғрийди, мен билан бирор тасодиф, офат содир бўлиши мумкин, деб ўйлаб ўтирмайди, у “кўкрак кериб” мавжуд тўсиқларни, ғовларни бартараф этишга отилади. Аёлларда эса бундай хислатлар ҳар доим ҳам учрайвермайди. Бу ўринда В.А.Алимасов ҳақ: “Бир хил вазифани ёки ролни аёл бошқача, эркак бошқача ижро этади. Ҳатто, ушбу вазифага қўйилган талаб, норма, ҳаракат доираси уларнинг иккаласи учун ҳам айнан бўлса-да, аёлнинг хатти-ҳаракатлари эркакларникидан фарқ қилади. Демак, аёл ва эркак гендер ролларини турлича қабул қиладилар ва бажарадилар. Ушбу фарқларни гендер психологияси, аёл ва эркакдаги ҳаётий тажрибанинг (айниқса, ижтимоий-сиёсий фаолиятда, жамият ва давлат ишларини бошқаришда) ҳар хиллиги, этномаданий муҳит таъсири кабилар билан изоҳлаш мумкин. Бироқ, гендер ролларни ижро этишдаги гендер фарқлар аёл ва эркакни бир-бирига қарши қўйишга асос бўлолмайди. Майли, биз ҳар хилмиз, лекин биз бир мавжудот, яъни инсонмиз”¹.

Туртинчидан, ижтимоий-сиёсий модернизацияни И.А.Каримов Ўзбекистонда ҳуқуқий давлат барпо этиш билан боғлайди. “Барча фуқароларнинг, – дейди Юртбошимиз, – қонун олдидаги ҳуқуқий тенглигини ва қонуннинг устуворлигини, жамият манфаатлари ҳимоя қилинадиган ва аҳолининг хавфсизлигини кафолатлайдиган ҳуқуқий давлатни барпо этиш”², давлат тизимини модернизациялашдаги бош мақсаддир.

¹ А л и м а с о в В. Гендер фалсафаси. Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ инст. нашр., 2008. 63-бет.

² И с л о м К а р и м о в. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том. Тошкент: Ўзбекистон, 1996. 45-бет.

Бизда аёллар ва эркаклар тенг ҳуқуқлилиги таъминланган, ҳуқуқи камситилган ҳар бир киши, шу жумладан, хотин-қизлар ҳам, ҳуқуқ идоралари, судлар, прокуратура, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи халқаро ва нодавлат ташкилотларига мурожаат этиши, ўз ҳуқуқ ва эркинликларини тиклаши мумкин. Шундай бўлса-да, ижтимоий ҳаётда ранг-баранг, мураккаб ва зиддиятли ҳолатлар юзага келадики, улар дискриминация ва сегрегацияга йўл очади. Бундай салбий ҳолатларнинг келиб чиқиши кишиларнинг ўз ҳуқуқ ва эркинликларини яхши билмаслигидадир. Махсус тадқиқотлар натижалари кўрсатадики, Хоразм (52 %), Андижон (49 %), Сирдарё (43,1 %), Бухоро (31,7 %) вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикаси (58,3 %) респондентлари ўз ҳуқуқ ва эркинликларини яхши билишади. Қашқадарё (69,1 %), Навоий (76,2 %), Тошкент вилоятлари (65,9 %) ва Тошкент шаҳрида (63,6 %) яшайдиган сайлов иштирокчиларининг аксарияти ўз ҳуқуқлари билан шунчаки, юзаки таниш. Сурхондарёлик респондентларнинг учдан бир қисми (30,7 %) фуқаролик ҳуқуқларини умуман билмайди¹. Хотин-қизлар (респондентлар) орасида ўз ҳуқуқ ва эркинликларини билмайдиганлар сони эркакларга нисбатан 1,5 баробар кўпдир².

Тўғри, барча фуқароларни бирданига ҳуқуқий саводхон қилиш қийин, аммо Ўзбекистон барпо этаётган демократик ҳуқуқий давлат ҳар бир фуқаронинг тенг ҳуқуқлилигини таъминлаш учун зарур юридик базани яратган ва тараққиётининг ҳар бир босқичида уни мустаҳкамлаб бормоқда. Мазкур позитив ҳолат келгусида фуқаролар ижтимоий-ҳуқуқий фаоллигининг юксалишига олиб келиши муқаррардир.

Бешинчидан, Юртбошимиз давлат бошқаруви тизимини, мамлакатимизни модернизациялашни, фундаментал аҳамиятга эга миллатлараро тотувликни, юртимизда тинчликни таъминлаш билан боғлайди. Унинг фикрига кўра, янги барпо этиладиган давлатимиз инсонпарвар, халқпарвар ва миллатпарвар бўлиши лозим. Шунинг учун у дейди: “Ўзбекистонда туғилган, унинг заминида яшаётган ва меҳнат қилаётган ҳар бир киши, миллий мансублигидан ва зътиқодидан қатъи назар, Республикаимизнинг

¹ Қаранг: Суд ҳокимияти ва оммавий ахборот воситалари ўртасидаги ўзаро муносабат. Тошкент: Agro-print, 2004. 46–47-бетлар.

² Ўша асар. 47-бет.

тенг ҳуқуқли фуқароси бўлишга муносибдир, деган инсонпарварлик ва ватанпарварлик қоидасини рўёбга чиқариш лозим”¹.

Бу ўринда Президентимиз ва Республикаимиз ҳукуматининг юртимизда тинчлик, бағрикенглик борасида олиб бораётган сиёсати муҳим аҳамият касб этаётганини эслаш мумкин.

“Одамлар дунёқарашдаги тасаввурлар асосидаги толерантлик, – деб ёзади фалсафа фанлари доктори М.Ҳожиева, – ҳуқуқий, сиёсий, ахлоқий жиҳатдан яхлит бир ижобий тушунча доирасида уйғунлашиб, ҳар бир шахсда шу йўналишдаги онг тизими – толерантлик юзага келади. Бу ўринда ҳуқуқ ва масъулият, меҳнат ва роҳат, жиноят ва жазо, хизмат ва ҳурмат ўртасидаги боғланишлар ижтимоий-ғоявий манфаатлар тизимини ҳосил қилади... Миллат ва ўзликни англашнинг онгда шаклланиб бориши миллий онг, толерантлик тушунчасининг мазмунини ва моҳиятини кўрсатади”². Демак, бағрикенглик ҳам инсонпарварликнинг бир кўриниши сифатида ҳуқуқ, сиёсат ва маънавиятнинг мазмун-моҳиятини ифода этиб келади. Бағрикенгликни шакллантириш жамиятни инсонпарварлаштиришнинг, инсонпарвар муносабатлар эса жамият жипслигининг асоси, шу асосда эса давлат бошқаруви тизимини модернизациялаш, барча фуқароларни демократик ислоҳотларга жалб этиш мумкин.

Ижтимоий борлиқ моҳиятини ташкил этувчи инсонпарварлик тамойили барча ўзгаришларга, ислоҳотларга дастуруламал қилиб олингани боис Ўзбекистондаги модернизация чет эллик мутахассислар, олимлар томонидан ижобий баҳоланади.

Олтинчидан, давлат бошқаруви тизимини модернизациялашнинг фундаментал хусусиятлари тўғрисида тўхталар экан, Юртбошимиз бутун ижтимоий-сиёсий борлиқдаги ютуқларнинг пировард натижаси халқ маданияти, этномаданий ҳаётни ривожлантириш билан боғлиқлигини таъкидлайди. Давлат бошқарув тизимида институтлар ташкил этиш, вазирликлар ва уларнинг бўлимларини очиш қийин эмас, бунинг учун бошқарув субъектларининг иродаси, хоҳиши етарлидир. Буни мустақиллик йилларида ташкил этилган бошқарув институтлари – Президентлик, Му-

¹ И с л о м К а р и м о в. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том. Тошкент: Ўзбекистон, 1996. 45-бет.

² Ҳ о ж и е в а М. Ўзбекистонда толерантлик жараёни. Тошкент: ABU MATBUOT-KONSALT, 2008. 102–103-бетлар.

дофаа вазирлиги, икки палатали парламент, ҳокимлик, Конституциявий Суд, Олий ҳўжалик суди, Божхона қўмитаси кабиларда кўриш мумкин. Аммо ушбу давлат бошқаруви институтлари халққа, кишиларнинг моддий ва маданий ҳаётига ижобий таъсир ўтказиши даркор. Шунинг учун Юртбошимиз ижтимоий-сиёсий ислоҳотлар олдидаги вазифа “оэчиликдан иборат миллатларнинг манфаатлари ва ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, уларнинг маданияти, тили, миллий урф-одатлари ва анъаналари сақланиши ҳамда ривожланишини кафолатли таъминлаш, давлат тузилмаларининг фаолиятида ва жамоат турмушида фаол қатнашиш”¹ билан боғлиқдир, деб кўрсатади.

Эттинчидан, ўтиш даврида дуч келинаётган кескин муаммолардан бири миллатлараро муносабатларни мустаҳкамлаш эди. Ўзбекистоннинг ён-атрофида юзага келаётган этник низолар миллатлар, этник бирликлар кайфиятига, онгига таъсир этмай қолмасди. Давлат ва унинг бошқарув тизимлари мазкур масалага бефарқ қололмасди. Натижада миллатлараро муносабатларни мустаҳкамлашга қаратилган давлат сиёсати, унинг устувор вазибалари, чора-тадбирлари ишлаб чиқилди².

Бугун Ўзбекистонда фаолият олиб бораётган 140 миллий-маданий марказлар фаолиятида хизмат қилаётганларнинг деярли 80-85 фоизини хотин-қизлар ташкил қилади. 42 та миллий маданий марказни аёллар бошқаради. Республика байналминал маданият маркази ходимларининг 70 фоизи олий маълумотли бўлиб, уларнинг деярли барчаси (90 %) хотин-қизлардир.

Миллий-маданий марказлар қошида 700 дан зиёд ашула, рақс, театр, тасвирий санъат ҳаваскорлик уюшмалари фаолият кўрсатади, улардаги хотин-қизлар сони 18 мингдан ошиқ, яъни умумий иштирокчиларнинг 75 фоизига яқиндир.

Маданият, маориф, ижтимоий таъминот каби номоддий ишлаб чиқариш соҳаларида хотин-қизлар 70-75 фоизни ташкил этади.

Давлат бошқаруви тизими миллий-маданий марказлар фаолиятига бевосита аралашолмайди, аммо зарур ҳуқуқий, иқтисодий ва ташкилий ёрдам кўрсатиши орқали улар фаолиятини йўнал-

¹ И с л о м К а р и м о в. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том. Тошкент: Ўзбекистон, 1996. 45-46-бетлар.

² Қаранг: О ч и л д и е в А. Миллий ғоя ва миллатлараро муносабатлар. Тошкент: Ўзбекистон, 2004. 73-76-бетлар.

тириб боради. Буни Ўзбекистон Маданият ва спорт вазирлиги, унинг жойлардаги бўлимлари орқали амалга оширади.

Маданият ва санъат соҳасининг демократик ривожланишга мойиллиги улар фаолиятига аралаштишга йўл қўймайди, аммо улар ижтимоий ҳаётдан чеккада ҳам туролмайди. Мамлакатни, ижтимоий-сиёсий бошқарув тизимини модернизациялашга улар, яъни маданият ва санъат институтлари, яъни ижодкорлар алоҳида миллий ғояга, миллий давлатчиликка ишонч кайфиятини уйғотиши орқали ёрдам беради.

Саккизинчидан, ижтимоий-сиёсий ҳаётни модернизация қилиш жамиятда плюрализмни, демократик матбуотни, ташкилотлар, фикрлар хилма-хиллигини қўллаб-қувватлаш орқали кечади. “Бир мафқуранинг, бир дунёқарашнинг якка ҳокимлигидан қатъиян воз кечиш, сиёсий ташкилотлар, мафқуралар ва фикрлар хилма-хиллигини тан олиш”¹ зарур.

Давлат бошқаруви тизимини модернизациялашда давлат стратегияси, бошқариш доктринаси муҳим аҳамиятга эга. Шундай стратегияси ёки доктринаси йўқ давлат бошқариш тизимида хаосни келтириб чиқаради. Аммо мазкур омиллар давлат стратегияси ва бошқариш доктринаси плюрализмни, ёндашишлар ранг-баранглигини инкор қилмайди. Шунинг учун ҳам давлат бошқаруви тизими жамоат ташкилотлари, нодавлат муассасалари, ўзини ўзи бошқариш институтлари, фуқароларнинг уюшмалари, яъни ранг-баранг манфаатларга ва фикрларга эга тизимлар билан ҳамкорлик қилади. Бу ўринда субординация эмас, балки тенг ҳуқуқли ҳамкорлик, бир-бирини қўллаб-қувватлаш, конструктив кучларни, имкониятларни координация қилиш орқали жамият ва давлатга хизмат этиш мақсади устувор бўлиши лозим. Давлат бошқариш тизими фуқаролик жамияти институтлари билан тенг ҳуқуқли ҳамкорликка киришиш орқалигина уларни модернизациялаш жараёнига жалб этиши мумкин. Фуқаролик жамияти институтлари бугун плюрализм, ранг-баранг ёндашувлар ва фикрлар субъектлари сифатида фаолият юритмоқда. Давлатимиз мамлакатни модернизациялаш йўлидан бораётган экан, фуқаролик жамияти институтлари билан конструктив ҳамкорлик қилиши объектив заруриятдир².

¹ И с л о м К а р и м о в. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафқура. 1-том. Тошкент: Ўзбекистон, 1996. 46-бет.

² Ҳ у с е й н о в а А. А. Фуқаролик жамияти ва аёллар. Бухоро, 2009. 59–60-бетлар.

Бугун Республикамизда икки юздан зиёд аёлларнинг нодавлат ташкилотлари мавжуд. Шунингдек, ННТларнинг 18,5 фоизи аёлларни давлат дастурларини амалга оширишга, 3,7 фоизи қонунлар ишлаб чиқиш ва муҳокама қилишда иштирок этишга жалб қилади¹. Демак, ННТлар фаолиятидаги ранг-баранглик очиқлик, плюрализм давлат бошқаруви тизимининг ҳам демократлашувига олиб келади, уларни ошкоралиқ принципларига мувофиқ ишлашга ундайди.

Тўққизинчидан, давлат бошқаруви тизимини модернизациялаш ижтимоий-сиёсий борлиққа кучли таъсир этадиган сиёсий партияларнинг, кўппартиявийликнинг шаклланишини тақозо қилади. "Чинакам демократиянинг, – дейди Ислом Каримов, – зарур ва қонуний таркиби сифатида кўппартиявийликни амалда шакллантириш"² даркор. Бусиз давлат бошқарувини ҳам, ижтимоий-сиёсий борлиқни ҳам ўзгартириб, жонлантириб бўлмайди.

Юқоридаги йўналишларнинг қанчалик тўғри ва миллий демократик тараққиёт учун қанчалик фундаментал аҳамиятга эга бўлганини йигирма йиллик тараққиёт, ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ва маънавий-маданий соҳаларда рўй берган ижобий ўзгаришлар кўрсатиб турибди. Тўғри, кейинги тараққиёт босқичларида улар аниқлаштирилди ва тўлдирилди, кейинги босқичлар талабларидан келиб чиқиб, концептуал ғоялар ишлаб чиқилди. Бугун Ўзбекистон Республикаси фуқаролик жамиятини ривожлантириш босқичи талабларига мувофиқ келадиган ижтимоий вазифаларни амалга оширмақда. Ушбу вазифаларни бажаришга хотин-қизларни кенг жалб этиш давлатимиз ички сиёсатининг диққат марказидадир.

Шуни алоҳида қайд этишимиз лозимки, давлат бошқаруви тизимини модернизациялаш миллий анъаналар, тажрибалар ва умуминсоний, замонавий ёндашишларни уйғунлаштириш асосида олиб борилмоқда. Глобаллашув жараёнлари Ўзбекистон давлати ва у амалга ошираётган ислохотларни четлаб ўтаётгани йўқ. Аммо бир нарса давлатимизнинг бош стратегик мақсади бўлиб қолмоқда – демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти

¹ Қаранг: Ўзбекистон, аёллар, нодавлат нотижорат ташкилотлари. Маълумотнома. Тошкент, 2000. 17-бет.

² И с л о м К а р и м о в. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том. Тошкент: Ўзбекистон, 1996. 46-бет.

барпо этиш орқали ҳар бир шахсга, ҳар бир аёл ва эркакка тенг ҳуқуқлилиқ асосида ўзидаги қобилиятни, интеллектуал кучларни, ижодий салоҳиятини тўла рўёбга чиқаришга ёрдам бериш, айнан шу нуқтаи назардан давлатни, давлат бошқаруви тизимларини инсонга, унинг манфаатларига хизмат қилдиришдир.

Албатта, мамлакатни, давлат бошқаруви тизимини модернизациялаш ҳали ниҳоясига етган вазифа, мақсад эмас, ушбу жараёнга ҳар бир тараққиёт босқичи ўз талабини қўймоқда, Республикамиз Президенти ва раҳбариятини давр талабларини тез илғаб олиб, ижтимоий-сиёсий ҳаётни янгилашнинг, такомиллаштиришнинг янги-янги йўналишларини белгилаб олишга, бутун жамиятни ушбу йўналишга ўз диққатини қаратишга даъват этмоқда. Мамлакатимизни ва давлат бошқаруви тизимини модернизациялаш аслида Ўзбекистонда Президент институтининг жорий этилиши (1990 йил 24 март) ва “Мустақиллик Демократияси”нинг эълон қилиниши (1990 йил 20 июнь) билан бошланган. Кейинчалик у Президентимизнинг барча асарлари, маърузалари ва Фармонларида аниқлаштириб, тўлдириб, янги-янги ғоялар, ёндашишлар билан бойитиб борилган. Ва ниҳоят, 2010 йил 27 январда Президентимизнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги “Мамлакатни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир” деган маърузасида яхлит концепция сифатида тақдим этилди. Унда Юртбошимиз томонидан Олий Мажлис депутатлари, давлат бошқаруви институтлари, бутун жамият учун муҳим бўлган йўналишлар аниқлаштирилди. Ўтган йилларда амалга оширилган янгиланишлар жараёнини умумлаштириб, ислохотларнинг келгуси йўналишини аниқлаштириб, И.А.Каримов дейди: “Агарки, биз иқтисодий ва социал соҳани ислох этиш жараёнларини ижтимоий-сиёсий ва суд-ҳуқуқ тизимини мунтазам янгилаб бориш жараёнлари билан ўзаро аниқ ва чуқур, узвий боғлиқ ҳолда амалга оширишни таъминламас эканмиз, мамлакатимизни модернизация қилиш борасида белгилаб олган юксак марраларимизга эриша олмаймиз”¹. Шунингдек,

¹ Ислом Каримов И.А. Жаҳон инқирозининг оқибатларини енгиш, мамлакатимизни модернизация қилиш ва тараққий топган давлатлар даражасига кўтарилиш сари. 18-том. Тошкент: Ўзбекистон, 2010. 141–142-бетлар.

Президентимиз Олий Мажлиснинг ижтимоий назорат фаолиятини, тарғибот ишларини, фуқаролик жамияти институтларини фаоллаштириш, ОАВларнинг вазифаларини белгилаб берадики, демак, улар мустақилликнинг бошида белгилаб олинган стратегик мақсад ва вазифаларни аниқлаштиради. Юқоридаги маърузалардан бир ой ўтгач, И.А.Каримов Ўзбекистон хотин-қизларини 8-март байрами билан табриклаб, модернизациялаш ва демократлаштиришда аёлларнинг ўрни юқори эканини уқтириб дейди: “Биз ўз мустақиллигимизнинг биринчи кунларидан бошлаб юртимизда демократик давлат, ҳеч кимдан кам бўлмайдиган эркин ва фаровон ҳаёт қуриш йўлида хотин-қизларнинг жамиятдаги ўрни ва нуфузини юксалтириш, уларнинг ҳақ-ҳуқуқлари, қонуний манфаатларини таъминлаш, қобилият ва имкониятларини рўёбга чиқариш, бир сўз билан айтганда, аёлларимизни жамиятимизнинг тенг ҳуқуқли, фаол ва бунёдкор аъзосига айлантириш борасида қандай улкан ишларни амалга ошириб келаётганимиз ҳақида, ўйлайманки, ортиқча гапиришнинг ҳожати йўқ”¹.

4.2. Бозор муносабатларига ўтиш: давлат бошқарув тизими ва хотин-қизларнинг ижтимоий-иқтисодий фаоллиги

Бозор муносабатларига ўтиш тараққий этган давлатларнинг узоқ ижтимоий-сиёсий, иқтисодий изланишларининг маҳсулидир. Унда шахснинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий эркинлиги асосий кўрсаткич ҳисобланади. Академик М.Шарифхўжаевнинг ёзишига кўра, бозор иқтисодиёти фаолият хиллари ва шаклларини эркин танлаш, мулк шаклларининг тенглиги, хўжалик юретишнинг мустақиллиги, товар ишлаб чиқарувчилар билан харидорлар ўртасида рақобатнинг, товар ва хизматларга, уларнинг ўзи, ўзаро келишилган ҳолда нарх қўйишлари, эҳтиёжларга мувофиқ товарлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш тартиби билан изоҳланади². Хуллас, “Эркин бозор уларда иштирок

¹ Ўша асар. 201–202-бетлар.

² Шарифхўжаев М. Ўзбекистонда очик фуқаролик жамиятининг шаклланиши. Тошкент: Шарқ, 2003. 48–49-бетлар.

этувчи агентларнинг тўлиқ имкониятлари моделидир. Яъни, эркин бозор шароитида бозор тенглиги бозорда иштирок этиш, бизнес турини ўзгартириш тўлиқ бозор ахборотиغا эга бўлиш ва қарорлар қабул қилиш нуқтаи назаридан ҳар бир агентнинг имкониятлари тенглигини ифодалайди. Мухтасар айтиш мумкин: эркин бозор бу – имкониятлар тенглиги тизимидир¹. Айнан имкониятлар тенглиги кишиларда бозор муносабатлари шароитида яшашга қизиқиш уйғотади. Аммо “бозор эркинлигини амалда таъминлашга фақат бозор мувозанати шароитидагина, яъни, ушбу тенгликнинг барча имкониятларидан тўла фойдаланилганидагина эришилади. Чунки бозор бу – бор-йўғи назарий конструкция, демак, эркин бозор шароитидаги бозор тенглиги ҳам фуқаролик жамияти интилиши лозим бўлган идеал ҳолатдир². Демак, бозор муносабатларида бозор эркинлигига эришиш ҳам, имкониятлар тенглигини таъминлаш ҳам тасаввурдаги идеал ҳолатдир.

Инсоният ҳеч қачон ижтимоий тараққиётни маълум бир ғоя, тасаввур, идея ёки идеал ҳолат сифатида қарашдан тўхтамаган. Лекин ушбу идеалларнинг объектив шарт-шароитларини яратишни давлат ҳар доим ҳам ўз устига олавермаган. Шу боис ҳам барча идеаллар утопия бўлиб қолган.

Ўзбекистон бозор муносабатларига ўтишни стратегик мақсадига етиш воситаси деб билади. У учун бозор муносабатлари инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини рўёбга чиқариш учун зарур шароит яратиш, ҳар кимга билими, куч-қуввати, ишбилармонлигига мувофиқ яшаш имконини бериш, хуллас, барчани ташаббус, топқирлик кўрсатиб, ижтимоий-иқтисодий муносабатларда фаол иштирокини таъминлашга қаратилган механизмдир.

Бозор муносабатлари эркин ишлаш, фаровон яшаш учун зарур маблағлар топиш, бор кучини, ақлини намоён этиш имконини берса-да, кишидаги бойликка, пул топишга ўчликни ҳам авж олдириш хислатига эга. Шунинг учун ҳам илмий адабиётларда, айниқса, жаҳон тилларида чоп этилаётган асарларда бозор муносабатлари талабларига мувофиқ дадиллик, шижоат, топқирлик ва қаттиққўллик кўрсатиб, кўп пул ёки обрў топган аёллар лидер сифатида улуғланади. Баъзи асарларда эса аёллардаги ожизлик

¹ Ўша асар. 67-бет.

² Ўша жойда.

қораланиб, улар маккор, боқиманда, ўз хуснини бозорга солиб, эркакларни шиладиган шахслар сифатида қораланади. Масалан, “Эркакка аёл ҳақида” асарининг муаллифи В.В.Юрчук ёзди: “Эсингда турсин, кўпчилик аёллар, агар сиз уларга моддий таъминлашда қулай имконият бўлмасангиз, ҳеч қачон сиз билан узоқ мулоқотда бўлмайди ёки яшамайди...”¹ Бу билан муаллиф аёлни эркак эмас, унинг чўнтаги қизиқтиради, деган фикрни билдирмоқда. Ҳа, бозор муносабатлари бойликка, мулкка бўлган қизиқишни оширди, баъзи даврларда шахснинг ижтимоий борлиқдаги ўрни унинг шоҳона қасрлари, топаётган минг-миллионлаб долларлари, чет эллик оға-иниларининг ва ҳовлисидаги “Шевролет” ёки “Жип”ларнинг сони билан белгиланадиган бўлди, муносабатларни сотиб олиш одатга айланди. Хотин-қизларга ҳузур берадиган, фақш объекти деб қараш авж олди, “аёллар савдоси” глобал ҳодисага, хотин-қизлар сотиладиган ва сотиб олинadиган товарга айланди². Бундай деструктив характерга эга ми-солларни кўплаб келтириш мумкин.

Бозор муносабатларидаги ушбу салбий томонлар миллий тараққиётга хавф солишини, эндигина фаолият кўрсатаётган давлатни, унинг мустақиллигини барбод этишини англаган давлатимиз раҳбари Ўзбекистонда ижтимоий бошқариладиган бозор иқтисодиётига ўтиш, бунинг учун эса давлат бошқаруви тизimini мустаҳкамлаш, кучли давлат барпо этиш йўлидан бормоқ зарур, деган фундаментал аҳамиятга молик хулосага келди. Ҳозир “Ўзбек модели” деб аталаётган концепция ана шу фундаментал аҳамиятга эга хулосанинг ифодасидир. “Ўзбек модели” куйидаги тамойилларни ўз ичига олади ва уларга таянади:

- иқтисодиёт сиёсатдан устун, у ҳар қандай мафкурадан озод бўлиши лозим;
- бозор муносабатларига ўтилаётганда, давлат бош ислохотчи бўлиб, бошқарув тизimini қўлдан чиқармаслиги керак;
- қонун устуворлигига эришиш керак;

¹ Ю р ч у к В. В. Мужчине о женщине: жизнь, общение или искусство не остаются в дураках. М.: ООО “Совр.слово”, 1997. С. 74.

² Қаранг: М а л е р и к В. Продаются Наташи. М.: Интер-Пресс, 2006; Ф л и т Р. Политика, секс, ложь. М.: Радуга –К, 2007; А л и м а с о в В. Аёллар савдоси // Хуррият. 2006 йил 12 октябрь; К а р и м о в а Н. Инсон савдосининг олдини олиш // Оила, жамият, қонун. Тошкент: O‘zbekiston, 2007. 97-103-бетлар.

– кучли ижтимоий сиёсат юритиб, мамлакатимиздаги ижтимоий-демографик ҳолатни ҳисобга олиб, кам таъминланган аҳоли қатламларини асраб-авайлаш йўлидан бориш зарур;

– бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш даркор¹. Ушбу тамойиллар Ўзбекистонда ижтимоий йўналтирилган бозор муносабатларини шакллантиришга асос қилиб олинди.

Бизнинг мавзуга тааллуқли томони бозор муносабатларига ўтишда амалга ошириладиган ислохотларнинг ташаббускори, бош субъекти давлатдир, деган концепциядир. Юртбошимиз фикрига кўра, бозор муносабатларига ўтишда давлатнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётдаги ўрни ва функциялари ўзгаради, энди давлат бошқаруви тизими иқтисодиётга бевосита аралашиб сиёсатидан воз кечади. Давлат бозор муносабатларининг шаклланишига иқтисодий дастур ва рағбатлантириш, махсус қонунлар доирасидагина аралашади. “Иқтисодий ва ижтимоий жараёнларни давлат йўли билан тартибга солиш ҳаммага маълум дастурлар – молия, кредит, солиқ, валюта сиёсати, нархларни назорат қилиш ҳамда билвосита таъсир кўрсатишнинг бошқа чоралари ёрдамида амалга оширилади. Худди шу йўл билан ҳақиқий бозор муносабатларига ўтиш ва у учун зарур шароитлар яратиш мумкин”².

Бозор муносабатлари эски марказлашган маъмурий бошқарув тизимини рад этгани учун Республикамизда янги давлат бошқаруви тизимлари юзага келди. Биринчи босқичда тоталитар тузумда амал қилган марказлаштирилган тартибда қайта тақсимлашдан, бошқаришдан бозор механизмига, иқтисодий омиллар ва рағбатлантиришга асосланган ўзини ўзи бошқаришга ўтилди³. Унда давлат пул муомаласи, конъюнктура сиёсати ва рақобатчиликни қўллаб-қувватлаш йўли билан бозор муносабатларини ташкил этиш; ижтимоий тизимлар (корхона ишчиларининг бошқарувда қатнашуви) билан бозор бошқаруви тизимини тўлдириш; аҳолининг кам таъминланган қатламларини ижти-

¹ Қаранг: И с л о м К а р и м о в. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Тошкент: Ўзбекистон, 1995.

² И с л о м К а р и м о в. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том. Тошкент: Ўзбекистон, 1996. 66-бет.

³ Қаранг: Ма да л и е в А. Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёти миллий моделини яратиш асослари. Тошкент: Фан, 2004. 19-бет.

мой ҳимоя қилиш; ташқи алоқаларда либерал сиёсат қўллаб, капитал ҳаракати, божхона чекловлари ва товар ҳаракати учун имкониятлар яратиш; монополияга йўл қўймай, кичик корхоналарнинг фаоллигини таъминлаш; ишчи кучларининг эркин ҳаракати учун имкониятлар яратиш; монополияга йўл қўймай, кичик корхоналарнинг фаоллигини таъминлаш; ишчи кучларининг эркин ҳаракат қилишига эришиш; меҳнат бозорини шакллантириш; кичик ва ўрта корхоналарга, айниқса, дастлабки даврда ёки банкротга учраганда моддий-ташкилий механизмлар билан қўллаб-қувватлаш орқали бозор иқтисодиётига хос бўлган ўзини ўзи бошқарув тизимини яратди¹. Мазкур вазифалар давлат бошқарув тизими фаолиятининг моҳияти ва мазмуни тубдан ўзгарганини, энди давлат эркин иқтисодиёт қонунарига мувофиқ ҳаракат қилаётганини кўрсатади. Масалан, бозор муносабатларига ўтишга халақит бераётган Давлат план қўмитаси (Госплан), Давлат таъминоти (Госснаб), Давлат нарх қўмитаси каби маъмурий бошқарув тизимлари, “Ўзпаррандасаноат”, “Ўзозик-овқатсаноат”, “Ўзбалиқ”, “Ўзқишлоққимё”, “Ўзқоғозсаноат”, “Ўзмашсаноат” идоралари тугатилди. 2003–2004 йилларда маъмурий бошқариш тизимларига қурилган, янги давр талабларига мувофиқ келмайдиган 8 та маъмурий туман ҳокимлиги ва унинг тизимлари Олий Мажлис ва Республика ҳукумати қарорига кўра тугатилди, натижада бошқаришни оптималлаштириш имкони юзага келди.

Давлатимиз бозор муносабатларига ўтаётганда, кучли ижтимоий ҳимоя сиёсатини олиб борди. “Иқтисодий аҳвол мураккаб бўлишига қарамай, – деб ёзади академик С.С.Фулломов, – моддий ва молиявий имкониятлар чекланган шароитда ҳам доимо ижтимоий аҳамиятга лойиқ бўлган энг муҳим вазифаларни ҳал этиш учун зарур воситалар қидириб топилди. Ислохотларнинг бутун биринчи босқичи (1991-2001 йиллар) давомида ижтимоий ҳимоялаш харажатлари республика бюджетининг салкам учдан бир қисмини ташкил этди”². 1997 йил 1 январидан бошлаб кўп болали оилаларга нафақалар тўлаш ўзини ўзи бошқариш тизими-га ўтказилди. Бу давлат бошқаруви тизимида катта янгилик эди. Бир нафар болали оналарга энг оз иш ҳақининг 50 фоизи, икки

¹ Ўша асар. 13–15-бетлар.

² Фулломо в С. С. Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти. Тошкент: Меҳнат, 1997. 153-бет.

нафар болали оилаларга 100 фоизи, уч нафар болали оилаларга 140 фоизи, тўрт нафар ва ундан кўп болали оилаларга эса 175 фоизи тўланадиган бўлди¹. Шунингдек, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларида моддий ёрдамга муҳтож оилалар учун юридик шахс ҳуқуқига эга бўлган махсус жамғармалар очишга рухсат берилди, Халқ банкида “болалар нафақалари” махсус ҳисоб варақаси очилди, Молия вазирлигига уларнинг эҳтиёжларини ҳисобга олиб, бюджетдан маблағлар ажратиб бориш топширилди.

Кўриниб турибдики, давлат бозор муносабатларига ўтишга ўзининг иқтисодий механизмлари билан аралашяпти, энг муҳими аҳолининг ночор, ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламини, айниқса кўп болали оилаларни, аёлларни қўллаб-қувватлашни ўзининг асосий вазифаси деб билади.

Бозор муносабатлари жамиятни сиёсий, иқтисодий ва маданий эркинлаштириш томон йўл очади. Шунинг учун бозор иқтисодиётининг асосий компонентларидан бири, академик М.Шарифхўжаев таъкидлаганидек, “аҳолининг сиёсий фаоллигини кучайтириш, жамиятда манфаатлар ва қарама-қарши кучлар ўртасида мувозанатни таъминлайдиган кучли механизмларни шакллантириш заруратига асосланган сиёсий соҳани эркинлаштиришдир”². Аммо, бозор муносабатларининг жамият ҳаётини эркинлаштиришнинг иккинчи, энг муҳим компоненти ҳам мавжуддир, у хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий эркинликларини таъминлашдир³. Ушбу икки компонент бир-бирига диалектик боғлиқ, ижтимоий-сиёсий онгли, фаол шахс иқтисодий ислохотлар моҳиятини тўғри англайди, бозор муносабатларини қўллаб-қувватлайди. Ўз навбатида бозор иқтисодиёти қонунларидан яхши хабардор, иқтисодий эркинлик шахсга нима беришини биладиган киши сиёсий фаолликни объектив зарурият, давр ва тараққиёт талаби сифатида қабул қилади. Демак, хотин-қизларнинг бозор муносабатлари шароитидаги иқтисодий фаоллиги уларнинг ижтимоий-сиёсий фаолиятига ҳам таъсир этади, уларда жамият тараққиёти ҳақида тўғри фикрларни шакллантиради.

¹ Ўша асар. 167-бет.

² Ўзбекистонда очик фуқаролик жамиятининг шаклланиши. Тошкент: Шарқ, 2003. 51–52-бетлар.

³ Ўша жойда.

Бугун мамлакатимизда ишлаб чиқарилаётган ялпи ички маҳсулот ва саноат маҳсулотларининг 80 фоиздан ортиғини, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ва чакана савдо айланмасининг деярли юз фоизини нодавлат сектори, кичик ва ўрта бизнес субъектлари, фермерлар, тадбиркорлар етиштириб беришмоқда. Кичик ва ўрта бизнес субъектлари ичида 12,5 фоизни, фермер хўжаликлардаги ишчи-хизматчиларнинг 67-70 фоизини, тадбиркорликда эса 80 фоизни хотин-қизлар ташкил этмоқда. Бу кўрсаткичлар турли вилоятларда турличадир¹.

№	Вилоятлар номи	Кичик ва ўрта бизнес, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган аёллар сони					Усиш 1996 йилга нисбатан
		1996	1999	2006	2010	2011	
1	Қашқадарё вилояти	1804	1602	4001	4302	5930	3,4 % га баробар
2	Қорақалпоғистон Республикаси	5882	7012	9008	11044	16042	3,1 % га баробар
3	Наманган вилояти	1361	1299	3012	4204	4328	4,0 % га баробар
4	Жиззах вилояти	1301	1402	1608	2001	2703	2,1 % га баробар
5	Навобий вилояти	388	301	804	1061	1148	3,2 % га баробар
6	Хоразм вилояти	1848	2077	4088	6002	6884	3,8 % га баробар
7	Бухоро вилояти	1662	2122	3604	4002	4898	3,0 % га баробар

Кўриниб турибдики, бозор муносабатларига ўтишнинг биринчи босқичида Қашқадарё, Наманган, Навобий вилоятларидаги хотин-қизлар ўртасида кичик бизнес ва тадбиркорлик билан шуғулланиш камайган. Бу мамлакатдаги ижтимоий-иқтисодий соҳада хотин-қизлар иштирокининг камайганига мувофиқ келади. Масалан, "Аёлларга нисбатан дискриминациянинг барча кўринишларини тугатиш бўйича Халқаро Конвенцияга қўшилган Ўзбекистон ўз маърузасида меҳнатга лаёқатли хотин-қизларнинг ижтимоий-иқтисодий соҳадаги иштироки 1992 йили 46,5 фоизни, 1997 йили 42,2 фоизни, 1999 йили эса 42 фоизни ташкил этишини эътироф этган"². Бозор ислоҳотларига ўтилаётган дастлабки йилларда, яъни 1992–1999 йиллар ичида хотин-қизларнинг

¹ Рақамлар Ўзбекистон Савдо-саноат палатаси материалларидан олинди.

² Қаранг: Национальный доклад Республики Узбекистан об исполнении положений Конвенции "О ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин". Ташкент, 1999. С.17.

ижтимоий-иқтисодий ҳаётдаги иштироки деярли 4 фоизга қисқарган. Бу ҳол яна давом этиши мумкин эди, чунки маънавий, диний, оилавий бошқа сабаблар боис хотин-қизларнинг меҳнат қилиш, ижтимоий ҳаётда қатнашиш ҳуқуқини чегаралаш ҳолатлари кўпая бошлади. Буни ўз вақтида илғаган, кўрган Републикаимиз ҳукумати хотин-қизларнинг ижтимоий фаоллигини ошириш чора-тадбирларини кўрди. Масалан, 1998 йил "Оила йили", 1999 йил "Аёллар йили", 2001 йил "Она ва бола йили" деб эълон қилинди, Олий Мажлис 1999 йили "Оила кодекси"ни қабул қилди. Президентимизнинг 1999 йилнинг 17 мартда "Хотин-қизларнинг ижтимоий муҳофазасини кучайтиришга оид кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги Фармони, Олий Мажлиснинг эса "Хотин-қизларга кўшимча имтиёзлар тўғрисида"ги Қонунини қабул қилиши мисол бўлиши мумкин. 2001 йилдан кейин хотин-қизларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётдаги фаоллиги деярли уч мартага ошган.

Шу билан бирга, кичик ва ўрта бизнесда раҳбарлик тизимида ишлаётган аёллар, айниқса ўзининг хусусий корхонасига эга бўлиб, уни бошқараётган хотин-қизлар сони ҳали юқори эмас. Бизнеснинг ҳисоб-китобларга кўра, улар хусусий мулк, корхоналар эгалари ичида 7-8 фоиздан ошмайди.

Бозор муносабатларига ўтиш хотин-қизларнинг бизнес ва тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишига кенг имкониятлар яратди. Ҳатто, доимий ишга эга хотин-қизлар ҳам тадбиркорлик билан шуғулланиб, ўзининг оилавий даромадини ва фаровонлигини оширишга интиладилар. Бу аёлларимизда оиласи учун, унинг фаровонлиги учун фидойилик билан ишлашга тайёрлик иштиёқини кўрсатади. "Ижтимоий фикр" Маркази томонидан ўтказилган махсус социологик сўровнома натижаларидан маълумки, аёл респондентларнинг 35,2 фоизи ишдан кейин тадбиркорлик билан шуғулланишни истайдилар. Уларнинг 49,8 фоизи ўзлари яшаётган жойларда тадбиркорлик билан шуғулланишга барча имкониятлар мавжуд, деб жавоб берадилар. Айниқса Самарқанд (73,2 %) ва Хоразм (63,3 %) вилоятларидаги аёл респондентлар маҳаллий ҳокимият яратиб берган шарт-шароитларни юқори баҳолайдилар¹.

¹ Қаранг: Убайдуллаева Р.А. Мустақил Ўзбекистон: аёл, оила ва жамият. Тошкент: Фан, 2006. 312-313-бетлар.

Шу билан бирга тадқиқотда хотин-қизларнинг 33,2 фоизи тадбиркорлик билан шуғулланмаганини, у билан шуғулланиш истаги ҳам йўқлигини билдирганлар. Бухоро (72,0 %) ва Қашқадарё (74,3 %) вилоятлари аёл респондентлари маҳаллий ҳокимият хотин-қизлар учун зарур шарт-шароитлар яратмаганини билдирадилар. “Сизнинг фикрингизча, шаҳрингизда, туманингизда хотин-қизларнинг тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишлари учун эркакларникидай шароитлари борми ёки йўқ?” деган саволга аёл респондентларнинг 42,9 фоизи салбий, яъни “йўқ” деб жавоб қайтаршган¹.

Тадбиркорлик хотин-қизларнинг бўш вақти ва хошиш-истакларига мувофиқ бажариладиган меҳнат туридир. У аёлларга нафақат қўшимча даромад келтиради, худди шунингдек, уларга ижтимоий фазилатлари ва қобилиятларини рўёбга чиқариш имконини беради. Ўзимиз ўтказган савол-жавобда қатнашган эксперт-респондентларнинг 72 фоизи тадбиркорлик негизда ижтимоий-фойдали меҳнат ётганини, айнан ушбу фаолият аёлларга жамият ва давлат ҳаётида фаол қатнашиш имконини бераётганини қайд этадилар. Оддий респондентларнинг 58 фоизи тадбиркорлик билан бажонидил шуғулланиши мумкинлигини, аммо уни қаерда, қандай бошлашни билмаслигини айтади. Эксперт-респондентлар (62 %) ҳам, оддий респондентлар ҳам (74 %) маҳаллий ҳокимият тизимлари хотин-қизларнинг бизнес ва тадбиркорлик билан шуғулланишига зарур шарт-шароитлар яратиб бераётганини, гоҳо уларга маъмурий-расмий-расмиятчилик, қоғозбозлик, “текшир-текширлар” ҳалақит бераётганини айтадилар. Мазкур фикримизнинг тўғрилигини “Ижтимоий фикр” олган жавоблар натижалари ҳам тасдиқлайди. Масалан, “Сизнинг фикрингизча, шаҳрингизда, туманингизда хотин-қизларни тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишга жалб қилиш учун шароитлар борми?” деган саволга Бухоро вилояти аёл респондентларнинг 72,0 фоизи, Қашқадарё вилоятида 74,0 фоизи, Фарғона вилоятида 59,5 фоизи, Тошкент шаҳрида 50,0 фоизи, Хоразм вилоятида 36,4 фоизи, Самарқанд вилоятида 26,8 фоизи “йўқ” деб жавоб қайтарган. Демак, жойлардаги давлат бошқаруви тизими, фуқароларнинг бизнес ва тадбиркорлик фаолиятини

¹ Ўша асар. 313-бет.

қўллаб-қувватлашга даъват этилган институтлар ҳали кўнгилдагидай фаолият олиб бормаяптилар. Юқоридаги вилоятларда ишсизликнинг юқори бўлиб қолаётгани, айниқса кўп болали хотин-қизларни бизнестга, тадбиркорликка кенг жалб этиш долзарб масала эканини англаймиз. Давлатимиз оилавий бизнесни, касаначиликни қўллаб-қувватлаётган экан, маҳаллий давлат бошқаруви тизимлари хотин-қизларнинг бандлигини таъминлашга, уларда ижтимоий-иқтисодий фаолликни ривожлантиришга давлат ва бутун жамият аҳамиятидаги вазифа, деб қараши лозим. Тўғри, социологик сўровномалар 25,5 - 30,0 фоиз аёллар қўшимча меҳнат, тадбиркорлик билан шуғулланишини кўрсатади. Лекин бу меҳнат турлари ғайриқонуний тарзда, яъни кўчалар, муюлишлар ва бекатларда сигарета, сақич, сув ёки пишириқлар сотиш билан олиб борилаётгани ҳам кузатилади. Бундай тадбиркорлик оила бюджетига маълум бир улуш қўшади, истеъмолчиларнинг манфаатларини қондиради, аммо уларнинг сифатига, инсон соғлигига зарар етказмаслигига ҳеч ким кафолат беролмайди. Бундан ташқари, улардан давлат солиғи олиш ҳам қийин.

Бугун мамлакатимизда иш билан банд аҳолининг 74 фоизидан ортиғи кичик ва ўрта бизнес соҳасида меҳнат қилади. Уларнинг учдан бир қисмидан ортиғи (34 %) хотин-қизлардир. Лекин бу кўрсаткич ҳали кам, чунки меҳнатга лаёқатли аҳолининг ярмини (50 %) хотин-қизлар ташкил қилади. Улар саноатда 48 фоиз, қишлоқ хўжалигида 40 фоиз, соғлиқни сақлаш ва таълим-тарбияда 70-75 фоизни ташкил этган ҳолда кичик ва ўрта бизнес соҳасидаги кўрсаткич орқада қолмоқда. Дарвоқе, Н.М.Муравьеванинг келтиришича, 2002 йили аёлларнинг 62 фоизи ишсиз бўлган¹. Мазкур муаммони ҳал этиш учун ҳам Республикамиз ҳукумати оилавий бизнес ва касаначиликни ривожлантиришга алоҳида эътибор бермоқда. “Сиёсий омил тадбиркорлик фаолиятига давлатнинг муносабати ва жараёнга таъсирини акс эттиради. Умуман, тадбиркорлик жараёнида давлатнинг роли рағбатлантирувчи шаклда намоён бўлади. Мамлакатда тадбиркорликнинг ривожланишида сиёсий тизим барқарорлиги катта аҳамиятга эга. У тадбиркорга ўз фаолиятини стратегик жиҳатдан ривожлантириш ва узоқ муд-

¹ Муравьева Н. М. Социально-философские проблемы повышения статуса женщин Узбекистана. Ташкент: Янги аср авлоди, 2004. С.65.

датга мўлжалланган истиқболли лойиҳаларни амалга ошириш имконини беради”¹. Истиқболини аниқ тасаввур этолмайдиган, ўз ишини, корхонасини ривожлантириш лойиҳаларини, режаларини тузмайдиган тадбиркор, мулк эгаси ё ижтимоий-сиёсий муҳитга ёки ўзининг фаолиятига, кучига ишонмайди. Шунинг учун ҳам ижтимоий-сиёсий институтларнинг, давлат бошқаруви тизимларининг барқарорлиги, ўз режаларида собитқадам туриши муҳим аҳамиятга эга. Тинмай ўзгартириладиган қонун, тартиб шахсда иккиланишларни, ишончсизликни келтириб чиқаради, бундай вазиятда у шу куннинг талаби, эҳтиёжи билан яшашга, имкониятдан фойдаланиб, бойлик орттиришга мажбур бўлади. Бу ўринда эксперт-респондентларимизнинг жавобларига эътибор бериш ўринлидир. “Бизнес ва тадбиркорлик билан шуғулланишга нималар халақит бермоқда?” деган саволимизга уларнинг 80 фоизи – “Маблағ етишмайди”, 72 фоизи – “Маҳаллий ҳокимиятдагилар тўсқинлик қилади”, 61 фоизи – “Муқим ишлашга имкон беришмайди”, 53 фоизи – “Шуғулланаяпман, аммо қоғозбозлик, текшир-текширлар бездирган”, 43 фоизи – “Вақтим йўқ”, 29 фоизи – “Билимим етишмайди”, 27 фоизи – “Ташкилотчилик, тадбиркорлик қобилиятим йўқ”, 12 фоизи – “Оиламдагилар қўллаб-қувватламайди”, 4 фоизи – “Эрим, турмуш ўртоғим рухсат бермайди”, деб жавоб қайтарган. Бизнес ва тадбиркорлик билан шуғулланишга ғов бўлаётган тўсиқлардан бири маблағ етишмаслигидир. Кейинги жавоблардан маълум бўладикки, хотин-қизларнинг ижтимоий-иқтисодий фаоллигини маҳаллий ҳокимиятдагилар, айниқса оиласи, энг аввало турмуш ўртоғи, эри қўллаб-қувватлайвермайди. Расмиятчилик, текшир-текширлар ҳам аёлларнинг ижтимоий-иқтисодий фаолият олиб боришига ғов бўлмоқда. Шу билан бирга эксперт-респондентларнинг 72 фоизи, оддий респондентларнинг 47 фоизи давлатимиз аёлларнинг бизнес ва тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлаётганини, бу борада муҳим қонунлар қабул қилинаётганини, кредитлар берилиб, текширишлар камайтириляётганини қайд этадилар. Улар яқдиллик билан хотин-қизлар ижтимоий-иқтисодий фаоллигини қўллаб-қувватлаётган ва кафолатлаётган Президентимиз эканини эътироф қиладилар.

¹ С о д и қ о в 3. Бозор ислохотлари ва иқтисодиётни либераллаштиришни чуқурлаштириш йўналишлари. Тошкент: O'zbekiston, 2011. 40-бет.

Республикамизда хотин-қизларни бозор муносабатларининг, ижтимоий-иқтисодий ислохотларнинг фаол субъектларига айлантириш давлат сиёсати даражасидаги вазифадир. Буни барча эътироф этади, ушбу сиёсий вазифага ҳеч ким тўсиқ бўлолмайди. Давлат бошқаруви тизимлари устига ушбу сиёсий вазифани бажариш учун хотин-қизлар фаоллигини қўллаб-қувватлаш, уларга имтиёзли кредитлар бериш, иш жойлари ташкил этиб, аёллар ташаббусидан унумли фойдаланиш юклатилган. Аммо бу борада маълум бир этномаданий ва консерватив хусусиятга эга тасаввурлар, анъаналар мавжуддир. Бундай тасаввурлар ва анъаналар оилада, оилавий муносабатларда кўпроқ учрайди ва бугунги кунда сақланиб қолмоқда. Сегрегацияни давлат қарори ва махсус қонунлар, билим бартараф этиши мумкин, аммо улар билан оиладаги гендер муносабатларни бошқариб, дискриминацияни тугатиб бўлмайди.

Тўғри, бугун бозор муносабатлари, ижтимоий-иқтисодий муаммолар оилавий ҳаётга таъсир этиб, хотин-қизларнинг ҳам ижтимоий ҳаётда тенг ҳуқуқли, фаол қатнашишига ундамоқда. Илгарида бўлганидек, бугун хотин-қизлар боқиманда қолишни, эри ихтиёрига тўла бўйсуниб, унинг сўзидан чиқмай яшашни исташмайди, улар давлат ва жамият ишларини бошқариш, ҳеч бўлмаганда маҳалласи, тумани, қишлоғи турмушида сезиларли из қолдиришга интилишмоқда. Уларнинг ижтимоий-иқтисодий фаоллигини ҳам шундай баҳолаш керак.

Бозор муносабатларига ўтиш давлат бошқаруви тизими олдига турли, гоҳо мураккаб ва зиддиятли вазифаларни қўяди, уларнинг ҳаммасини ҳам кишилар манфаатлари нуқтаи назаридан ҳал этиш, ечиш қийин. Бу ўринда ижтимоий манфаатлар, давлатнинг рационал-оптимистик бошқариш талаблари ҳам борлигини унутиб бўлмайди. Давлат бошқаруви тизимида фаолият кўрсатётган субъектлар энг аввало, ушбу умумижтимоий манфаатлардан келиб чиқади, ўзининг хатти-ҳаракатларини, муносабатларини шу нуқтаи назардан рационал-оптимистик олиб боради. Шунинг учун ҳам давлат ижтимоий-иқтисодий фаолликни фақат хотин-қизлар билан чегаралаб қўймайди, унинг учун ҳар бир фуқаронинг, жинсидан қатъи назар, фаоллиги зарурдир. Аммо ижтимоий ҳаётда хотин-қизлар фаоллигининг сустиги давлатни

бефарқ қолдирмайди, улардаги потенциалдан унумли фойдаланмай, ижтимоий ҳаётдаги бўшлиқни хотин-қизларнинг фаоллиги билан тўлдирмай, демократик жамият, ҳуқуқий давлат барпо этиш мумкин эмаслигини у билади. Пировард натижада инсон ижтимоий мавжудот (Аристотель) сифатида ўзининг нима учун дунёга келганини, бахтли яшашга интилганининг боисини англаб етади. Моддий фаровонликка техника воситаларидан фойдаланиш орқали ҳам эришиш мумкин, бироқ, бундай фаровонлик инсонни тез бездиради, Э.Фромм ибораси билан айтганда, уни “жамиятдан бегоналаштиради”¹. Демак, инсонга меҳнат қилиб, азият тортиб, машаққатлар чекиб, тўсиқларни бартараф этиб, ўзини бахтиёр сезиш ҳисси хосдир. Бозор муносабатларидаги рақобат, янги-янги воситалар ва усулларни излаш, таваккалчилик ана шундай ҳис-туйғунинг шаклланиши ва намоён бўлишига имкон беради. Бундай ҳис-туйғу рақобатни, курашни, мусобақани, дидиллик ва мардликни севадиган нафақат эркакларга, шунингдек, гўзалликни, муросани, аҳилликни, оиласи фаровонлигини севадиган аёлларга ҳам хосдир.

4.3. Фуқаролик жамияти ва хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш масалалари

Ўзбекистон барпо этаётган фуқаролик жамияти инсондаги ижодий салоҳиятни, кучли рўёбга чиқариш учун зарур барча шарт-шароитларни яратувчи ижтимоий макондир. Бу маконда фуқаролар фаоллигига қурилган нодавлат ташкилотлари, ўзини ўзи бошқариш органлари, ОАВ, хотин-қизлар қўмиталари, касаба уюшмалари, меҳнат жамоалари ва уларнинг ўзини ўзи бошқариш бирлашмалари, маҳаллалар, жамғармалар, хуллас ижтимоий борлиқни ранг-баранг қилувчи институтлар муҳим роль ўйнайди. Мустақиллик йилларида ушбу институтлар жамият ва давлат ишларини бошқаришга сезиларли таъсир ўтказувчи кучга айланди, энг муҳим қарорлар, қонун ва дастурлар уларнинг муҳокамасидан ўтгач, фикрлари ўрганилгач, қабул қилинмоқда. Бугунги давлат бошқаруви тизимларининг фаолияти ҳам ана шу институтларни

¹ Ф р о м м Э. Бегство от свободы. М.: Интер-Пресс, 1996. С.12.

қўллаб-қувватлаши ва ривожлантириши орқали баҳоланмоқда. “Фуқаролик институтлари, – дейди И.А.Каримов улар фаолиятини ижобий баҳолаб, – нодавлат нотижорат ташкилотлари ҳозирги кунда демократик кадриятлар, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда қонуний манфаатларини ҳимоя қилишнинг муҳим омилига айланмоқда, фуқароларнинг ўз салоҳиятларини рўёбга чиқариши, уларнинг ижтимоий, социал-иқтисодий фаоллиги ва ҳуқуқий маданиятини ошириш учун шароит яратмоқда, жамиятда манфаатлар мувозанатини таъминлашга кўмаклашмоқда”¹.

Ҳақиқатан ҳам, бугун Републикамизда фаолият кўрсатаётган 5100дан зиёд фуқаролик институтлари, оммавий уюшмалар, ҳаракатлар, партиялар кишиларнинг фаоллигини уюштириш марказларига айланган. Биргина сиёсий партиялар атрофига саккиз юз мингга яқин киши бирлашган, уларнинг 40-43 фоизини хотин-қизлар ташкил этади.

Фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий маданий фаоллигини оширишга, фуқаролик институтларини қўллаб-қувватлашга қаратилган 200дан ортиқ қонун ҳужжатлари қабул қилинди. “Нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолиятининг кафолатлари тўғрисида”, “Жамият фондлари тўғрисида”, “Ҳомийлик тўғрисида”, “Уй-жой мулкдорларининг ширкатлари тўғрисида”ги қонунлар, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Хотин-қизлар қўмитаси фаолиятини қўллаб-қувватлаш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”, “Республика “Маҳалла” хайрия жамғармасини ташкил этиш тўғрисида”, “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларини қўллаб-қувватлаш тўғрисида”ги Фармонлари мисол бўлиши мумкин.

Ўзбекистонда фуқаролик жамиятининг генезиси, шаклланиши муаммоларини А.Саидов, М.Шарифхўжаев, Э.Халилов, Х.Т.Одилқориев, Б.Т.Тўйчиев, З.М.Исломов, Ш.Жалилов, А.Қодиров, Ш.Мамадалиев, К.В.Жавакова, Ф.Мусаев, Б.Талапов, А.Ҳусейнова каби тадқиқотчилар махсус ўрганганлар. Фуқаролик жамиятига оид турли фикрлар, ёндашувлар мавжуд бўлса-да, улар бир хулосада яқдилдирлар, яъни бугун Ўзбекистон фуқаролик жамиятини

¹ И с л о м К а р и м о в. Мамлакатимизда демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Тошкент: Ўзбекистон, 2010. 42-бет.

барпо этмоқда, унинг ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий ва иқтисодий базаси шакллантирилган. Эндиги вазифа ушбу ютуқларни мустақамлаш асосида фуқаролик жамиятини, унинг институтларини ривожлантиришдан иборатдир. Мазкур хулоса Президентимиз И.А.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлиси (2010 йил, 12 ноябрь) даги маърузасида баён қилинган фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепциясидан келиб чиқади. Хотин-қизларнинг фуқаролик жамиятини ривожлантиришдаги ўрни ва аҳамияти масалалари фалсафа фанлари доктори А.А.Хусейнова томонидан махсус тадқиқ қилинган.

Тадқиқотчи ННТни касаба уюшмалари, ёшлар ташкилотлари, фахрийлар ташкилотлари, хотин-қизлар ташкилотлари, физкультура ва спорт уюшмалари, ижодий уюшмалар, диний ташкилотлар, туристик уюшмалар, байналминал уюшмалар, экологик ҳаракатлар, фан ва техника бирлашмалари, Ватан ҳимоячиси ташкилотлари, маданият, маориф ва санъат уюшмаларига классификация қилиб, уларнинг хотин-қизлар ижтимоий-сиёсий фаоллигини оширишдаги аҳамиятини очиб беради¹. У Республикамизда фаолият кўрсатаётган ННТларнинг кўринишлари ва фаолияти хусусиятларидан келиб чиқади.

Баъзи адабиётларда фуқаролик жамияти билан давлат, унинг тизимлари бошқа-бошқа субъектлар сифатида қаралади, гоҳо эса фуқаролик жамиятини давлатдан ажратишга интилиш ҳам кўзга ташланади. Фалсафа фанлари доктори Ф.Мусаев Х.Т.Одилқориевнинг "Анъанавий жамият ўз таркибига барча устқурма ҳодисалари билан бирга давлатни ҳам қамраб оларди. Фуқаролик жамияти таркибига, унинг институциявий элементлари қаторига давлат кирмайди. Сиёсий давлат билан фуқаролик жамияти ўзаро қарама-қарши, лекин бирга фаолият юритувчи, амал қилувчи диалектик жуфтликдир," деган мантиқан бир-бирига зид ва бир-бирини инкор этувчи фикрларига эътироз билдиради. Хуллас, Х.Одилқориев назарида "фуқаролик жамияти – давлатдан мустақил ва ундан ҳоли муносабатлар ҳамда воситалар тизимидир", деб ёзади"². Ф.Мусаев фикрини ойдинлаштириб, шун-

¹ Хусейнова А. А. Фуқаролик жамияти ва аёллар. Бухоро: Agro-Print, 2009. 60–65-бетлар.

² Мусаев Ф. Демократик давлат қуришнинг фалсафий-ҳуқуқий асослари.

дай хулосага келади: “Х.Одилқориев ҳозирги ижтимоий-сиёсий қарашларнинг умумий йўналишини тўғри ифода этади, тасвирлайди. Лекин олимнинг фуқаролик жамияти нодавлат тузилма, “давлатдан, унинг идораларидан ҳоли бўлган хусусий шахслар, гуруҳлар ва институтлар”, “давлат ва ҳокимият тузилмалари доирасига кирмайдиган ижтимоий муносабатлар, алоқалар жамулжами” деган сўзларида фуқаролик жамиятини “давлатдан мустақил ва ундан ҳоли” қилишга интилиш мавжудлиги сезилиб туради”¹. Бу баҳсни яна давом эттириш мумкин. Бироқ, ҳозирги гап давлат, давлат бошқариш тизимлари билан фуқароларнинг, шу жумладан, хотин-қизларнинг ҳам ижтимоий фаоллигига асосланган, уларнинг ижтимоий-сиёсий ташаббусларини қўллаб-қувватлайдиган ва уюштирадиган фуқаролик институтларининг ўзаро боғлиқлиги, алоқалари устида кетмоқда. Давлат, давлат бошқаруви тизими ушбу институтлардан ташқарида турадими? Бизнинг фикримизча, йўқ. Ўтиш даврида давлат, унинг бошқариш тизими хотин-қизларнинг ННТ ларидан, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий ташаббусларини уюштиришдан чеккада туриши мумкин эмас. Давлат, унинг бошқарув тизими фуқаролар ижтимоий-сиёсий фаоллигини рационал-оптимистик ташкил этувчи, уларни стратегик мақсадига йўналтирувчи, яъни бош ислохотчи сифатида жамият тараққиётига раҳбарликни қўлдан чиқара олмайди. Ҳа, фуқаролик институтларини ривожлантириш, уларнинг фаоллигига, ташаббусларига таяниш лозим. Бу фуқаролик жамиятини ривожлантиришнинг асосий талабидир. Бироқ, у давлатнинг ташкилотчилик, етакчилик, раҳнамолик ролини инкор қилмайди.

Мавзумиз учун яна бир назарий-методологик аҳамиятга эга нарса шундаки, фуқаролик жамияти ва унинг институтларини давлатдан, давлат бошқаруви тизимидан ҳоли қараш фуқаролик институтларининг ижтимоий фаоллиги “ўзи ўзи учун мавжуд” деган ғайриҳаётий хулосага олиб келади. АҚШлик сиёсатшунос, социолог Ф.Фуқуяманинг фикрига кўра, бугун инсоният, жамиятлар, давлатлар, халқлар ва минтақалар шундай муаммоларга дуч келмоқдаки, уларни глобал фуқаролик жамияти ҳал этолмайди, мазкур муаммоларни самарали ҳал этиш учун миллий

Тошкент: O‘zbekiston, 2007. 50-бет.

¹ Ўша асар. 51-бет.

давлатлар кучли бўлиши даркор¹. Бу нафақат глобал давлат, глобал ҳокимият ва глобал жамият қуриш ғояси тарафдорларига, шунингдек, фуқаролик жамиятини давлатдан ажратишга интилаётган тадқиқотчиларга ҳам жавобдир. Айнан ушбу фундаментал аҳамиятга эга фикрлар хотин-қизларнинг ННТлари ва уюшмаларини давлат, давлат бошқаруви тизими, ижтимоий-сиёсий фаолияти билан уйғун қарашга ундайди. Хотин-қизларнинг фуқаролик институтларини ривожлантиришга қаратилган ижтимоий-сиёсий фаоллиги, ташаббуслари давлат, давлат бошқаруви тизимининг қўллаб-қувватлаши натижаси сифатида қаралиши даркор. Акс ҳолда, биз хотин-қизларнинг фуқаролик институтларини ташкил этиш, ривожлантириш борасидаги ташаббусларини нотўғри тушунган, уларни давлатга, давлат бошқаруви тизимига қарши қўйишга мажбур бўламиз. Бундай ғайриэстетик, анархистик ёндашув Ғарб давлатларида радикал феминизм тарзида учрайди, аммо у Ўзбекистон учун мутлақ бегона ҳодисадир.

Ўзбекистонда хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини кенг қўллаб-қувватлаб келаётган фуқаролик институтларидан бири Хотин-қизлар қўмитасидир. Деярли йигирма бир йилдан ошиқ тажрибага эга мазкур қўмита (у 1991 йил 27 декабрда ташкил топган) бугун 208 ҳудудий бўлимлари ва 42 мингга яқин бошланғич ташкилотларига эга. Унинг раисаси Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамаси Раисининг ўринбосари ҳам ҳисобланади. Бу ўринда биз нодавлат ташкилотини давлат томонидан махсус қўллаб-қувватланаётганига, аммо у ўз фаолиятини мустақил юритишига дуч келамиз.

Хотин-қизлар қўмитаси аёллар масаласини, улар дуч келаётган муаммоларни юқори давлат бошқаруви поғонасида ҳал этиш имконига эга. Бу билан у бошқа нодавлат ташкилотларидан фарқ қилади. Шуниси эътиборлики, мазкур ташкилотнинг вилоят ва туманларда ҳам бўлимлари мавжуд, уларнинг барчасини олий маълумотли, хотин-қизлар масаласидан хабардор, аҳоли яхши танийдиган, фаол ва ташаббускор аёллар бошқаради. Улар ўртача 45-47 ёшлардадир.

Ўзимиз тўплаган маълумотларга кўра, хотин-қизлар қўмиталарини бошқараётган аёлларнинг 42 фоизи гуманитар билим-

¹ Қаранг: Ф у к у я м а Ф. Сильное государство // Миропорядок в XXI веке. М.: ООО АСТ, 2004. С.6-7.

га эга, 32 фоизи инженер-техник, агроном ёки ҳисоб-китобчи, молиячидир. 24 фоиз аёл турли бошқарув ишларида, лавозимларида ишлаган, кейин хотин-қизлар кўмитасини бошқаришга таклиф қилинган. Уларнинг барчаси оилали, икки ёки тўрт фарзанднинг онаси. Хотин-қизлар кўмитасини бошқаришга асосан маҳаллий ҳокимият таклиф этган. Кўмиталарнинг раҳбарларидан 21 фоизи 6 йил, 32 фоизи 4-5 йил, 45 фоизи 2 йил, 2 фоизи эса бир йилдан кам ишламоқда¹. Хотин-қизлар кўмиталарининг барча вилоят, туман, маҳаллалар ва ўқув юртларидаги бўлим ҳамда бошланғич ташкилотларнинг фаолияти кўрсатадики, улар бугун Республикамизда энг йирик ва хотин-қизларнинг ташаббусларига бошчилик қилаётган ҳақиқий оммавий ташкилотдир. “Хотин-қизлар кўмитаси, – дейди Юртбошимиз унинг ижтимоий-сиёсий фаолиятига баҳо бериб, – ўзида аввало жамоатчилик ташаббусини мужассам этадиган тузилма... У хотин-қизларнинг жамоатчилик асосида тузиладиган бошланғич ташкилотлари орқали аёлларнинг ўз ҳақ-ҳуқуқларини ва турли манфаатларини ҳимоя қилиш, уларнинг ўзига хос муаммоларини ечишга қаратилган табиий интилишларини ифода этади. Агарки, биз эртанги кунимизни чуқурроқ тасаввур этадиган бўлсак, Хотин-қизлар кўмитасини фуқаролик жамиятининг том маънодаги узвий бир қисмига айлантириш ҳақида ўйлашимиз зарур...”

Фуқаролик жамиятининг энг асосий белгиси – бу давлатнинг вазифа-ваколатларини жамоат ташкилотларига босқичма-босқич ўтказиш орқали фуқароларнинг ижтимоий фаоллигини, сиёсий маданиятини оширишдан иборат.

Биз ўз олдимизга қўйилган кучли давлатдан кучли жамиятга ўтиш вазифаси мана шу ва шунга ўхшаш жараёнларда ўз ифодасини топиши зарур”².

Ўзбекистон Республикаси Хотин-қизлар кўмитасининг раиси Э.Баситханова қайд этганидек “бугун Ўзбекистон хотин-қизлари фуқаролик жамиятини барпо этишга катта ҳисса қўшиб келмоқда. Бошланғич хотин-қизлар кўмиталари тизими ўз фаолиятини амалга оширишда давлат эътибори, ҳамкорлар ва фаолларнинг

¹ Маълумотлар 2012 йилда тўпланган.

² И с л о м К а р и м о в. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжихатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. 12-том. Тошкент: Ўзбекистон, 2004. 349–350-бетлар.

қўллаб-қувватлаши ҳамда жамоатчилик кучига суянади. Аини шу омиллар жойлардаги Хотин-қизлар қўмиталарининг фаолиятини янада такомиллаштиришда асос бўлиб хизмат қилаётир. Уларнинг бош мақсади эса онахонларимиз, опа-сингилларимиз ва қизларимизнинг ҳаёт тарзини, фаровонлик даражасини кўтаришдан иборатдир". Ҳозирда корхона ва ташкилотларда 16486 та, маҳаллаларда 8996 та, олий ва ўрта махсус ўқув юртларида 1608 та, умумтаълим муассасаларида 9779 та, жами бутун Республикада 42 мингга яқин Хотин-қизлар қўмитасининг бошланғич ташкилотлари фаолият олиб бормоқда.

Махсус кузатишлар натижалари кўрсатадики, хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги, ННТ фаолиятини бошқариши уларнинг билими, маълумотига бевосита боғлиқдир. Чамаси олий ўқув даргоҳлари талаба-ёшлар қалбида, онгида жамият учун хизмат қилиш, фидойилик, жонқуярлик ҳар бир онгли кишининг бурчидир, деган фикрни чуқур шакллантиради. А.А.Хусейнованинг келтиришича, "Нодавлат ташкилотлари фаолиятида қатнашаётганингиз Сизнинг ижтимоий-сиёсий билимларингизни бойитадими?" деган саволга эксперт-респондентлар (аёллар)нинг 73 фоизи "Ҳа", 14 фоизи "Бирмунча", 9 фоизи "Ҳали бирор нарса дея олмайман," 4 фоизи эса "Йўқ" деб жавоб берган. "Ҳа" деб жавоб берган эксперт-респондентларнинг 42 фоизи олий маълумотли, 38 фоизи ўрта махсус маълумотлидир. "Йўқ" деб жавоб берганларнинг барчаси олий (гуманитар) маълумотли аёллардир. Кўриниб турибдики, олий маълумотли аёллар ННТ фаолиятида нафақат кенг қатнашадилар, шунингдек улар фаолиятига юқори талаб ҳам қўядилар¹. Лекин ўрта махсус маълумотли аёлларнинг аксарияти ташкилотда маош жуда пастлигини билдирадидилар. Суҳбатлар чоғида ушбу аёллар ижтимоий-сиёсий фаолият (фаоллик) хусусиятини яхши тасаввур этмасликлари аниқланган, улар камдан-кам ҳолда бирор ташаббус билан чиқадилар². Демак, билим, маълумот даражаси, онгда шаклланган қадриятлар, идеаллар, ғоялар хотин-қизларнинг фаоллигига таъсир этади. А.А.Хусейнова тўғри кўрсатади, билимга эга бўлмаган "киши ўз фаолиятининг ижтимоий-сиёсий аҳамиятини етарлича баҳолай олмайди, у бошқаларнинг ҳам социум учун жон куйдираётганини,

¹ Хусейнова А. А. Фуқаролик жамияти ва аёллар. Бухоро: Agro-Print, 2009. 67-бет.

² Ўша жойда.

бутун ҳаёти, фаолияти жамият тараққиётига йўналтирилганини қадрламайди. Унинг учун “эл”, “халқ”, “миллат” ва “давлат” деган тушунчалар оддий сўздан фарқ қилмайди, у қандай тарзда ижтимоий манфаатларни назарга илмаса, менсимаса, эл-юрт, миллат, давлат тараққиёти ҳақидаги даъватларни ҳам шундай осонгина четлаб ўтади ёки рад этади. Ижтимоий-сиёсий борлиқ ўта мураккаблиги билангина эмас, балки миллионлаб, юз миллионлаб кишилар ҳаёти ва тақдирига боғлиқлиги, қабул қилинган ҳар бир ижтимоий-сиёсий қарор ана шу миллионлаб кишилар турмуш тарзига таъсир этиши билан ҳам махсус билимларни, сиёсат фалсафасига оид қарашлар, тасаввурлардан хабардор бўлишни тақозо этади”¹.

Ўзбекистонда хотин-қизларнинг навбатдаги йирик нодавлат ташкилоти Республика Тадбиркор аёллар Ассоциациясидир. 1991 йили ташкил этилган ушбу ННТ ўз атрофига 5 мингга яқин фаол аёлларни бирлаштирган. У 40 мингдан зиёд хотин-қизларга бизнес ва тадбиркорлик билан шуғулланиш, ўз ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш борасида турли ташкилий, ҳуқуқий маърифий хизматлар кўрсатиб келади. Ассоциациянинг барча вилоятларда бўлимлари мавжуд бўлиб, улар “Бизнес-инкубатор”, “Бозор кўникмаларини ривожлантириш”, “Фермер-фермерга”, “Бизнесни қўллаб-қувватлаш”, “Экспертга ёрдам бериш” каби халқаро грантларни бажариб келади².

Ассоциация хотин-қизларда бозор иқтисодиётига мослашиш, уларда бизнес, маркетинг ва менежмент кўникмалари, билимларини ривожлантиришга йўналтирилган бўлса-да, у халқаро грантлар орқали аёлларни ташқи иқтисодий муносабатларга ҳам жалб этмоқда, баъзи хотин-қизларнинг чет элларда тажриба, билим ошириб келишига кўмаклашмоқда.

Бундай саъй-ҳаракатлар туфайли хотин-қизларни уй меҳнатига, яъни оилавий бизнесга жалб этиш реал воқеликка айланди. Натижада оилавий бизнесда 2009 йили 100 мингта, 2010 йили 130 минг 161 та, 2011 йили 142 минг 100 та ва 2012 йили эса (9 ойи ичида) 345 минг 043 та иш ўринлари яратилди.

¹ Х у с е й н о в а А. А. Фуқаролик жамияти ва аёллар. Бухоро: Agro-Print, 2009. 69–70-бетлар.

² Қаранг: Женские негосударственные организации Узбекистана. Справочник. Ташкент, 2000. С. 321–323.

Республикамызда бевосита аёллар бошчилигида ташкил этилган ва фаолият олиб бораётган 212 та ННТ мавжуд. Уларнинг тизими, нашрлари, реквизитлари, олиб бораётган фаолияти йўналишлари ҳақидаги маълумотлар махсус сўровнома (справочник) тарзида чоп этилган. Уларга кўра фан ва маориф соҳасида 14 нафар, ҳуқуқ соҳасида 49 нафар, ижтимоий муҳофазада 54 нафар, маиший хизмат соҳасида 44 нафар, тадбиркорликда 11 нафар, экологияда 4 нафар хотин-қизлар ННТларда фаолият кўрсатадилар.

Республикамызда бевосита аёллар бошчилигида ташкил этилган ва фаолият олиб бораётган 212 та ННТ мавжуд. Уларнинг тизими, нашрлари, реквизитлари, олиб бораётган фаолияти йўналишлари ҳақидаги маълумотлар махсус сўровнома (справочник) тарзида чоп этилган¹. Шунинг учун, биз уларни такрорлаб ўтиришни лозим топмадик.

Аёллар нодавлат ташкилотларини бошқараётган хотин-қизларнинг 64 фоизи олий маълумотли, 32 фоизи ўрта махсус маълумотлидир. Олий маълумотли аёллар ичида ижтимоий-гуманитар соҳа вакиллари 78 фоизни, биология, математика, техника ва қишлоқ хўжалиги бўйича мутахассислар 22 фоизни ташкил этади. Демак, ижтимоий-гуманитар билимли аёллар давр талабини тўғри тушунадилар, ижтимоий фаоллик, давлат ва жамият ишларида иштирок этиш объектив зарурият эканини яхши биладилар. Гоҳо аниқ фанларга оид билимга эга аёллар ичида ҳам ННТга содиқ, ўз фаолиятини жуда севадиган, ўта фидойи хотин-қизлар учрайди. Улар ижтимоий-сиёсий жараёнларни ҳар доим ҳам яхши таҳлил қилолмасалар-да, ННТни ривожлантиришни ҳаётий мақсади, ижтимоий борлигининг моҳияти деб биладилар. Масалан, Ўзбекистон ишбилармон аёллари “Тадбиркор Аёл” Ассоциациясининг раисаси Дилдора Маҳмудовна Алимбекова, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қошидаги инсон ҳуқуқлари ташкилоти – Омбудсман раҳбари Сайёра Шариповна Рашидова, “Шарқ аёли” халқаро жамғармасининг раисаси Саодат Турғунбоева ва унинг ёрдамчиси Муқаддас Йўлдошева, Қорақалпоғистон Хотин-қизлар кўмитаси қошида тузилган “Илмпаз хаял” ННТининг раҳбари Саригул Баҳодирова, Бухородаги “Тегина бегим моҳ” марказининг раҳбари Саодат Раҳматова

¹ Ўша асар.

ана шундай фидойилардандир. Уларнинг барчаси олий маълумотли, оилали, катта ҳаётий тажрибага эга инсонлардир. Аммо ННТни бошқараётган хотин-қизлар ичида ўрта ёшдаги фаоллар ҳам учрайди, лекин улар камчиликни ташкил этади. ННТни бошқараётган аёлларнинг ўртача ёши 42-45 да. Уларнинг 58 фоизи ННТ тизимида етти йил, 21 фоизи уч-тўрт йил, 12 фоизи икки йил, 9 фоизи бир йилга яқин фаолият олиб боради. Агар ушбу кўрсаткичларни хотин-қизларнинг ўртача ёшига қиёсласак, улар ННТга маълум бир ҳаётий тажриба тўплагач келадилар. Бу ўртача 32-35 ёшлардир.

Кузатишларимиздан маълум бўладики, 32-35 ёшларга кирган хотин-қизлар маълум бир ўқув юртини тугатган, касб-кор эгаллаган, оила қуриб фарзандларини оёққа қўйган бўлади. Бу даврда оилавий муҳит барқарорлашади, у эр-хотин бир-бирларига мослашган, бир-бирини тушунган босқич ҳисобланади. Аёллар уй доираси билан чегараланиб қолмаслигини, бирор ижтимоий фаолият тури билан шуғулланиши лозимлигини ҳис қиладилар.

ННТни бошқараётган аёллар, айниқса олий маълумотли хотин-қизлар маблағ, пул топиш учун эмас, балки эл-юртга, жамиятга бирор наф келтириш учун хизмат қиладиганини яхши биладилар. Улар ҳатто, баъзи сабабларга кўра, икки-уч ой хизмат ҳақини олмаганларида ҳам фаолиятдан нолимайдилар, ўз вазифасини сидқидилдан бажараверадилар.

Миллий демократик тараққиёт хотин-қизларнинг ижтимоий фаоллиги олдига маълум бир талаблар ҳам қўяди. *Биринчидан*, хотин-қизларнинг ижтимоий фаоллиги уларнинг психофизиологик ривожланишига хавф солмаслиги керак. Бу ўринда энг аввало, хотин-қизлар саломатлигига зарар етказувчи, уларнинг репродуктив функциясини бажаришга хавф солувчи фаолият турлари билан шуғулланишига йўл қўймаслик назарда тутилади. Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат Кодексига мувофиқ, хотин-қизларни тунги ишларга, яшаш қийин жойлардаги фаолият турларига жалб этиш мумкин эмас. Уларни доимий равишда 9 кг. юк кўтарадиган меҳнатга тортиш тақиқланади¹. Тўғри, ННТларда оғир юк кўтариш билан боғлиқ вазифалар йўқ, бироқ экология, туризм, спорт соҳаларида аёллар психофизиологик ривожлани-

¹ Қаранг: И н о я т о в А. Ўзбекистон Республикасининг меҳнат ҳуқуқи. Тошкент: Иқтисодийёт ва ҳуқуқ дунёси нашр. уйи, 2002. 329–332-бетлар.

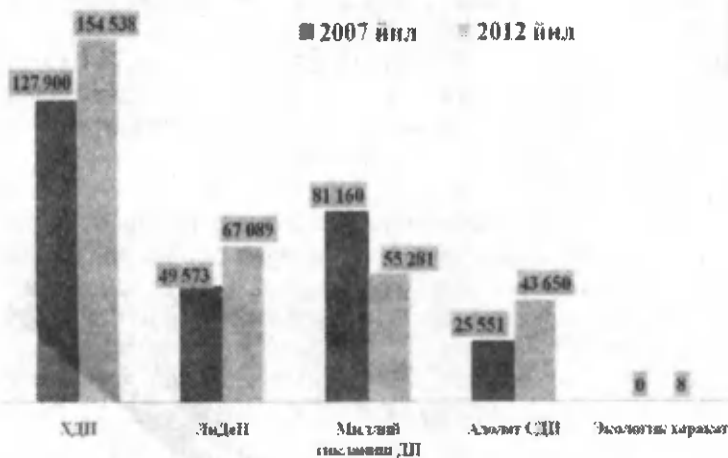
шига салбий таъсир кўрсатувчи машғулот турлари мавжуддир. Иккинчидан, ижтимоий-сиёсий фаолият хотин-қизларни оилавий вазифаларни бажаришдан халос қилолмайди. Ижтимоий-тарихий тараққиёт хотин-қизларни оилани бошқариш, уй-рўзғор ишларини бажаришга мослаштирганки, уларни аёллар инстинктив биладилар. Бу дискриминация эмас, оила олдидаги бурчдир. Аёл ижтимоий вазифасини бажараётганида, оиласи ташвишларини, ишдан қайтгач, хонадониди нималар қилиши зарурлигини ҳеч қачон унутмайди. У мудом оила ва ишхона оралиғида яшайди, ишда ҳам оиласи, фарзандлари, эри ҳақида ўйлайди, уларни тоза кийинтиришни, ўз вақтида овқатлантириши зарурлигини эсдан чиқармайди. Шунинг учун ҳам аёлда ишига фидойилик билан, бор вужуди билан ёндашиш бор, фақат унда ҳаётий мақсад, қониқиш излаш етишмайди. Бу аёлнинг қусури эмас, балки ундаги олижаноб фазилат, оилапарварлик, инсонпарварликдир. Учунчидан, аёл халқ, миллат ҳаёт давомчисидир. Унинг бола тарбиясига мойиллиги, фарзандлари учун яшашини унутиб бўлмайди. Ижтимоий-сиёсий фаолият аёлга ушбу вазифасини бажаришга ғов бўлмаслиги лозим. “Ижтимоий фикр” Маркази томонидан ўтказилган социологик сўровнома натижалари ҳам кўрсатадики, ижтимоий-сиёсий ҳаётда фаол қатнашадиганлар асосан оилали аёллардир. Эридан ажраган (72,2%) ва бева (65,2 %) аёллар ижтимоий-сиёсий ҳаётда қатнашмайди, улар ичида тўлиқ бўлмаган ўрта маълумотли аёллар 67,9 фоизни, ўрта маълумотлилар 63,5 фоизни, уй бекалари эса 71,2 фоизни ташкил қилади¹. Демак, ижтимоий-сиёсий фаол аёлларнинг асосий қисми, кўпчилиги оилали, фарзандлидир. Уларнинг олий маълумотли экани эса иккала бурчини баб-баробар олиб боришига халақит бермайди, балки уларга онгли ёндашишга ундайди.

Фуқаролик жамияти ҳаётида, ривожланишида сиёсий партиялар муҳим ўрин тутаяди. Айнан сиёсий партиялар кишиларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини уюштирувчи, уларда жамият ва давлат ишларини бошқаришга қизиқиш уйғотувчи институтлардир. Маданий бошқариш ва ҳокимият учун курашишнинг бошқа кўринишлари ғайриқонуний ҳисобланади. Шунинг учун ҳам сиёсий партиялар зиммасига, қонунлар доирасида, ижтимоий-сиёсий фаолият олиб бориш юклатилган.

¹ Женщины независимого Узбекистана. Ташкент, 2004. С.56.

Кейинги йилларда Ўзбекистон хотин-қизларининг сиёсий партиялар фаолиятида кенг иштирок этаётганини кузатамиз. Масалан, хотин-қизларнинг сиёсий партиялардаги сони 2005–2012 йиллар давомида қуйидагича ошган: Ўзбекистон Халқ демократик партиясида хотин-қизлар 2005 йили – 34,6 фоиз (166749 киши)ни, 2006 йили – 33,0 фоиз (10461 киши)ни, 2007 йили – 36,8 фоиз (127,9 киши)ни, 2008 йили – 37,5 фоиз (132344 киши)ни, 2009 йили – 40,3 фоиз (145045 киши)ни, 2012 йили – 41 фоиз (154,538 киши)ни; Ўзбекистон Либерал-демократик партиясида худди ўша тартибда: 33,6 фоиз (49467), 34,0 фоиз (49573), 34,0 фоиз (49573), 34,8 фоиз (53982), 36,0 фоиз (59216), 38,2 фоиз (670,89); “Адолат” социал-демократик партиясида 38,8 (18789), 42,2 (25551), 43,2 (25551), 50,3 (32290), 50,0 (38000), 50,0 (436,50); “Миллий тикланиш” демократик партиясида 2008 йили 43,0 фоиз (81160 киши)ни, 2009 йили – 45,0 фоиз (47250 киши)ни, 2012 йили – 46,5 фоиз (552,81 киши)ни ташкил этган. Бу ўринда биз 2004 йилда сиёсий партияларга вакиллик органлари ҳамда парламент депутатлигига номзодлар кўрсатиш жараёнида хотин-қизлар учун 30 фоизли квота берилганининг таъсирини кўрамыз. Натижада 2009 йил декабрдаги сайловда Олий Мажлис Қонунчилик палатасига 33 нафар аёл сайланди. 1999 йилда улар 8,2 фоизни, 2004 йилда эса 17,5 фоизни ташкил қилган эди.

2007–2012 йилларда сиёсий партияларга аъзо бўлган аёллар сони:

Кўриниб турибдики, хотин-қизлар Республикамизда кечаётган ижтимоий-сиёсий жараёнларга бефарқ эмас, улар давлат ва жамият ишларини бошқариш тизими фаолиятини такомиллаштириш тарафдорларидир. Тўғри, бугун сиёсий партияни бошқараётган аёл учрамайди, аммо улар электоратда самарали ўринни эгаллайдилар. Масалан, ХДП Марказий Кенгаши аъзоларининг 36 фоизи, “Адолат” социал демократик партияси Сиёсий Кенгаши аъзоларининг 41 фоизи, “Миллий тикланиш” демократик партияси Марказий Кенгаши аъзоларининг 29 фоизи, Либерал-демократик партияси сиёсий бюроси ижроий кўмитаси аъзоларининг 42 фоизини хотин-қизлар ташкил қилади.

Улар оилали, олий маълумотли. Ёшлари ўртача 37-40 атрофида бўлиб, уларнинг 7 фоизга яқини фан номзодларидир.

Шу билан бирга Ўзбекистонда кечаётган ижтимоий-сиёсий жараёнларни миллий демократик тараққиёт нуқтаи назаридан кенг қамраб олган мамлакатимизни модернизация қилишга ёрдам берадиган назарий концепциялар яратаётган, фаол, сиёсий лидер аёл учрамайди. Ҳатто, сиёсий партияларнинг Олий Мажлисга сайланган аёл депутатлари ичида ҳам бугун жамият тараққиётига, фуқаролик жамиятини ривожлантиришга қаратилган муаммоларни қамраб олган илмий концепциясига эга лидер аёл борлиги кўзга ташланмайди. Хотин-қизларимизда ижрочиликка мойиллик устун туради, улар эркаклар илгари сураётган ғоялар, таклиф ва ташаббуслар кетидан эргашишни маъқул кўрадилар.

Касаба-уюшмалари фуқаролик жамиятини ривожлантиришга катта ҳисса қўшаётган ташкилотдир. Унга бугун 1,4 миллиондан зиёд киши аъзо. Ушбу аъзоларнинг 41 фоизини хотин-қизлар ташкил қилади.

Ўзбекистон касаба уюшмалари Федерацияси раҳбариятида хизмат қилаётганларнинг 58 фоизи хотин-қизлардир, 5 та вилоят ва 5 та тармоқ касаба уюшмаларини эса бевосита аёллар бошқаради. Бошланғич ташкилотларни бошқараётганлар ичида эса аёллар 49 фоиздир. Кўриниб турибдики, хотин-қизлар касаба уюшмалари фаолиятида кенг иштирок этадилар. Улар меҳнат жамоаларида инсон ҳуқуқларига риоя этиш, меҳнаткашларнинг ўзини ўзи бошқариш органларини тузиш, шартномаларнинг бажарилишига эришиш, кишиларнинг маиший-маданий эҳтиёжларини қондириш каби турли вазифаларни бажарадилар.

Меҳнат жамоалари, ўзини ўзи бошқариш органлари билан маъмурият, хусусий мулк эгаси ўртасидаги конструктив муносабатларни шакллантиришда касаба уюшмаларининг ўрни катта. Меҳнат шартномалари тузиш ва уларнинг тўла бажарилишига эришиш, хусусий мулк эгасининг манфаатлари меҳнат жамоаси, жамият, тараққиёт манфаатларига зид келмаслигини ижтимоий назорат қилиш ҳам уларнинг вазифаларига киради. Улар орқали хотин-қизлар бошқараётган касаба уюшмалари меҳнат жамоаларининг манфаатларини ва конституциявий ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилади, шу тариқа фуқаролик жамиятига хос бўлган ижтимоий назоратни, жамоатчилик бошқарувини амалга оширадilar.

Шуни эсда тутиш керакки, Ўзбекистонда фуқаролик институтлари энди ривожланмоқда, уларнинг айримлари фаолиятининг ижтимоий-сиёсий моҳиятини тўла англаб етган эмас. Энг муҳими, хотин-қизларимиз уюшиб, ташкилотлар тузиб, ижтимоий муаммоларни ечиш кўп жиҳатдан ўзларига боғлиқ эканини англаб етаётганидадир.

4.4. Ижтимоий-сиёсий фаол аёлнинг портрети: маънавий-ахлоқий фазилатлар ва лидерлик хусусиятлари

Демократик тамойиллар ҳар бир шахснинг жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ёки билвосита иштирокини тақозо қилса-да, ҳамма ҳам давлат бошқарувини олиб боришга тайёр эмас. Айниқса давлат бошқаруви тизими фаолиятида бевосита қатнашиш учун шахсда маълум бир фазилатлар, лидерлик хусусиятлари бўлиши лозим.

Хотин-қизларнинг давлат бошқаруви тизимидаги фаоллигини ошириш масаласини Республикамизда ҳал этилаётган ва кун тартибига қўйилган кадрлар сиёсати билан уйғунликда қараш даркор. Чунки фуқароларнинг ижтимоий фаоллигини ошириш кундалик ҳаёт талаб этаётган муаммоларни тез ҳал этишгагина бориб тақалмайди, охир натижада у кадрлар тайёрлаш, уларни жой-жойига қўйиш, давлат ва жамият ишларини бошқаришга қодир резервларни етиштиришни ҳам назарда тутати. Юртбошимиз И.А.Каримов беҳудага раҳбар кадрлар ҳақида шундай таъкидламайди: “Биз ўтказаётган сиёсатнинг рўёбга чиқиши сизнинг

фаолиятингиз билан узвий боғлиқ... Биз бугунги ҳаётимизнинг қайси масалалари ва вазифалари ҳақида, қайси истиқболлари ҳақида гапирмайлик, бошқариш ва ишлаб чиқаришнинг барча бўғинларида – ҳамма нарса бугун кадрларга ва яна кадрларга боғлиқ тақалади”¹. Ушбу фундаментал ғояни аниқлаштириб, давлат бошқаруви тизими ҳамда ижтимоий-сиёсий фаоллик билан узвий боғлаб Президентимиз дейди: “Иқтисодий, айниқса сиёсий ислохотлар муваффақияти, аввало бошқарув соҳасидаги кадрларни тайёрлаш даражасига, уларнинг бугунги ўзгаришларни амалга ошириш истаги ва лаёқатига боғлиқ. Худди шу боис ҳам давлат хизматчиларининг мақоми тўғрисида қонун қабул қилиш зарурати сезилмоқда. Бу қонунда ва унинг асосида қабул қилинадиган меъёрий ҳужжатларда давлат хизматчиларини танлаб олиш тизими, уларнинг ҳуқуқ ва бурчлари, масъулияти, униб-ўсиши, ижтимоий ҳимояси, имтиёзлари белгилаб берилган бўлур эди.

Мазкур муносабатларни қонун йўли билан тартибга солиш кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйишдаги ўзбошимчаликни, шахсий садоқат, қариндош-уруғчилик каби иллатларнинг пайини қирқади. Қонун кучли рағбатлантириш механизмини вужудга келтириши керак... Бундай қонун қабул қилинганч эса, ўз хизмат вазифасига садоқатли, юксак малакали хизматчилардан иборат давлат аппаратига эга бўламиз, деб ўйлайман”².

Шуни эсдан чиқармаслик керакки, ижтимоий-сиёсий фаолият олиб борувчи хотин-қизлар ҳали давлат хизматчилари эмас, улар жамият ва давлат ишларини бошқаришда жамоатчилик асосида ёки нодавлат ташкилотлари, фуқаролик институтлари орқали иштирок этувчи, беғараз меҳнатлари, ташаббуслари, фаоллиги билан давлат бошқаруви тизимини такомиллаштиришга интилувчи фидойи шахслардир. Улар хизматлари учун маош, ҳақ тўлашни талаб қилмайдилар (тўғри, нодавлат ташкилотлари раҳбарлари, касаба уюшмаси Федерацияси ходимлари кабилар маош билан рағбатлантириладилар), улар ижтимоий-сиёсий фаоллиги орқали ижтимоий ҳаётни такомиллаштиришни ҳаётий мақсад қилиб қўядилар. Бироқ, улар умр бўйи жамоатчи бўлиб қолишни ҳам истамайдилар, ўрни келганида ижтимоий

¹ И с л о м К а р и м о в. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамиз. 7-том. Тошкент: Ўзбекистон, 1999. 290-бет.

² И с л о м К а р и м о в. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-том. Тошкент: Ўзбекистон, 1996. 13-бет.

борлигининг таркибий қисмига, ҳаётининг мазмунига айланган ижтимоий-сиёсий фаоллигини яна бир поғонада, давлат хизматчиси даражасида давом эттиришдан ҳам умидвордирлар. Демак, ижтимоий-сиёсий фаол хотин-қизлар давлат хизматчилари тайёрлашда резерв кадрлар захираси ҳамдир.

Албатта, ижтимоий-сиёсий фаолликдан давлат хизматчисига, профессионал бошқарувчига ўтиш, сайланиш ўз хусусиятлари ва талабларига эга¹, гоҳо жамоатчиликда катта тажриба орттирган, ўз вазифасини давлат хизматчисидан ҳам юқори талаб даражасида бажарадиган шахс раҳбарият, ҳокимият эътиборига тушмаслиги мумкин. Бу ўринда симпатия-антипатия каби психологик омиллар ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Ҳар қандай ижтимоий-сиёсий фаолият жамият ва давлат ишларини ташкил этишга, кишиларни бошқаришга қаратилган бўлади. Шу нуқтаи назардан у мудом ижтимоий характерга эга фаолиятдир. Агар ушбу принципаал фикрдан келиб чиқсак, давлат хизматчилари бўлган профессионал раҳбарларга хос фазилатлар ва лидерлик хислатлари жамоатчи, ижтимоий-сиёсий фаол кишидан ҳам талаб этилади. Лекин профессионал раҳбарга қўйиладиган талаблар билан жамоатчига, ижтимоий-сиёсий фаол кишига қўйиладиган талаблар ўртасида жиддий фарқлар мавжуд. Улар қуйидагилардан иборат:

Профессионал раҳбардан ижтимоий-сиёсий лидерлик хислатлари қатъий талаб этилади. Унинг ўз лавозимида қолиши ана шу хислатларининг етарли даражада эканлиги туфайлидир. Жамоатчи, фаоллардан улар талаб этилмайди. Ижтимоий-сиёсий етакчилик, лидерлик хислатларини эгаллаш ёки эгалламаслик мутлақ уларнинг ихтиёридадир. Аммо, улар лидерлик хислатлари зарурлигини унутолмайдилар.

Профессионал раҳбар, бошқарувчи давлат томонидан ўрнатилган квалификацион талабларга ва ўрнатилган меҳнат тартибларига қатъий бўйсунуши лозим. Унинг иш куни, вазифалари, қуйи ва юқори идоралар билан алоқалари, субординацион муносабатлари олдиндан белгилаб берилган бўлади. Жамоатчилар, фаоллар учун бундай тартиблар йўқ, улар ўзининг ижтимоий-сиёсий фаоллигини эркин, мустақил, ўз имкониятларига қараб амалга оширадилар. Лекин бу, масалан, нодавлат ташкилотлари,

¹ Қаранг: Р а в ш а н о в Ф. Миллий раҳбаршунослик: тарих ва тажриба. Тошкент: Akademiya, 2007. 136–186-бетлар.

хотин-қизлар кўмитаси, фуқаролар йиғини раҳбарлари истаган вақтларида ишга келиши, истамаган пайтда ишдан кетиб қолиши мумкин экан-да, деган фикрга олиб келмаслиги зарур. Ижтимоий-сиёсий фаоллик анланган, ижтимоий манфаатларга хизмат қилишга қаратилган фаолият тури бўлгани учун ҳам жамоатчи, фаол ўзини ўзи қатъий идора этади, бошқаради, яъни маълум бир тартибларга қатъий амал қилади.

Профессионал раҳбар, бошқарувчи юқори давлат бошқаруви тизими олдида масъулдир, унинг кўрсатмаларини тўлиқ бажаради. Жамоатчиларда, фаолларда бундай масъулият йўқ, улар аввало ўз виждони, кейин эса ён-атрофидаги кишилар олдида маънавий жавобгардир.

Жамоатчилар, фаоллар профессионал раҳбар, бошқарувчи иродасига бўйсунди, чунки айнан улар бутун ижтимоий-сиёсий борлиқ учун давлат олдида масъулдирлар. Профессионал раҳбар, бошқарувчи билан бамаслаҳат фаолият олиб бориш кўзланган мақсадга эришишнинг самарали йўлидир. Тўғри, профессионал раҳбар бошқарувчи ҳам хатога йўл қўйиши, симпатия-антипатияга берилиши, ўз манфаатларини кўзлаши мумкин. Халқимиз, “Бейб – Парвардигор”, деб беҳуда айтмайди. Бундай пайтда профессионал хизматчи билан жамоатчи ўртасида англашилмовчиликлар, ҳатто низолар келиб чиқиши мумкин. Англашилмовчилик ва низоларнинг олдини олиш ҳар икки томондаги фазилатларга, тўғрироғи, маънавий-ахлоқий нормаларга боғлиқдир.

Бошқарув фаолияти мудом ҳаммаслақлар, ёрдамчилар, қўллаб-қувватловчи кучлар ёрдамида амалга оширилади. Бу ўринда жамоатчиларнинг, фаолларнинг ёрдамига таяниш объектив заруриятга айланади. Агар раҳбар ушбу заруриятни ўз вақтида ва тўғри англаб олмаса, у кўзланган мақсадга эришолмайди ёки узок вақтда, кўп маблағ ва куч сарфлаб эришиши мумкин. Бундай муваффақият раҳбарнинг ўзига ҳам, унинг ёнидагиларга ҳам қувонч, қониқиш олиб келмайди. Демак, гап лавозимда эмас, балки лавозимни эгаллаб турган шахснинг лидерлик хислатларидадир.

Жамоатчи, фаолларнинг ижтимоий-сиёсий хислатларини ўрнаётган тадқиқотчи фақат уларнинг хислатларини аниқлаш, қайд этиш билан чекланолмайди. Жамоатчи, фаолларнинг ижтимоий-сиёсий хислатларини аниқлаш уларни яна бир поғонага, яъни

давлат бошқаруви тизими учун зарур бўлган фазилатларга кўтариш йўлларини белгилаш учун зарурдир. Жамоатчи, фаоллар давлат бошқаруви тизимида фаолият юритар экан, улар, шубҳасиз, маълум бир ижтимоий-сиёсий хислатларга эга бўлиши лозим. Ижтимоий-сиёсий фаолият шуни тақозо этади, бу давлат бошқаруви тизимида самарали ишлашни, фаолият кўрсатишни таъминлайди. Демак, биз ижтимоий-сиёсий фаол аёлнинг портретини яратишда, биринчидан, ундаги фазилатларни аниқлашимиз, иккинчидан, ушбу фазилатларни бир поғонага кўтариш, яъни давлат бошқаруви тизими талабларидан келиб чиқишимиз керак. Жамоатчи, фаол аёлларнинг ижтимоий-сиёсий хислатларига юқорироқ талаб қўя туриб, биз уларда ушбу хислатларни ривожлантириш йўлларини белгилаб берган бўламиз.

Фалсафий, социологик, ҳуқуқий, педагогик ва иқтисодий адабиётларда баъзан хотин-қизларнинг ижтимоий фаоллиги масалалари ўрганилади. Фақат С.А.Ходжаеванинг номзодлик диссертациясида ижтимоий-ҳуқуқий фаол аёлнинг портретини яратишга уринилган. Бошқа адабиётлар ва тадқиқотларда мазкур масала четлаб ўтилади, бу эса муаллифларнинг илмий-назарий қарашлари, концепцияларининг чала ёритилишига олиб келади.

С.А.Ходжаева ижтимоий-ҳуқуқий фаол аёл портретини қуйидагилардан иборат, деб кўрсатади. Ижтимоий-ҳуқуқий фаол аёл: 1) ўз маҳалласи, тумани, шаҳари ижтимоий ва сиёсий ҳаётида фаол иштирок этадиган, жамоатчилик билан алоқалар ўрнатган; 2) сиёсий партиялар ёки жамоат ташкилотларидан бирига аъзо, 41-66 ёшларда, олий гуманитар маълумотга эга; 3) оилали, ҳуқуққа оид нашрлардан бирини доимо ўқиб боради, хотин-қизлар масаласи тарихи ва замонавий гендер муаммолари билан қизиқадиган; 4) кишилардаги тартиблилик, инсонпарварлик, ахлоқийлик ёқадиган, кишилар даврасида бўлишни истайдиган шахсдир¹. Кўриниб турибдики, С.А.Ходжаева ижтимоий-ҳуқуқий фаол аёл портретини деярли нафақа ёшига яқин аёллардан келтириб чиқаради, у бизга маълум бўлган 30-40 ёшлардаги аёлларни ҳисобга олмайди. Афсуски, ижтимоий-ҳуқуқий фаол аёл портретини у ҳозирги даврда яшаётган, мустақил Республикамиз

¹ Қаранг: Ходжаева С.А. Правовая культура и проблемы развития социально-правовой активности женщин Республики Узбекистан (историко-правовое исследование): Автореф. дисс... канд. юрид. наук. Ташкент, 2004. С.19.

манфаатларига хизмат қилаётган хотин-қизлардан эмас, балки негадир совет даврида яшаган, коммунистик мафкурага хизмат қилган аёллардан қидиради, яратади. Ўтган, айниқса миллий тараққиётга зид даврдан ҳозирги, замонавий ижтимоий-ҳуқуқий фаол аёл портретини яратиш нотўғри ёндашишдир. Ўзбекистон мустақил тараққиёт босқичига ўтгач, хотин-қизларимиз онгида, қизиқишлари ва турмуш тарзида, ижтимоий борлиққа муносабатларида кескин ўзгаришлар рўй берди, буларни ҳисобга олмай ижтимоий фаол аёл портретини яратиб бўлмайди.

Тадқиқотларимиз натижаларидан келиб чиқиб биз замонавий, ижтимоий-сиёсий фаол аёлга хос фазилат ва хислатларни икки гуруҳга классификациялаш мумкин, деган хулосага келдик. Улар: 1) маънавий-ахлоқий фазилатлар ва 2) лидерлик (етакчилик) хислатларидир.

1. Маънавий-ахлоқий фазилатлар хотин-қизларимизга қадимдан хос бўлган, ижтимоий-тарихий ва маданий ривожланиш жараёнида шаклланиб, миллий қадриятларимизга айланган, ҳозир ҳам аёлларимизнинг хатти-ҳаракатлари, турмуш тарзи ва ижтимоий борлиққа муносабатларини белгилаб бераётган кўрсаткичлардир. Эксперт-респондентларимизнинг 83 фоизи, қолган респондентларимизнинг 91 фоизи замонавий раҳбарга, шу жумладан, аёл раҳбарларга маънавий-ахлоқий фазилатлар хос бўлиши лозим, деб кўрсатишади. Бу шунчаки истак, фикр эмас, унда халқимиз томонидан ярилган, ҳозир ҳам эъзозланадиган, инсондаги гўзал фазилатларни улуғлаш анъанаси ўз ифодасини топган.

Агар Юсуф Хос Ҳожиб ва Форобийдан тортиб то Фитратгача эслайдиган бўлсак, барча мутафаккирларимиз давлат бошқаруви билан шуғулланувчи шахсларнинг маънавий-ахлоқий фазилатларига эътибор берганлар. Бу уларнинг субъектив қарашлари ва хоҳишларининг ифодаси бўлмай, халқнинг, аҳолининг орзу-ти-лаклари эди¹.

Хўш, нима учун раҳбарлардаги маънавий-ахлоқий фазилатларга эътибор берилади? Давлат бошқаруви тизими энг аввало лидерлик хислатларини талаб этмасмиди?

Шарқона тасаввур ва ҳаёт тарзига кўра, инсондаги барча фазилатлар марказини маънавият, ахлоқ ташкил қилади. Инсон ни-

¹ Қаранг: А р и п о в М. К. Социально-утопические идеи в Средней Азии. Ташкент: Фан, 1984. С.12–17.

малар қилмасин, қандай кашфиётларга эришмасин, унинг барча саъй-ҳаракатлари бошқаларга, эл-юртга маънавий-ахлоқий таъсир этгани билан ўлчанади. Ф.Мусаев ёзганидек: “Инсон жамият ҳаётидаги барча муносабатларга муайян маънавий-ахлоқий қадриятлар асосида ёндашади. Имонли, инсофли, ҳалол бўлиш, ҳаромдан ҳазар қилиш, бировнинг ҳаққига кўз олайтирмаслик, меҳр-мурувватлилик, раҳм-шафқатлилик, оқибатлилик, шарм-ҳаёлилик, дўстлик кабилар маънавий-ахлоқий қадриятлардир. Улар асрлар давомида ҳаёт синовларидан ўтиб, инсоннинг, халқнинг ҳаёт тарзидан, дунёқарашидан, ён-атрофга муносабатларидан жой олган. Ижтимоий-тарихий парадигма, яшаш тарзига айланган маънавий-ахлоқий қадриятлар билан демократик ўзгаришлар бир-биридан йироқ, бир-бирига қайишмайдиган нарсалар, бир-бирига ёт воқеликдек туюлади. Аслида ҳар қандай ўзгариш маънавиятимизни, ахлоқимизни бойитиши билан қадрлидир”¹. “Бизда демократия ижтимоий-сиёсий институтларни ўзгартириш ва уларни модернизациялашдангина иборат эмас, у халқимиз ижтимоий ҳаётининг таркибий қисми, жамиятимизда мустақиллик йилларида яратилган маънавий-ахлоқий бойлиқнинг квинтэссенциясидир. Демократик тараққиётнинг маънавий-ахлоқий қадриятлар билан уйғунлиги халқимизнинг шарқона фазилатлари, шарқона тафаккури ва шарқона турмуш тарзидан келиб чиқади. Шунинг учун шарқона ахлоқ-одоб билан шарқона демократия уйғунлиги миллий тараққиётимизга хос белгидир”².

Агар бизда раҳбар ходимларга, унинг маънавий-ахлоқий фазилатларига алоҳида эътибор берилаётган бўлса, бу энг аввало, ушбу ижтимоий-тарихий парадигма, халқимиз асраб-авайлаб келаётган қадриятлар туфайлидир. Шунинг учун эл-юрт билан ишлайдиган раҳбар унинг асрлар давомида эъзозлаб келаётган маънавий-ахлоқий қадриятларини билиши, ҳурмат қилиши шарт. Мустақиллик йилларида Юртбошимиз бошчилигида раҳбар ходимларнинг янги авлодини шакллантиришга киришилди... Бу, энг аввало уларда янгича, коммунистик мафкурадан холи, миллий ва умуминсоний маънавий-ахлоқий қадриятлар уйғунлигига асосланган фазилатларни шакллантириш билан боғланди. Эски-

¹ М у с а е в Ф. Демократик давлат қуришнинг фалсафий-ҳуқуқий асослари. Тошкент: O'zbekiston, 2007. 234–235-бетлар.

² Ўша асар. 236-бет.

ча қарашларга, тасаввурларга эга кадрлар билан янги жамият қуриш амри маҳолдир. Лекин, янги кадрлар осмондан тушмайди, уларни етиштириш учун ҳам мутахассислар, ҳам вақт, йиллар зарур. Мавжуд интеллектуал салоҳиятдан, раҳбарлардан ва давлат бошқарув тизимидан самарали фойдаланиш давр талаби эди. Юртбошимизнинг, янгисини қурмай туриб, эскисини бузма, деган шарқона ҳикмати эҳтиёткорликка, эволюцион ривожланишга асосланган давлатни барпо этиш ғоясига, кадрлар масаласига ҳам тааллуқлидир. Шу билан бирга, мамлакатимизда тизимли ўзгаришлар, ислохотлар амалга оширилди, давлат бошқаруви тизимида янги институтлар, бошқариш технологияси, замонавий усуллар юзага келди. Ушбу позитив ўзгаришлар мудом бир нарса асосида, яъни инсонда маънавий-ахлоқий фазилатларни юксалтириш негизида амалга оширилди.

Президентимиз раҳбар кадрлардан талаб этадиган маънавий-ахлоқий фазилатларни махсус ўрганган А.Болиев уларни қуйидагилардан иборат, деб кўрсатади: ташаббускорлик, имон-этиқодлилиқ, виждонлилиқ, инсофлилиқ, руҳан уйғунлиқ, сиёсий баркамоллиқ, билимдонлиқ, ўзини халққа бахшида этиш, кўкрагини қалқон қилиш, халқ манфаатлари йўлида камтарлик, талабчанлик, дардга малҳамлик, одамлар қўнглини олиш, она тилига фидойилиқ, зиёлилиқ, покизалиқ, сўз ва иш бирлиги, шахсий фароғатдан воз кеча олиш, ижтимоий ночорларни ҳимоя қилиш, оқиллик, қатъиятлилик, жиддийлик, уқувлилиқ, ҳушёрлик, одиллик, қонунийлик, бунёдкорлик, ишбилармонлик, масъулиятлилиқ, ўз устида доимо ишлаш, ўрганишдан тўхтамаслик, умуминсоний қадриятларга содиқлик, маънавиятга ҳомийлик, ватанпарварлик, талабчанлик, ҳалоллик, одамларнинг қўнглини ола билиш, янгича фикрлаш, ислохотларнинг моҳиятини яхши билиш, изланувчанлик, одамларни рағбатлантириш, руҳини кўтариш, ташаббусни қўллаб-қувватлаш, ўз камчиликлари устида ишлаш, ўз қобиғига ўралиб қолмасликка ҳаракат қилиш, элим деб, юртим деб, ёниб яшаш, диёнатлилиқ, изланиш ва интилиш, мардлик, ғайратлилиқ, хизмат бурчларига садоқатлилиқ, сезгирлик, зиммасидаги масъулиятни ҳис қила олишлиқ, фуқаролик масъулияти, огоҳлик, матбуотни мунтазам кузатиб бориш, хорижлик ишбилармонлар билан ўзаро манфаатли алоқалар ўрнатиш, чет тилларни билиш ва бошқалар¹.

¹ Болиев А. Раҳбар маънавияти. Тошкент: Маънавият, 2002. 11-бет.

Ушбу фазилатларни И.А.Каримов турли мавзулар ва турли вазирларда билдирган. Агар Президентимиз замонавий раҳбарнинг маънавий фазилатларига нималарни киритардингиз, деган саволга жавоб берганида, юқорида А.Болиев қилганидек, шахсий, ижтимоий, лидерлик-ташкilotчилик фазилатларини аралаштириб юбормай, уларни маълум бир гуруҳга солиб, ўз қарашини билдирган бўларди.

Маънавий-ахлоқий фазилатлар шахсий ҳодиса сифатида инсоннинг руҳи, онги, тасаввурлари, одоб-ахлоқ нормалари, кишиларга муносабатлари, эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик ҳақидаги мулоҳазалари мажмуидир. Улар субъектив воқелиги билан ажралиб туради. Инсон ижтимоий борлиқ билан муносабатларини ушбу субъектив воқелик синтезидан ўтказди. Шубҳасиз, субъектив воқелик ижтимоий ҳаёт, ижтимоий-сиёсий фаол шахсларда эса лидерлик-ташкilotчилик сифатлари таъсирисиз шаклланмайди. Улардан қайси бири олдин шаклланишини ҳеч ким аниқ айтолмайди, чунки субъектив ва объектив ҳодисалар мудом диалектик алоқаларнинг маҳсулидир. Агар шахсдаги эҳтиёткорликни, етти ўлчаб бир кесиш хислатини эътиборга олиб, ундан лидер-ташкilotчи, ижтимоий-сиёсий фаол субъект чиқмайди, деган хулосага борсак, инсон психологиясини, маънавий-руҳий, ижодий потенциалини менсимасликдек хатога йўл қўямиз. Ҳар қандай кишини, агар унинг ақли расо, мулоқотга киришиш имкони бўлса, лидер-ташкilotчиликка ўргатиш мумкин. Лекин бундай кишидаги маънавий-ахлоқий фазилатлар ижтимоий муҳитда қарор топган, кишилар эъзозлайдиган ва амал қиладиган ахлоқ-одоб нормаларига мувофиқ келиши зарур.

Маънавий-ахлоқий фазилатларнинг имманент белгилари шундаки, уларни ҳар ким ҳар хил тушунади, улар ҳар кимга ҳар хил таъсир қилади. Кимгадир қўл бериб ёки қучоқлашиб кўришиш яхши ахлоқ-одоб бўлиб туюлиши мумкин. Аммо амалиётдан яхши маълумки, раҳбар ходим ҳатто ҳар кунни ёнма-ён хонада ўтирадиган, жуда яқин маслакдош ва ёрдамчи бўлиб қолган ходимлари билан ҳам мудом қўл бериб ёки қучоқлашиб кўришавермайди. Бошқариш, раҳбарликнинг ўзига хос этикаси, ахлоқ-одоб нормалари мавжудки, кишилар уларга ҳеч қандай эътирозсиз бўйсунадилар, амал қиладилар.

Маънавий-ахлоқий фазилатларни ҳеч кимга ёмонлик қилма, бир чакканга урганга иккинчи чакканни ҳам тут, қабилида, догматик нормалар тарзида тушунмаслик керак. Давлат ва жамият ишларини, кишиларни бошқаришда ҳаммага бирдек ёқиш мумкин эмас. Бу тилёғламаликни келтириб чиқаради, тилёғмалик эса лидер-ташкilotчиликнинг душманидир. Демак, бошқариш, раҳбарлик, ташкilotчилик ҳар кимнинг фикрига қулоқ солиб, уларнинг кетидан эргашиш эмас, балки тизим олдига қўйилган мақсадга етишга кишиларни даъват этиш, турли йўллар ва воситалар билан уларда мақсадга етишга ишонч уйғотиш, ҳамжиҳатлик билан изланишга, ишлашга етаклашдир.

Тажриба кўрсатадики, раҳбар фаол, қанча босиқ ва етти ўлчаб бир кесадиган бўлмасин баъзан бефарқлик, кўрслик, ҳатто бағритошлик қилиши мумкин. Ўз ҳукмини ўтказишга интилмайдиган раҳбарнинг, ташкilotчининг ўзи йўқ. Тўғри, мазкур услуб демократия талабларига мувофиқ келмайди. Агар раҳбар софдил, меҳрибон, ижтимоий манфаатларни кўзлаб яшаётган, ишлаётган бўлса, кишилар, айниқса қўл остида узоқ йиллардан бери ишлаб келаётган ходимлар унинг бефарқлигини, кўрслигини кечирадилар, бағритошлик қилиб қўйганини унутадилар. Гоҳида учраб турадиган маънавий-ахлоқий нормалардан чекиниш кўзланган мақсадга етишга халақит бермаса, кишиларни янада дадилроқ, уюшқоқлик билан ишлашга етакласа ўзини оқлайди. Бу қандай бўлса ҳам мақсадга етиш зарур, мақсадга етиш учун барча воситалар аъло, деган тамойил эмас, балки бошқариш фаолиятида гоҳи учраб турадиган ноодатий ҳолдир. Лекин ҳар доим, ҳар бир вазифани топшираётганида ёки қарор, режа қабул қилинаётганида кўрслик қиладиган, фақат ҳукмини ўтказиш билан чекланадиган раҳбарни, ташкilotчини, фаолни кишилар ҳурмат қилмайдилар, ундан қочадилар.

Эксперт-респондентларимизга “Раҳбар аёлдаги қандай маънавий-ахлоқий фазилатлар Сизга кўпроқ ёқади?” деган савол билан мурожаат этдик. Мақсадимиз фаол аёлнинг маънавий-ахлоқий фазилатларини аниқлаш ва улардан портрет ясашда фойдаланиш эди. Олган жавобларимиз қуйидагича бўлди:

– инсонпарварлик (88 %) ¹;

¹ Эксперт-респондентлар бир неча жавобларни билдиришган, шунинг учун фоизлар юздан зиёд.

- меҳрибонлик (87 %);
- ҳалоллик (82 %);
- дилкашлик (64 %);
- дўстлик (61 %);
- одоблилик (47 %);
- камтарлик (42 %);
- беғаразлик (40 %);
- кечиримлилик (39 %);
- содиқлик (37 %);
- инсофлилик (36 %);
- ҳамдардлик (34 %).

Кўриниб турибдики, эксперт-респондентлар биринчи ўринга раҳбар-аёлдаги инсонпарварлик (88 %), меҳрибонлик (87 %) ва ҳалоллик (82 %)ни кўядилар. Ушбу уч маънавий-ахлоқий фазилатлар қолган оддий респондентларда ҳам энг юқори кўрсаткичлар беради. Улардан олган жавобларимиз қуйидагича:

- ҳалоллик (91 %);
- инсонпарварлик (90 %);
- беғаразлик (82%);
- меҳрибонлик (73 %);
- инсофлилик (70 %);
- одоблилик (61 %);
- дўстлик (57 %);
- дилкашлик (56 %);
- содиқлик (55 %);
- кечиримлилик (42 %);
- ҳамдардлик (28 %);
- камтарлик (21 %).

Тўғри, оддий респондентлар жавобида беғаразлик ҳам (82 %) юқори фоиз олган, аммо у инсонпарварлик, меҳрибонлик ва ҳалолликни энг муҳим фазилатлар сифатида қарашга ҳалақит бермайди. Бизнинг фикримизча, ҳар иккала респондентларнинг 50 фоиздан зиёд олган жавобларини фаол-лидер портретига асос қилиб олиш мумкин. Агар шу ёндашувдан келиб чиқсак, раҳбар-аёлдаги маънавий-ахлоқий фазилатларга

- ҳалоллик;
- инсонпарварлик;
- меҳрибонлик;

- беғаразлик;
- инсофлилик;
- дилкашлик;
- одоблилик;
- дўстлик;
- содиқлик кабилар киради, дейишимиз мумкин.

Тўғри, ушбу фазилатлар қолган жавобларни рад этмайди, ўрни келганида, албатта, вазиятлардан келиб чиқиб, камтарлик ва ҳамдардлик етакчи ўринга чиқиши мумкин. Лекин юқоридаги тўққиз фазилат ижтимоий-сиёсий фаол аёлнинг портретини яратишга асос бўла олади.

Илмий-методологик аҳамиятга эга бўлган бир нарсани айтиб ўтишимиз лозим. Юқоридаги маънавий-ахлоқий фазилатлар қишлоқ аёллари орасида бошқача, шаҳар аёлларида ўзгача, талаба хотин-қизлар орасида бошқача, ишчи-хизматчи аёллар ўртасида ўзгача, уй бекалари ўртасида бошқача, тадбиркор хотин-қизлар жавобларида ўзгача кўрсаткичлар бериши мумкин. Бундай ёндашишдан келиб чиқсак, хотин-қизлар қатламларидаги ижтимоий-сиёсий борлиққа муносабатлар динамикасини тадқиқот объекти қилиб олишимизга тўғри келарди. Биз, диққатимизни давлат бошқаруви тизимида хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ўрганишга қаратганмиз, бу фаолликка хос бўлган фазилатлар ва хислатларни умумий тарзда белгилаб олиш билан чекланишга ундади. Аммо бу келгусида ижтимоий-сиёсий фаол хотин-қизларнинг портретини уларнинг турли қатламлари (талаба хотин-қизлар, ишчи аёллар, шаҳар ва қишлоқ хотин-қизлари, уй бекалари ва тадбиркор аёллар) нуқтаи назаридан ҳам яратиш мумкинлигини рад қилмайди, балки унга йўл очиб беради.

2. Ижтимоий-сиёсий фаолият учун лидер-етакчилик, ташкилотчилик бош хислатлардан бири ҳисобланади. Маънавий-ахлоқий фазилатлар қанчалик муҳим бўлмасин, лидерликсиз ижтимоий-сиёсий фаолликни тасаввур этиш қийин. Ж.Блондель ҳақ, қаерда гуруҳлар бўлса, шу ерда лидер бўлиши табиийдир, шунинг учун лидерлик инсоният каби қадимий феномендир¹.

Ижтимоий-сиёсий фаолият, давлат бошқаруви тизимида иштирок этиш сиёсий аҳамиятга эга хатти-ҳаракатлардир. Бу

¹ Б л о н д е л ь Ж. Политическое лидерство // Психология и психоанализ власти. Т.1. Самара: Изд. Дом "Бахрах", 1999. С.395.

соҳадаги лидерликни бошқариш психологиясида назарда тутилган "сиёсий лидерлик" деб аташ мумкин¹. Бироқ, мазкур сиёсий лидерлик турли поғоналарда, яъни давлатлар, миллатлар, халқлар, партиялар, гуруҳлар поғоналарида намоён бўлади. Биз бу ўринда давлатимиз (Хотин-қизлар қўмитаси ва унинг бўлимлари), халқимиз ва миллатимиз (Олий Мажлис, сиёсий партиялар), гуруҳлар (нодавлат ташкилотлари, ўзини ўзи бошқариш органлари) поғонасига тааллуқли сиёсий лидерлик ҳақида сўз юритамиз.

"Лидерлик, – деб ёзади Ж.Блондель, – бу ҳокимиятдир, чунки у "ҳокимият тепасида турган" бир ёки бир неча кишининг бошқалар қилишни хоҳламаган ёки умуман қилмайдиган ишни бажаришга мажбур этиш қобилиятидир"². Тўғри, тадқиқотчи бу таърифида сиёсий ҳокимиятга эга бўлган, мажбурлов механизмидан фойдаланиш ҳуқуқига эга давлат хизматчисини назарда тутди. Бизнинг ижтимоий-сиёсий фаол аёлимизда эса бундай ҳуқуқ йўқ, унда битта бошқариш ҳуқуқи (тўғрироғи, ижтимоий-психологик таъсир усули) мавжуд, у ҳам бўлса, сўзи ёки ибратли хатти-ҳаракатлари орқали тизим олдига қўйилган мақсадга кишиларни даъват этиш, ишонтириш, етаклашдир. Унинг асосий қуроли сўз, даъват ва ибратли хатти-ҳаракатидир. Шу маънода сиёсий лидер-аёлнинг вазифаси давлат бошқаруви тизимига фаолиятини такомиллаштиришда, қўйилган мақсадга кам маблағ, куч ва вақт сарфлаб, самарали йўллар билан эришишда ёрдам беришдир.

Лидерлик билан фаоллик ўртасида фарқ мавжуд. Ҳамма фаол аёлларда лидерлик хислатлари кузатилавермайди. Масалан, Ўзбекистон Хотин-қизлар қўмитаси ўз атрофига 35 минг хотин-қизларни бирлаштирган. Вилоят, туман ва шаҳарлардаги фаоллари орқали у мазкур 35 минг хотин-қизларни у ёки бу ишларга етаклайди. Сиртдан қараганда, бизга фаоллик лидерлик бўлиб кўринади, аммо лидерлик алоҳида психологик феномен, кишиларга етакчилик қилиш хислати эканини англаган заҳоти фаоллик билан лидерлик айнан воқеликлар эмаслигига ишонч ҳосил қиламиз. Фаоллик у ёки бу вазифани бажариш жараёнида ташаббус кўрсатиш, қисқа муддат ичида бошқаларни қўллаб-қувватлаш шаклида келиши мумкин. Ҳатто, фаоллик у ёки бу тадбирда кузатувчи, бефарқ томошабин тарзида қатнашишда ҳам учраши

¹ Ўша жойда.

² Ўша асар. 397-бет.

мумкин, чунки тадбирга умуман келмаган фуқарога кўра унда қатнашаётган, у оддий кузатувчи, томошабин бўлса-да, фаол шахсдир. Лидерлик эса инсоннинг ижтимоий-психологик хислати сифатида, уни мудом кишилар даврасига етакловчи қобилиятдир; у инсоннинг бутун онги, қарашлари, турмуш тарзи, ижтимоий борлиғига сингган алоҳида қобилиятдир. Фаоллик индивидуал тарзда, кўринишда бўлиши мумкин, лидерлик эса фақат кишилар билан, кишилар даврасидагина кечади. Сукрот айтганидек: “Ким кишиларни бошқаролса, у шахсий ва ижтимоий ишларни олиб бора олади, ким шундай хислатга эга бўлмаса, унда ҳам, бунда ҳам хатолар қилади”¹. Дж. Адаирнинг фикрига кўра, айнан Сукрот лидерлик хислатларини белгилаб берган, яъни кишилар даврасида бўлишни, уларни етаклашни, бирлаштиришни истайдиган, ўзида шу қобилиятнинг борлигини билган киши лидерлик қилмай туролмайди. Демак, кишиларни бирлаштириши ва шу вазиятда нима қилиши лозимлигини билиш лидернинг бош хислатидир².

Лидерлик хислати вазият юзага келтирган ёки тизим шакллантирган мақсадга мувофиқдир. Вазиятлар ранг-барангдир, бетакрордир. Уларни тўғри англаш ва тўғри қарорлар қабул қилиш лидердан билим, тажриба ва масъулиятни талаб этади. Ушбу учта хислат мақсад ва вазият юзага келтирган муаммоларни тўғри ҳал этишда етакчи фазилатларга айланади. Тизим мақсадини юқори идора, юқори раҳбар белгилаб беради, қуйи поғонадаги лидер ушбу мақсадни ўз поғонасига, гуруҳига мослаштиради. Юқори поғонадаги раҳбар ҳар доим ҳам лидер бўлавемайди, лидер бўлиши шарт эмас, аммо у қуйи поғоналарда лидер ишлашини таъминлайдиган қарорлар қабул қилиши зарур³. Кишилар билан бевосита ишлайдиган ўрта ёки қуйи поғона лидерларсиз мақсадга эришмайди, вазифани бажаролмайди. Демак, лидерлик бошқарув тизимида турлича намоён бўлади, бошқаришнинг барча поғоналарида лидер бўлиши шарт ҳам эмас. Шу нуқтаи назардан лидерлар “яратувчи лидер”, “қайта қурувчи лидер”, “ишчи лидер”, “хизматкор лидер”, “етакловчи лидер”, “даъваткор лидер”, “ғоявий лидер”, “сиёсий лидер”, “ахлоқий лидер”, “меҳнаткаш ли-

¹ А д а и р Дж. Психология власти. Концепция непрерываемого лидерства. М.: ЭКСМО, 2004. С.29.

² Ўша асар. 23-бет.

³ Ўша асар. 38–40-бетлар.

дер”, “ташвиқотчи лидер” каби кўринишларга ажратилиши мумкин. Шу тариқа ҳар бир соҳада, фаолият турида ўзининг лидерлари бўлиши табиий ҳолдир.

Сиёсий лидер ёки ижтимоий-сиёсий фаол, аёл-лидер тўғрисида гап кетар экан, ундаги шахсий ташаббус, хислатлар ижтимоий муҳит талабларига, манфаатларига мувофиқ келиши шарт. “Муҳит, – деб ёзади Ж.Блондель, – сиёсий ташаббус учун “субстанция”, “хомашё”, ҳамда “каркас”дир. Муҳит лидерлар ўйнайдиган ва ўйнаши лозим бўлган шахмат доскасидир”¹. Ҳа, лидерлар қандай вазифани, қандай воситалар, усуллар ёрдамида ва кимлар билан бажарилишини таъминлайдиган макон, у ижтимоий муҳитдир. Ижтимоий муҳит шахсни етакчи, раҳбар, қаҳрамон даражасига кўтариши мумкин.

Гоҳо эркак-лидерда муҳитдаги стереотипларни ўзгартиришга (“қайта қурувчи лидер” ёки “яратувчи лидер”) интилиш кўзга ташланади. Шунинг учун ҳам жамиятдаги туб ислоҳотларни амалга оширган, халқ, миллат тарихий-маданий парадигмасини, дунё, ҳаёт, жамият ҳақидаги тасаввурларни, стереотипларни ўзгартирган лидерлар асосан эркаклар бўлиб келади. Аёл-лидерларда ижтимоий муҳитга қулоқ тутиш, анъаналарга риоя этиш, кишилар ҳаётини кескин ўзгартирмасдан бошқариш хислатлари кўзга ташланади. Бу шарқона ахлоқ-одоб, бошқариш таъсиридир.

Ғарб фалсафаси ва социологиясида М.Вебернинг “анъанавийлик тарафдори лидери”, “харизматик лидер”, “рационал-легал фаолият олиб борувчи лидер” классификацияси кенг тарқалган² бўлса-да, у ҳар бир жамиятда, ҳатто у ёки бу муаммони ҳал этишда, ижтимоий муҳит шакллантирган стереотиплар таъсирида ўзига хос тарзда намоён бўлади. Унда консерватив қарашли лидердан тортиб революцион ўзгаришлар тарафдори бўлган лидерларгача учрайди³. Шунинг учун сиёсий лидернинг портретини у яшаётган, ишлаётган, ижтимоий-сиёсий фаолият олиб бораётган муҳитнинг фикридан келиб чиқиб яратиш лозим.

¹ Б л о н д е л ь Ж. Политическое лидерство // Психология и психоанализ власти. Т.1. Самара: Изд. Дом “Бахрах”, 1999. С.420.

² Қаранг: Психология и психоанализ власти. Т.1. Самара: Изд. Дом “Бахрах”, 1999. С.515–516.

³ Ўша асар. 517–521-бетлар.

Эксперт-респондентларимизга берилган “Замонавий лидер (етакчи) аёлларда қандай хислатларни кўришни истайсиз?” деган саволга қуйидаги жавобларни олдик¹:

- ўзига ишонч (88 %);
- кишиларни уюштира билиш (82 %);
- адолатли қарорлар қабул қилиш (80 %);
- ишчанлик (71 %);
- фидойилик (61 %);
- халқ, Ватан манфаатларига хизмат қилиш (59 %);
- муомалали бўлиш (52 %);
- қонунларга, тартибга бўйсунуш (51 %);
- жамоага таяниш (50 %);
- ноодатий қарор қабул қилиш, услуб қўллаш (31 %);
- тинмай янгиликка интилиш (20 %);
- ходимларни рағбатлантириб бориш (18 %).

Агар юқорида қўллаган ёндашувимиздан, яъни жавобларнинг 50%дан юқорисини лидерлик сифатларига киритишдан келиб чиқсак, эксперт-респондентлар, сиёсий лидер-аёлда энг аввало:

- ўзига ишонч;
- кишиларни уюштира билиш;
- адолатли қарорлар қабул қилиш;
- ишчанлик;
- фидойилик;
- халқ, Ватан манфаатларига хизмат қилиш;
- муомалали бўлиш;
- қонунларга, тартибга бўйсунуш;
- жамоага таяниш хислатлари бўлиши керак, деб ҳисоблашини кўрамыз.

Мазкур хислатлар илмий адабиётларда у ёки бу тарзда этироф этилади. Масалан, Дж.Адаир лидернинг шубҳасиз хислатларига ташаббус (бизда ишчанлик), софдиллик (бизда адолат тамойилларига амал қилиш), кўзланган мақсадга етишга бор кучини, қувватини сарфлаш (бизда фидойилик, халқ, Ватан манфаатларига хизмат қилиш), қатъиятлилиқ (ўзига ишонч, қонунларга ва тартибларга бўйсунуш) хислатларини киритади². Эксперт-респондентларнинг қолган жавоблари, кўрсатган хислатла-

¹ Респондентлар бир неча жавоблар тагига чизишган, шунинг учун улар 100% дан ошиқ.

² А д а и р Дж. Психология власти // Концепция непрерываемого лидерства. М.: ЭКСМО, 2004. С.25.

ри ижтимоий муҳит кўрсатган таъсир ва ўз тажрибаларининг маҳсулидир.

Оддий респондентларнинг жавоблари эса қуйидагича тақсимланди:

- адолатли қарорлар қабул қилиш (92 %);
- жамоага таяниш (89 %);
- муомалали бўлиш (86 %);
- ўзига ишонч (81 %);
- кишиларни уюштира билиш (73 %);
- ишчанлик (71 %);
- халқ, Ватан манфаатларига хизмат қилиш (62 %);
- фидойилик (60 %);
- ходимларни рағбатлантириб бориш (54 %);
- қонунларга, тартибларга бўйсунуш (50 %);
- тинмай янгиликка интилиш (41 %);
- ноодатий қарорлар қабул қилиш, услуб қўллаш (21 %).

Кўришиб турибдики, эксперт-респондентлар билан оддий респондентлар жавоблари (50 % дан юқори жавоблари) умуман, яқин бўлса-да, улар олган фоизлари ва эгаллаган ўрнига нисбатан ҳар хилдир. Кейинги гуруҳ респондентлари аёл-лидерда кўпроқ адолатли қарорлар қабул қилиш, жамоага таяниб иш олиб бориш, муомалали бўлиш каби хислатларни кўришни истайдилар, эксперт-респондентлар эса диққатини асосан бошқарувга, ташкилотчиликка, ишчанликка қаратадилар. Улар лидерлик фаолиятини бирлаштиришга, уюштиришга ва бошқаришга қаратилган фаолият тури эканини тўғри англайдилар.

Хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ва сиёсий лидерлик хислатларини ошириш масалалари бўйича нималар қилиш зарурлигини аниқлаш мақсадида ҳам респондентларга махсус саволлар билан мурожаат этдик. Ушбу саволлар ўтказган тадқиқотимиз натижаларини янада аниқлаштириши лозим эди.

“Хотин-қизларда лидерлик хислатларини ошириш учун нималар қилиш зарур, деб ҳисоблайсиз?” деган саволимизга эксперт-респондентларнинг жавоблари қуйидагича тақсимланди:

- оилада сиёсий тарбияни йўлга қўйиш (79 %);
- хотин-қизларга бўлган стереотипларни ўзгартириш (76 %);
- аёл-лидер тайёрлайдиган курслар, мактаблар, ўқув юртлари очиш (71 %);

- ижтимоий-сиёсий ҳаётга хотин-қизларни кенгроқ жалб этиш (63 %);
- сиёсий партияларда хотин-қизлар иштирокини, ролини ошириш (61%);
- хотин-қизлар қўмиталарига депутатликка номзодлар кўрса-тиш ҳуқуқини бериш (59 %);
- хотин-қизлар нодавлат ташкилотларини ривожлантиришга оид қонунлар, меъёрий ҳужжатлар, дастурлар қабул қилиш (57 %);
- олий ўқув юртларида талабалар сонининг камида 50 фоизи-ни хотин-қизлар ташкил этишига зоришиш (52 %);
- давлат бошқаруви тизимларига раҳбарлик қилаётган аёл-ларни 30 фоизга етишини таъминлаш (51 %);
- Олий вакиллик органидаги депутатлар сонини 30 фоизга ет-казиш (50 %);
- Президент сайловида хотин-қизлардан номзодлар кўрса-тишни анъанага айлантириш (41 %);
- Халқаро хотин-қизлар ҳаракати билан алоқаларни ва тажри-ба алмашишни кенгайтириш (13 %).

Эксперт-респондентлар оилада сиёсий тарбияга алоҳида эъти-бор бериш даркор, деб биладилар. Улар шахсдаги асосий хислат-лар оилада, ёшлигида шаклланишидан яхши хабардорлар. Минг афсуски, бу борадаги бирор эътиборли тажриба ўрганилмаган, илмий адабиётларда эса ҳеч қандай фикр учрамайди. Ижтимоий-сиёсий маданиятни шакллантириш ҳақида кўплаб китоблар, ри-солалар чоп этилган, аммо уларда оиланинг ўрни масалалари четлаб ўтилади. Оилаларда сен юқори лавозимни эгаллайдсан, “сен президент бўласан”, “сен вазир бўласан” деган гап-сўзлар асосан ўғил болага нисбатан айтилади. Қизларга эса уй-рўзғор ишлари топширилади, бировни уйига борасан, эринг, қайнотанг ва қайнонангни айтганларини қил, деб панд-насихат қилинади. Бундай ёндашув, тарбия ёшларда стереотипларни шакллантира-дики, улар то умрининг охиригача улардан халос бўлолмай, ўзга-раётган давр, замон талабларига мувофиқ келадиган хислатлар-ни ўзида шакллантиролмай юрадилар.

Сиёсий партия фарзандларга, сен бу лавозимни эгаллашинг керак, сен бундай вазибаларни бажаришинг керак, деган йўл-йўлакай айтилган фикрлардан иборат эмас. Сиёсий тарбия иж-тимоий-сиёсий тараққиёт қонунларини, жамият ва давлат ишла-

рини бошқаришнинг имманент хусусиятларини, кишилар билан ишлаш сирларини, психология ва технологиясини яхши билишни тақозо қилади. Жамият, кишиларда позитив кайфиятни, рационал-оптимистик қарашларни уйғотиш ва шу асосида уларни бирлаштириш, ўз ортидан етаклаш сирларидан хабардор кишигина сиёсий тарбияни керакли савияда амалга оширади. Шундай тажриба ва билимларга эга ота-оналарда эса оиласида сиёсий тарбия билан шуғулланишга вақт бўлмайди. Демак, оиладаги сиёсий тарбияни махсус тажрибага, билимга эга шахслар ёки бу вазифани махсус ташкил этиладиган курслар, мактаблар, билим юртлири олиб бориши лозим.

Эксперт-респондентлар мамлакатимизда хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш борасида амалга оширилаётган, кўрилаётган чора-тадбирлардан яхши хабардор эканликларини кўрсатадилар. Шу билан улар хотин-қизларни ижтимоий-сиёсий ҳаётга жалб этиш (63 %)ни кенгайтириш, айниқса сиёсий партиялар имкониятидан самарали фойдаланиш (61 %) зарур, деб биладилар. Улар хотин-қизлар кўмиталарига халқ депутатларига номзодлар кўрсатиш ҳуқуқини бериш даркор (59 %), деган ғояни қўллаб-қувватлайдилар.

Хотин-қизларнинг ННТ ижтимоий-сиёсий ҳаётида муҳим роль ўйнаётганини (эксперт-респондентлар ичида уларни бошқараётган ёки масъул вазифаларни бажараётган аёллар 17 % ни ташкил этади) эксперт-респондентлар яхши биладилар. Шу билан бирга, улар мазкур ташкилотлар сони ҳали кўп эмаслигини, бу борада махсус қонунлар, дастурлар қабул қилиш лозимлигини кўрсатадилар. Ҳақиқатан ҳам ННТ хотин-қизларда лидерлик хислатларини ривожлантиришга ёрдам берадиган институтлардир. Айниқса, улар фаолиятининг мустақиллиги, очиқлиги, кенг аёллар қатламига, жамоатчиликка таяниши хотин-қизларга манзурдир. Маҳаллий давлат бошқаруви тизимлари қўллаб-қувватлаётган ҳудудларда уларнинг обрўси юқори, фаоллиги ранг-барангдир.

Хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги, давлат бошқаруви тизимида самарали фаолият кўрсатиши, лидерлик хислатларини шакллантириши улардаги билимга, маълумотга бевосита боғлиқдир. Ижтимоий-сиёсий фаол аёлларнинг 90 фоздан зиёди олий маълумотлидир. Ушбу омил уларнинг жавобла-

рида акс этиши табиий ҳол эди, албатта. Шунинг учун ҳам улар аёл-лидерга олий маълумот зарур, деб биладилар, олий ўқув юртларида хотин-қизлар сони 50 фоиздан кам бўлмаслиги тарафдорлари (52 %) дир.

Давлат бошқаруви тизимлари раҳбариятида ва Олий Мажлисда хотин-қизлар сонини 30 фоизга етказиш муҳим ижтимоий-сиёсий аҳамиятга эга воқеликдир. Халқаро ташкилотлар миллий парламентларга кўрсатиладиган номзодларнинг 30 фоизи хотин-қизлардан иборат бўлишини тавсия этадилар. Кейинги йилларда Республикамизда ўтказилган сайловларда бу кўрсаткичга эришилди, ҳатто фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) сайлови (2011 йил декабрь) да хотин-қизлар номзоди 37 фоизга етди. Аммо раҳбарият тизимида, вакиллик органлари фаолиятида хотин-қизлар иштирокини янада ошириш эҳтиёжи мавжуд.

Сиёсий лидерлик ижтимоий-сиёсий тажрибани талаб этадиган фаолият туридир, уни фақат китобларни ўқиб, маърузалар тинглаб шакллантириш қийин. Тажиба кўрсатадики, кишиларни лидерлик қилиш усулларини билмайдиган ёки қилишни истамайдиган ишни қилишга кўндириш, ундаш, эришиш санъатдир. Профессional раҳбарда кишиларни мажбурлаш имкони мавжуд, ижтимоий-сиёсий фаоллик кўрсатаётган аёл-лидерда бундай имконият йўқ, у кишиларни ундаши, кўндириши орқали кўзланган мақсадига эришади. У том маънодаги демократик бошқариш вакилидир, ўз фаолияти билан давлат бошқаруви тизимига демократик қадриятларни олиб киради, уларнинг қарор топишига хизмат қилади.

ХУЛОСА

Демократик тараққиётнинг имманент хусусиятлари ва талабларидан бири – давлат бошқаруви тизимини очиқ қилиш, ҳар бир фуқаронинг ижтимоий-сиёсий ҳаётда ўз билими, тажрибаси ва интилишларига мувофиқ бевосита ёки билвосита қатнашишини таъминлашдир. Бу, биринчидан, давлат бошқаруви тизимининг фаолиятини оптималлаштириш, самарадорлиги, кенг қамровлилигини таъминлаш, иккинчидан, шахсга, ҳар бир фуқарога ўзининг ижтимоий-сиёсий ҳуқуқларини, билим ва тажрибаларини амалда рўёбга чиқариш учун зарурдир. Агар демократия шунчаки шиор, даъват бўлмаса, у инсоният интилиб келган жамият ва давлат ишларини бошқариш усули бўлса, социумнинг ҳар бир аъзоси ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг ҳуқуқий субъекти эканини ҳис қилиши ва уларда фаол қатнашиши лозим. Энди демократия қитъалар, давлатлар устидан учиб юрган “бир шарпа” эмас, у миллий ва глобал тараққиётнинг кафолатига айланган; халқлар, давлат ўз муваффақиятларини демократик тамойилларнинг қарор топаётгани, барча соҳаларда, оилавий муносабатларда, бошқариш фаолиятида тенг ҳуқуқлилиқ, эркинлик, қонун устуворлигининг таъминланаётгани билан ўлчамоқдалар. Айтиш мумкинки, демократия бугун глобал қадриятга айланган, инсоният ўз тараққиётини демократияда кўрмоқда.

Ўзбекистонда танланган миллий демократик тараққиёт бугун жамият аъзоларини, барча фуқароларни, аҳоли қатламларини ҳаракатга келтирди, энди ижтимоий ҳаётни кишиларнинг фаоллигисиз тасаввур этиб бўлмайди. Хотин-қизларимизни давлат ва жамият ишларини бошқаришга кенг жалб этиш ижтимоий-сиёсий аҳамиятга эга воқелиқ экани ҳеч кимда эътироз уйғотмайди, у давлатимиз сиёсатига айланган.

Мустақиллик йилларида хотин-қизларни давлат бошқаруви тизимида фаол иштирок этишини таъминлайдиган сиёсий-ҳуқуқий база яратилди, нодавлат ташкилотлари қўллаб-қувватланди, хотин-қизлар сиёсий партиялар, вакиллик органлари ва давлат ҳокимияти тармоқларида фаолият олиб бормоқда, бу борада махсус дастурлар ишлаб чиқилиб, ҳаётга тадбиқ этилди. Бу ўринда Олий Мажлис томонидан аёллар, оилалар ва болалар ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган қатор қонунларни

ёки қонунларга киритган ўзгаришларни, Республикамиз Президентининг Хотин-қизлар қўмитасини қўллаб-қувватлаш чора-тадбирларига оид қатор Фармонлари ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикасида хотин-қизлар масалалари бўйича концепция” (1995 йил 16 ноябрь) сени эслаш мумкин. Шу билан бирга хотин-қизларни давлат бошқаруви тизимидаги фаоллигини ошириш борасида қатор муаммолар борлиги аниқланди. Шу нуқтаи назардан тадқиқотимиз натижалари бизни қуйидаги хулосаларга олиб келади.

Биринчидан, давлат бошқаруви мураккаб, кенг қамровли, гоҳо ички зиддиятларга, муаммоларга тўла фаолият туридир. Унда субъект ва объект муносабатлари гоҳ уйғун келади, гоҳо бир-бирини рад этиб, зиддиятларни келтириб чиқаради. Барча ижтимоий воқеликлар каби давлат бошқаруви ҳам рационал-оптимистик аҳамиятга эга фаолият тури сифатида кишиларнинг, социумнинг борлиғига, онги ва турмуш тарзига таъсир этади. Давлат, давлат бошқаруви тизимлари кишилар, социум ҳаётининг, хатти-ҳаракатларининг оддий кузатувчиси эмас, улар кишилар, социум фаолиятини стратегик мақсадларига мувофиқ йўналтиришга, ташкил этиш ва бошқаришга муҳтождир.

Мазкур функцияларини унутган ёки керакли даражада бажаролмайдиган давлат деструктив кучлар таъсирига тушиб қолади, жамиятда хаоснинг келиб чиқишига сабабчи бўлади. Давлат бошқаруви тизими шунинг учун ҳам рационал-оптимистик фаолият олиб бориши керакки, у нафақат социумда тинчликни, тартибни, қонунларга итоат этишни таъминлаши, худди шунингдек, социум аъзоларини, фуқароларни давлат бошқарувига жалб қилиш орқали улардаги ижодий кучни, салоҳиятни, имкониятларни тўла рўёбга чиқариши лозим. Пировард натижада давлат бошқаруви тизими социум, жамият, кишилар манфаатларига хизмат қилишни ўзининг мақсадига айлантириши, ўз фаолиятини самарали ташкил қилишни ўрганиши ва демократик қадриятларни қарор топтириши керак.

Тўғри, давлат бошқаруви тизими, энг аввало, субординация таъминлигига мувофиқ ишлайди, иерархик муносабатлар унинг хатти-ҳаракатларини, жамоатчилик билан алоқаларини, ёнидаги фаолларни бошқариш тактикасини белгилаб беради. Аммо ушбу тактика давлатнинг Асосий Қонунида белгиланган стратегик мақсадига зид келмаслиги зарур. Бироқ амалиётда ҳар доим ҳам бундай бўлавермайди, натижада давлат бошқаруви тизими билан жамоатчи, фаоллар ўртасида бир-бирини ёқтирмаслик, тушунмаслик, ҳатто бир-биридан қочиш ҳолатлари юзага келади. Таъриба кўрсатадики, жамоатчилик, фаоллар давлат бошқарув тизимини ўзининг муаммолари билан безовта

қилади, унинг вақтини, кучини олади. Вақт эса бошқарув фаолияти билан банд шахс, хизматчи учун мудом танқис ва камдир. Ушбу муаммони тўла-тўқис ҳал этган бошқарув тизими деярли учрамайди, лекин бундан, давлат бошқаруви билан демократик ҳаракат ўртасида мувозанат, келишиш, иттифоқ бўлмас экан-да, деган хулоса келиб чиқмайди. Кўпинча мазкур муаммо ёрдамчиларга, кенгроқ фаоллар иштирокига таяниш, уларни ҳамкорликка чорлаш орқали ҳал этилади. Демократик бошқаришнинг моҳияти ва муваффақияти ҳам шундадир.

Иккинчидан, демократия субъект ва объект муносабатларини тенг ҳуқуқлилиқ асосида бўлишини, эски маъмурий-буйруқбозлик бошқариш усулидан воз кечиб, ижтимоий-сиёсий жараёнлар акторларининг манфаатларини рационал-оптимистик мақсадга мувофиқ уйғунлаштиришни, шу асосда ижодий ҳамкорликни, мусобақани, тараққиётни таъминлашни тақозо этади. Демократия бошқариш усули, аммо реал ҳаёт, ижтимоий-сиёсий жараёнлар, акторларнинг хатти-ҳаракатлари, қизиқишлари эса ундан кенг, ранг-барангдир. Ушбу кенг, ранг-баранг ижтимоий воқеликни демократик бошқариш усулига сиғдириш ёки кейингисини биринчисига тадбиқ этиш осон эмас, у бутунлай янги тафаккурни, янги дунёқарашни ва янги талаб қилади. Демократияни амалиётга, бошқариш тизимига тадбиқ этган заҳоти субъект-объект манфаатларининг ранг-баранглигига, гоҳо зиддиятли воқеликлар эканига дуч келамиз. Тадқиқотимизда келтирилган мисоллар, хотин-қизларнинг, респондентларнинг фикрлари, экспресс савол-жавоблар натижалари кўрсатадики, аёллар масаласининг жиддий муаммо сифатида сақланиб қолаётгани ҳам жамиятда, бошқарув тизимида ҳали янги тафаккур, янги дунёқараш ва янги ишлаш тажрибасининг етарли эмаслигидадир. Хотин-қизларга гўзаллик тимсоли, уй бекаси, ёрдамчи, деб қараш ўрнига аёл эркак билан тенг ҳуқуқли, ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг фаол субъекти, ташкилотчи, деган янги ёндашувни шакллантириш даркор. Ҳа, аёлни улуғлаш – ҳаётни улуғлаш, аёл шаънига битилган куй, қўшиқ ҳаёт шаънига битилган куй, қўшиқдир. Аёлда табиат яратган барча гўзаллик, бокиралик, сир мужассам. Фарзанд туғиш, уни юришга, гапиришга, фикрлашга ўргатиш ижтимоий меҳнатдан кам бўлмаган сабр-тоқатни, азиятни, фидойиликни талаб этади. Ушбу сермашаққат вазифани аёл бажаради, бажариб келмоқда. Ҳа, аёлдаги ушбу фазилатларни инкор қилолмаймиз, улар туфайли инсоният, миллат, халқ мавжуд. Аммо хотин-қизларда, барча онгли, тафаккурли инсонлар каби, ижтимоий-сиёсий ҳаётда қатнашиш, жамият ва давлат ишларини бошқаришга ўз ҳиссасини қўшиш, лидерлик-етакчиликнинг машаққати ва завқини

тотиб кўриш истаги ҳам мавжуддир. Ҳамма аёллар ҳам оила доирасидаги муносабатларда қатнашиш билан чекланиб қолавермайди, бугун хотин-қизларимиз миллий демократик тараққиётнинг фаол иштирокчилари, ташкилотчилари, ҳақиқий субъектлари бўлгиси келади, бу уларнинг конституцион ҳуқуқлари ҳамдир.

Учинчидан, ижтимоий-сиёсий фаолиятга, давлат ва жамият ишларини бошқаришга кишиларни, айниқса хотин-қизларни мажбурлаб ўргатиб бўлмайди. Ижтимоий-сиёсий фаоллик моҳиятан ихтиёрий фаолият туридир. Ундан шахс бирор манфаат, фойда орттиришни кутмайди, балки ўз кучи, билими ва тажрибасини турар жойи, меҳнат жамоаси ёки юртидаги муаммоларни тезроқ, самарали ҳал этишга сарфлашни истайди. Беғаразлик ижтимоий-сиёсий фаолликнинг негизидир. Айнан ушбу белгилари билан у давлат хизматчиси, профессионал бошқарувчи фаолиятдан фарқ қилади. Фаолликнинг ихтиёрийлик хусусияти ҳаммани, дуч келган хотин-қизни ижтимоий-сиёсий ҳаёт субъектига, сиёсий лидерга айлантиравермайди.

Бундан ташқари, ижтимоий-сиёсий фаолият, давлат ишларини бошқариш маълум бир профессионал билимга, кишилар билан ишлаш тажрибасига, ташкилотчилик санъатига асосланади. Бошқариш мудом янги-янги воситалар ва усулларни, мулоқотнинг ранг-баранг технологиясини қўллашни тақозо этади. Бошқариш шунинг учун ҳам санъатки, у мудом бетакрор вазиятни шакллантиради, субъект (объект)ни мудом бетакрор муаммоларни ҳал этишга ундайди. Бетакрорлик, узлуксизлик, кенг қамровлилик ва зиддиятлилик бошқаришнинг атрибутларидир. Бундай мураккаб вазифани дуч келган киши, айниқса бўш вақтидагина ижтимоий-сиёсий фаолият билан шуғулланувчи шахс бажаролмайди. Демак, давлат бошқаруви тизимининг самарали ишлаши субъект (давлат хизматчиси, профессионал бошқарувчи, масъул ходим) билан объект (фаол шахс, ижтимоий-сиёсий фаол аёл, жамоатчи) ўртасидаги конструктив мулоқотга, уларнинг ижодий ҳамкорлигига ва бир-бирини қўллаб-қувватлашига боғлиқдир. Субъектнинг профессионал билими, тажрибаси билан фаолларнинг ташаббуси, қобилиятини рўёбга чиқариш истаги уйғунлашуви лозим.

Субъект билан объект ўртасидаги мулоқот, ҳамкорлик марказлашган бошқарувга, иерархик муносабатларнинг мавжудлигига, субординациянинг сақланишига халақит бермайди. Давлат марказлашган бошқарувга қурилган, давлатнинг кучи ушбу бошқарувни йўлга қўйгани ва ундан самарали фойдаланганидадир. Профессионал ходим, давлат хизматчиси давлатнинг марказлашган бошқарувига итоат қилувчи, унинг кўрсатмаларини ижро этувчи масъул шахсдир. Унинг фаоллар,

жамоатчилар билан муносабатлари ҳам марказлашган бошқарувнинг мақсадларига, кўрсатмаларига, йўл-йўриқларига мувофиқ кечади. Лекин бу жараён фаолларнинг демократик ҳуқуқларини рад этмайди. Давлат бошқаруви тизимидаги энг қийин вазифа ҳам шу нуқтададир.

Тўртинчидан, Ўзбекистонда феминизм, гендер тенглик масалалари ижтимоий-фалсафий, социологик, юридик, тарихий-маданий, медицина, биологик, педагогик тадқиқотларга мавзу бўлиб келаётган бўлса-да, уларда жамиятда қарор топган стереотипларга эргашиш устун туради, хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий муаммолари четлаб ўтилади ёки улар умумий иборалар билангина талқин этилади, тилга олинади, холос. Мавжуд стереотиплар аёлга:

- уй бекаси;
- фарзанд туғиш ва уни тарбиялаш;
- оилани, уй-рўзғорни юргизиш;
- эри учун зарур қулайликларни яратиш;
- камтар, ювош, садоқатли, ҳаёли, серфарзанд бўлиш;
- анъаналар, урф-одатларни сақлаш;
- эрига итоаткор, хизматкор на ёрдамчи бўлиш каби вазифаларни юклайди. Улар, яъни стереотиплар, Қуръони каримдаги “Эркаклар хотинлар устидан раҳбардирлар”¹, деган фикрни асос қилиб келтиришадди. Лекин улар Қуръони каримдаги “Эрнинг хотинига нисбатан қандай ҳуқуқи бўлса, хотиннинг ҳам эрга нисбатан шундай ҳаққи бор”², деган сурани негадир эслашмайди. Бошқа бир ижтимоий муҳит ва бошқа бир даврда билдирилган фикрни асос қилиб келтириш ҳозирги даврнинг хусусиятларини ҳам, тараққиёт талабларини ҳам тушунмасликдир.

Тўғри, асрлар давомида шаклланган ва яшаб келган стереотиплардан батамом халос бўлиш, шу заҳотиёқ воз кечиш осон эмас, лекин демократик тараққиётни янгича тафаккурсиз, янгича турмуш тарзи ва янгича ишлашсиз таъминлаб бўлмайди. Бугун хотин-қизлар дуч келаётган тўсиқлар айнан ушбу стереотиплардадир. Бу борадаги тақлифларимиз қуйидагилардан иборат:

1. Стереотиплар тарихий-маданий тажрибалар, анъаналар, менталитетдан жой олгани учун, улардан шу заҳотиёқ воз кечиш бўлмаслигини яхши англаш зарур. Агар биз уларни кишилар онгидан, турмуш тарзидан дарров қувиш йўлидан борсак, куч ишлатишга, ғайридемократик таъсир воситаларини қўллашга мажбур бўламиз. Советларнинг динга қарши кураши, муносабати қандай оқибатларга, репрессив усулларни қўллашга олиб келганини унутмаслигимиз даркор.

¹ Қуръони карим. Тошкент: Чўлпон, 1992. 33-бет.

² Ўша жойда.

2. Стереотиплар ўрнига янгича тафаккурни, янгича турмуш тарзини ва янгича ишлашни шакллантириш мақсадга мувофиқдир. Бозор муносабатлари негизидаги эркинлик, янгича ишлаш, яшаш иштиёқи, рақобат, ижодий мусобақа, кишилар манфаатларига ва эҳтиёжларига хизмат қилиш уларни шакллантиришнинг энг қулай имконидир. Шунинг учун биз бозор муносабатларига фақат иқтисодий воқелик, моддий неъматлар яратиш омили, деб қарамаслигимиз, балки, аксинча, унга инсондаги ижодий кучларни ҳаракатга келтириш воситаси, деб ёндашишимиз керак.

3. Стереотипларга қарши курашни “Ҳужум”дек оммавий ҳаракатга айлантириш (минг афсуски, баъзи халқаро ташкилотлар стереотипларга қарши курашни оммавий ҳаракатга, бутун бошқарув тизимининг вазибаларига айлантиришни тавсия этадилар) катта хатодир. Жамиятдаги, социумдаги аҳилликни, бирликни, иттифоқни бундай ҳаракатлар билан сақлаб қолиб бўлмайди. Фақат маданий-тарбиявий ва оммавий-тарғибий ишларни давр талаблари даражасида олиб бориш демократик тамойилларга мос келади. Бу борада махсус давлат дастури қабул қилиш айна муддаодир.

4. Стереотиплар оилада шаклланади; оиладаги гендер муносабатлар ёшлар онгида чуқур сақланиб қолади. Шунинг учун маданий-тарбиявий ва оммавий-тарғибий тадбирлар энг аввало оилага қаратилиши лозим.

5. Ижтимоий соҳалардаги сегрегацияни бартараф этиш учун мавжуд қонунлардан ўринли фойдаланиш талаб этилади. Сегрегация очик шаклда эмас, балки ёпиқ тарзда учрайди. Демак, хотин-қизлардаги ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни ошириш зарур.

Бешинчидан, давлат бошқаруви тизимида хотин-қизларнинг ўрни ва аҳамияти беқиёсдир. Мустақиллик йилларида аёлларнинг давлат бошқаруви тизимидаги иштирокини кенгайтириш ҳам ҳуқуқий, ҳам моддий қўллаб-қувватланмоқда. Олий давлат бошқаруви тизимида, масалан, Олий Мажлисда хотин-қизларнинг иштироки, ижтимоий-сиёсий фаолиятда қатнашиши кўпгина ривожланган давлатлар даражасидадир. Бироқ, ўрта ва қуйи давлат бошқарув поғоналарида, раҳбарлик лавозимларида хотин-қизларнинг сони ҳали кам. Бизнинг фикримизча, Олий давлат ҳокимиятида ҳам, маҳаллий давлат ҳокимияти тизимларида ҳам хотин-қизлар 30 фоиздан кам бўлмаслиги керак. Бунинг учун хотин-қизларимиздан бошқарув ишларига резерв-захиралар тайёрлаш тартибини шакллантириш зарур. Буни махсус мактаблар, курслар ва билим юртлири орқали амалга оширса бўлади.

Айниқса, қуйи ва ўрта поғоналардаги бошқарув тизимига хотин-қизларни жалб этиш, уларни раҳбарлик лавозимларига қўйиш, маҳаллий депутатлар Кенгашларига сайлаш кенгайтирилиши даркор. Қуйи ва ўрта поғоналарда тажриба орттириш, давлат бошқаруви технологиясини эгаллаш хотин-қизларни олий давлат идораларида иш-лашга, давлат, мамлакат миқёсида ижтимоий-сиёсий фаолият олиб боришга тайёрлайди. Ҳеч ким, ҳатто шахс қуйи ва ўрта поғоналарда, раҳбарлик лавозимларида ишлаганида ҳам, ўзидан-ўзи, дарров кенг миқёсда ижтимоий-сиёсий фаолият олиб бориш санъатини эгаллай-вермайди. Бунинг учун катта билим ва ҳаётий тажриба билан бирга, кишиларни бошқаришга оид туғма фазилатлар, стратегик вазифаларни бажаришга қодир хислатлар ҳам зарур.

Олтинчидан, ижро этувчи ҳокимият тизимида бевосита бошқарув фаолияти билан шуғулланувчи хотин-қизлар 4 фоиздан ошмайди. Бунинг бир қатор сабаблари бор. Улардан энг муҳими – ижро ҳокимиятига юклатилган вазифалар, айниқса ўтиш даврида, ўта мураккаб, кўп куч, вақт, тажрибани талаб қиладики, улар хотин-қизларда етарли даражада топилавермайди. Тўғри, ҳоким, бошқарувчи, хизматчи барча ишларни якка ўзи бажармайди, у ёнидаги ходимлари, ёрдамчилари кучидан фойдаланади, шу тариқа ўта мураккаб вазифани енгиллаштиради. Бироқ, гап ана шу ходимларни, ёдамчиларни, фаолларни ҳаракатга келтириш, жон куйдириб ишлашга ундаш, уларга масъулиятнинг бир қисмини ўз устига олишни ўргатишдадир.

Жаҳон тажрибаси кўрсатадики, ҳеч бир давлатда, ҳатто Маргарет Тетчер бошқарган ҳукумат тизимида ҳам, раҳбар-аёллар 5-7 фоиздан юқори бўлмаган. Демак, давлат ижро ҳокимияти тизимидаги, раҳбарлик лавозимларида хотин-қизларнинг эракалар билан тенг фоиз эгаллаши яқин ўртада рўй бермайди, лекин бу ижро ҳокимияти бошқарув тизимида хотин-қизларнинг 30 фоиз атрофида бўлишига монелик қилмайди.

Еттинчидан, давлат бошқаруви тизимини модернизациялаш нафақат бошқарув жараёнларини оптималлаштиришга, ижтимоий-сиёсий институтларни самарали, тез ишлашга ундади, у, яъни модернизациялаш кадрларга янги талаблар қўйди. Мазкур талаблар бозор муносабатларига мувофиқ фаолият юритиш, жаҳон иқтисодиёти ва менежментидаги ўзгаришлардан хабардор бўлиш, қонунларни яхши билиш ва уларга қатъий амал қилиш, кенг жамоатчилик ташаббусига таяниш, демократик қадриятларни мустаҳкамлаш кабилардан иборатдир. Ранг-баранг манфаатларга эга хўжалик субъектларини умумхалқ манфатларига хизмат қилдириш давлат бошқаруви тизимининг бош

вазифасига айланди. Иқтисодий демократия, хусусий мулк, эркинлик шароитида ушбу талабларга риоя этиш ва уларни бажариш осон эмас, албатта. Шундай шароитда хотин-қизларнинг ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маданий ташаббусларига таяниш объектив заруриятдир. Бусиз давлат бошқаруви тизимларининг самарали фаолият олиб бориши даргумон эди.

Давлат бошқаруви тизимини модернизациялаш тизимли ўзгаришлар қилиш билан бирга бошқарувнинг демократлашуви учун кенг йўл очиб берди. Энди бошқарув тизимлари халққа, инсон манфаатларига, кишиларда ижтимоий-сиёсий фаолликни оширишга, бизнес ва тадбиркорлик ҳаракатини бошқариш, олиб бориш, нодавлат ташкилотларини тузишга имкониятлар яратди. Натижада мамлакатимиз ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий ҳаётини замонавийлаштириш жараёнига хотин-қизлар кенг жалб этилди.

Модернизациялаш хотин-қизларни янги касб-корларни эгаллашга, менежмент ва маркетинг усулларидан хабардор бўлишга, персонални бошқариш санъатини ўрганишга ундади. Аёллар бошқараётган кичик корхоналар, фирмалар, маданий-маиший хизмат уйлари, оилавий бизнес-марказлар, маърифат-тарғибот ишларини олиб боровчи муассасалар юзага келди. Мазкур позитив тажрибалар ва изланишлар хотин-қизларда ташаббускорлик, янгиликка интилиш, ижодий кучларини, ташкилотчилик қобилиятларини амалда намоён эта олиш фазилатлари мавжудлигини кўрсатмоқда. Кичик корхоналарни, гуруҳларни, фирмаларни бошқаришда хотин-қизлар эркаклардан қолишмайдилар, ҳатто баъзи ҳолларда (масалан, маданий-маиший, маърифий, тарбиявий, ҳуқуқий хизматлар кўрсатиш марказларини бошқаришда) эркаклардан кўра кўпроқ топқирлик, ташаббус, ишбилармонлик, ташкилотчилик қобилиятларини намоён этмоқдалар.

Сакқизинчидан, Ўзбекистонда ривожлантирилаётган фуқаролик жамияти хотин-қизларнинг нодавлат ташкилотлари тузиш, ўзини ўзи бошқариш органларида фаоллик кўрсатиш, ОАВлари, интернет-клублар очиш, маданий, маърифий марказлар ташкил этишга имкон бермоқда. Баъзи йўналишларда хотин-қизлар 75-80 фоизни ташкил этади. Аммо вилоятлар, туманлар ва қишлоқлар тизимида мувофиқ қараладиган бўлса, хотин-қизларнинг ташаббуси билан ташкил этилган фуқаролик институтлари ҳамма ҳудудларда ҳам керакли даражада барпо қилинмаганини кўрамыз. Айниқса, туманлар ва қишлоқларда уларнинг сони ҳам, таъсири ҳам суст. Демак, бу борада давлат миқёсида махсус чора-тадбирлар кўриш талаб этилади.

Тўққизинчидан, тадқиқотимиз бизни замонавий ижтимоий-сиёсий фаол аёлнинг портретини яратишга ундади. Шу мақсадда биз, тадқиқотимиз натижалари ва респондентларнинг фикрларига таянган ҳолда, ижтимоий-сиёсий фаол аёлнинг маънавий-ахлоқий фазилатлари ва лидерлик хислатларини ўргандик.

Ижтимоий-сиёсий фаол аёл маънавий-ахлоқий фазилатларга кўра:

- инсонпарварлик;
- ҳалоллик;
- беғаразлик;
- меҳрибонлик;
- инсофлилик;
- дилкашлик;
- одоблилик;
- дўстлик;
- содиқлик.

Лидерлик хислатларига кўра эса:

- адолатлилик;
- жамоага таяниш;
- ўзига ишонч;
- муомалалилик;
- ташкилотчилик;
- ишчанлик;
- фидойилик;
- халқ, Ватан манфаатларига хизмат қилиш;
- ходимларни рағбатлантириб туриш;
- қонунларга, тартибларга бўйсунуш каби сифатларга эга шахсдир.

Унинг ўртача ёши 32-37 ва 42-60 лардадир. У оилали, олий маълумотга, ўз касби бўйича маълум бир тажрибага эга.

Мазкур портрет хотин-қизларнинг касб-кори, маълумоти, турар жойи, оилавий шароити каби омиллар орқали яна аниқлаштирилиши мумкин. Демак, бизнинг портрет соҳаларда ижтимоий-сиёсий фаолият олиб бораётган хотин-қизларнинг портретини яратиш, аниқлаш учун назарий модель, андоза вазифасини ўташи билан эътиборга лойиқдир.

Ўтказган тадқиқотимиз натижалари бизни амалиёт учун қуйидаги тавсиялар беришга ундайди:

1. Хотин-қизларни давлат бошқаруви тизими фаолиятига жалб этиш бўйича чет элларда, айниқса, ривожланган давлатларда эътиборли тажрибалар тўпланган, уларни ўрганиш зарур. Бу бизга миллий тажрибаларимизни чет эллардаги тажрибалар билан қиёслашга, ютуқ ва камчиликларимизни аниқлаб олишга ёрдам беради.

2. Олий Мажлис депутатлари ичидаги хотин-қизларни махсус квота-лар орқали 30 фоизга етказиш тартибини ўрнатиш лозим.

3. Сиёсий партиялар томонидан депутатликка кўрсатиладиган хотин-қизларнинг номзодлари 50 фоиздан кам бўлмаслигига эришиш керак.

4. Олий ўқув юртларига қабул қилинадиган талабаларнинг камида 50 фоизи хотин-қизлар бўлишини таъминлаш даркор.

5. Маҳаллий ҳокимиятлар зиммасига хотин-қизлар ННТларнинг сонини ошириш, хотин-қизлар уюшмаларини тузишга кўмаклашиш, турар жойларда хотин-қизлар клубларини ташкил этиш вазифасини юклаш лозим.

6. Хотин-қизлар кўмиталари, Тадбиркор Аёллар Ассоциацияси, Касаба уюшмалари Федерациясига хотин-қизлардан маҳаллий Кен-гашларга депутатликка номзодлар кўрсатиш ҳуқуқини бериш аини муддаодир.

7. Оилавий Бизнес, хотин-қизларнинг тадбиркорлиги маҳаллий ҳокимиятлар ва Вазирлар Маҳкамаси томонидан ўрганилиб, мониторинг ўтказилиб, “Оила ва жамият” каби газеталарда ҳар йили эълон қилиб борилиши даркор.

8. Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлашда, баркамол авлод-ни тарбиялашда, демократик кадриятларни қарор топтиришда юксак маҳорат, жасорат ва матонат кўрсатган аёлларнинг портретларидан галереялар ташкил этиш мумкин. Уларнинг номини кўчалар, мактаблар, кутубхоналар ва майдонларга қўйиш бурчимиздир.

9. “Аёллар – замонамиз қаҳрамонлари” туркумида рисоалар, китоблар нашр этиш даркор. Нафақат бугунги, шунингдек, келгуси авлод ҳам Ватанимиз равнақига буюк ҳисса қўшган буви-момоларини билиши керак.

10. Хотин-қизларни гўзаллик, латофат ва ишқ-севги тимсоли сифатида улуғловчи асарлар, қўшиқлар етарлича топилади, энди ижтимоий-сиёсий фаол аёлларимиз ҳам бадий ижод объекти бўлиши зарур.

11. “Аёл – сиёсий лидер” мавзусида телекўрсатувлар уюштириш ва уларга хотин-қизларни тақриф этиш мақсадга мувофиқдир.

12. Давлат бошқаруви тизимларида, айниқса маҳаллий ҳокимият идораларида раҳбар аёлларни ҳозир камида 10 фоизга, келгусида эса 20-30 фоизга етказиш режасини ишлаб чиқиш керак.

13. Хотин-қизларда янгича ижтимоий-сиёсий тафаккур ва лидерлик фазилатларини шакллантириш билан шуғулланувчи ННТ, махсус курслар, ўқув марказлари ташкил этиш мақсадга мувофиқдир.

N.Nishonova
Social and political function of women in state administration
(philosophical analysis)
(Resume)

One of the immanent peculiarities and requirements of democratic development is the openness of state administration and every citizen must be directly and indirectly involved into social and political life according to his/her knowledge, experience, and intensions. First of all it is important to optimization, improvement the efficiency and wide-range of the state administration and secondly, it is important for every citizen to realize his/her legal rights, knowledge and experience.

The national democratic development chosen in Uzbekistan has made the members of society, all the citizens and all the layer of population move, it is impossible to imagine the social life without the activity of people. Involvement of women and girls to the management of state administration is an event of social and political importance and no one can argue with it. It has become the policy of our country.

Women's socio-political acvity, effective function in state administration system and formation of leadership features depends on their knowledge and information. More 90 percent of socio-politically active women has got a higher degree. It was natural that this factor would appear in their replies. That's why they think that a woman-leader needs a higher education, they are in favor of the number of women in higher educational establishments not less than 50 percent (that means 52%).

It is a very socio-political event to get the number of women in Oliy Majlis and state administration system to 30 percent. International organizations advice that 30 percent of candidates in national parliaments must contain of women. For the last year this number has been achieved by elections in our republic, even in the election for the head (aksakals) of social gatherings (December,2011) the candidates of women achieved 37 percent. But there is still a need for increasing the number of women in representative organizations and governing system.

Political leadership requires socio-political experience, it is difficult to form it by just reading books and listening to lectures on it. As the practice showed making, challenging, achieving the will of leadership is an art.

Professional leader has got an opportunity to make people do something, but the woman who is working as socio-political activist has not got such kind of opportunity, she achieves her goal through challenging and persuading people. She is a real representative of democratic administration, she involves democratic merits to the state administration system, she serves for their establishment as well.

Findings from the research allowed us making following recommendations that are believed to be of a practical value.

1. Developed foreign countries' experience in the issues of involving women into the state governance system needs to be studied. This will enable us to match local and foreign experience as well as to identify our benefits and disadvantages.

2. Procedure for reaching the quorum of 30 per cent of women in different committees of the Oliy Majlis (Supreme Council) needs to be introduced.

3. The ratio of candidates running for MPs listed by various political parties should include no less than 50 per cent of female candidates.

4. University entrance should also reach the ratio of 50 per cent of female students.

5. Local administration offices should be assigned to expand the number of women's non-state non-governmental organizations as well as to support women's unions and organize activities of women's clubs at places.

6. It is the time when the Women's committees, Business Women Association, Trade unions Federation were entitled to delegate their female representatives for local MPs.

7. Local administration jointly with the Council of Ministers should investigate and monitor the family business and women's entrepreneurship aspects and report on their status in the local press (e.g. 'Oila va Jamiyat' newspaper) on a yearly basis.

8. We may open portraits galleries for women showed their competence, persistence and heroism in the upbringing of harmonious young generation developed in the spirit of independence and solid democratic values. To give streets, schools, libraries and squares their names can be regarded as our duty.

9. It is advisable that we published books and brochures under the cycle titled as "Women are heroes of present days". Both present day and future generation of youths should know the names and heroism of the women made their contribution to our country's prosperity.

10. There is plenty of literary works and songs faming the beauty and charm of a woman serving as a symbol of love and romantics; from now on socially and politically active women should turn into the object of literature.

11. It is also believed to be good to organize television programs under the title "A woman is a political leader" with participation of women.

12. State governance structures, local administration offices in particular now having 10 per cent of women in their operational staff should work out a plan for reaching this number to 20-30 per cent of women's involvement in their everyday activities.

13. It is also advisable to organize non-state non governmental organizations, special classes, training centers focused on forming new socially and politically oriented thinking and leadership features with women.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

I. Халқаро меъерий ҳужжатлар ва Ўзбекистон Республикаси қонунлари

1. Международный билль о правах человека. Ташкент: Шарқ, 1992. –64 с.

2. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Тошкент: Ўзбекистон, 2003. 35-бет.

3. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни “Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида” // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1991 йил 4-сон. 18–38-бетлар.

4. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида” // Ўзбекистоннинг янги қонунлари. 1992 йил 3-сон. 3–24-бетлар.

5. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни “Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида” // Ўзбекистоннинг янги қонунлари. 1993 йил 5-сон. 103–127-бетлар.

6. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни “Ўзбекистон Республикасининг Референдуми тўғрисида” // Ўзбекистон Республикасининг янги қонунлари. 1993 йил 5-сон. 123–144-бетлар.

7. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни “Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида” // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1993 йил 9-сон. 22–39-бетлар.

8. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни “Фуқароларнинг муносабатлари тўғрисида” // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1994 йил 5-сон. 21–42-бетлар.

9. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни “Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида” // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1994 йил 5-сон. 17–28-бетлар.

10. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни “Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар кенгашларига сайлов тўғрисида” // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1994 йил 5-сон. 15–42-бетлар.

11. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни “Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси тўғрисида” // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1994 йил 10-сон. 3–28-бетлар.

12. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни “Фуқаролар ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида” // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1995 йил 9-сон. 5–18-бетлар.

13. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни “Олий Мажлисининг инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман) тўғрисида”. Тошкент: Ўзбекистон, 1997.

14. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни “Сиёсий партиялар тўғрисида” // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1997 йил 3-сон. 21–43-бетлар.

15. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қарори “Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастури тўғрисида” // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1997 йил 9-сон. 21–34-бетлар.

16. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни “Қасаба уюшмалари, уларнинг ҳуқуқлари ва фаолиятининг кафолатлари тўғрисида” // Ўзбекистоннинг янги қонунлари. 1998 йил 6-сон. 72–82-бетлар.

17. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни “Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида” // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1999 йил 5-сон. 21–43-бетлар.

18. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида” // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1999 йил 5-сон. 28–46-бетлар.

19. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий қонуни. “Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида”. Тошкент: Ўзбекистон, 2002. 28-бет.

20. Ўзбекистон Республикасининг “Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида”ги Қонуни // Ўзбекистоннинг янги қонунлари. 1996 йил 9-сон. 9–10-бетлар.

21. Ўзбекистон Республикасининг “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги Қонуни (янги таҳрири) // Ўзбекистоннинг янги қонунлари. 2001 йил. 18–28-бетлар.

22. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикасида хотин-қизлар масалалари бўйича Концепция” // Халқ сўзи. 1995 йил 26 ноябрь.

23. Ўзбекистон Республикасининг “Оила” кодекси. Тошкент: Адолат, 1995. 824-бет.

24. Четвертая Всемирная конференция ООН по положению женщин. Пекин. 1995. 4–5 сентября. Нью Йорк, 1996. – 237 с.

25. Доклад о положении женщин в Республике Узбекистан. Ташкент: Ўзбекистон, 1999. – 42 с.

26. Ўзбекистон Республикасида хотин-қизларнинг аҳволи тўғрисида маъруза. Тошкент, 1999. – 47 бет.

27. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонуни “Хотин-қизларга қўшимча имтиёзлар тўғрисида” // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1999 йил 6-сон. 17–28-бетлар.

28. Хотин-қизлар ва болаларнинг ҳуқуқларига оид қонун кафолатлари. Тошкент: Ўзбекистон, 2000. 242-бет.

29. “Ўзбекистонда хотин-қизлар аҳволини яхшилаш бўйича ва уларнинг жамиятдаги ролини оширишга йўналтирилган миллий ҳаракат платформаси, уни амалиётга татбиқ этишнинг асосий йўллари” // Аёллар ижтимоий ҳаётда фуқаролик жамиятининг таянчи сифатида. Тошкент, 2008. 69-бет.

30. Аёлларнинг сиёсий ҳуқуқлари тўғрисида Конвенция (Нью Йорк, 1952 йил 20 декабрь). Тошкент, 2008. 22-бет.

II. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг асарлари ва Фармонлари

31. И с л о м К а р и м о в. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том. Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – 364 бет.

32. И с л о м К а р и м о в. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-том. Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – 380 бет.

33. И с л о м К а р и м о в. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-том. Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – 366 бет.

34. И с л о м К а р и м о в. Бунёдкорлик йўлидан. 4-том. Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – 349 бет.

35. И с л о м К а р и м о в. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. 5-том. Тошкент: Ўзбекистон, 1997. – 384 бет.

36. И с л о м К а р и м о в. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-том. Тошкент: Ўзбекистон, 1998. – 429 бет.

37. И с л о м К а р и м о в. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамиз. 7-том. Тошкент: Ўзбекистон, 1999. – 410 бет.

38. И с л о м К а р и м о в. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. 8-том. Тошкент: Ўзбекистон, 2000. – 528 бет.

39. И с л о м К а р и м о в. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. 9-том. Тошкент: Ўзбекистон, 2001. – 432 бет.

40. И с л о м К а р и м о в. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. 10-том. Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – 432 бет.

41. И с л о м К а р и м о в. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. 12-том. Тошкент: Ўзбекистон, 2004. – 400 бет.

42. И с л о м К а р и м о в. Юксак маънавият – енгилмас куч. Тошкент: Маънавият, 2008. – 176 бет.

43. И с л о м К а р и м о в. Жаҳон инқирозининг оқибатларини енгиш, мамлакатимизни модернизация қилиш ва тараққий топган давлатлар даражасига кўтарилиш сари. 18-том. Тошкент: Ўзбекистон, 2010. – 360 бет.

44. И с л о м К а р и м о в. Демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. 19-том. Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – 320 бет.

45. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони “Ўзбекистон Республикаси давлат ва жамият қурилишида хотин-қизлар ролини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” // Халқ сўзи. 1995 йил 3 март.

46. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони “Хотин-қизлар ижтимоий муҳофазасини кучайтиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” // Халқ сўзи. 1999 йил 14 апрель.

47. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони “Ўзбекистон хотин-қизлар қўмитаси фаолиятини қўллаб-қувватлаш ва яхшилашнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида” // Халқ сўзи. 2004 йил 27 май.

III. Монографиялар ва китоблар

48. А б д у л л а е в а Я. Қорақалпоғистон хотин-қизлари: кеча ва бугун. XIX асрнинг охири ва XX аср. Тошкент: IJOD DUNYOSI, 2004. – 224 бет.

49. Абдурахмонов Ф. Р. Мустақиллик ва миллий манфаатлар. Тошкент: Фан, 1994.

50. Абдурахмонова Ф. Аёл ўзи бир дунё. Тошкент: O'zbekiston, 2008. – 72 бет.

51. Аёл ва ҳуқуқ. Маърузалар тўплами. Тошкент, 1999. – 210 бет.

52. Аёл ва ҳуқуқ. Маърузалар тўплами. Ф.Эберт номидаги жамғарма. Тошкент, 1999. 147-бет.

53. Аёллар жамият маданий тараққиётида. Тошкент: ТашДМИ, 2006. 122-бет.

54. Аёллар ижтимоий ҳаётда фуқаролик жамиятининг таянчи сифатида. Гёте институти. Тошкент, 2008. – 377 бет.

55. Аёл яратган дунё (Ўзбекистоннинг фидойи аёллари) / Тузувчи М.Каримова. Тошкент: Шарқ, 2005–2008. Икки китоб. 528-бет.

56. Ал-Бухорий, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил. Ҳадис. 4-китоб. 1-китоб. Ал-жомеъ ас-саҳиҳ (Ишонарли тўплам) /Арабчадан З.Исмоил тарж. Тошкент: Қомуслар Бош таҳририяти, 1991. – 506 бет.

57. Алиев А. Маънавият, қадрият ва бадиият (Ватан фидойилари). Тошкент: Академия, 2000. – 144 бет.

58. Алимов В. Фалсафа ёхуд фикрлаш чанқоғи. Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ институти, 2007. – 193 бет.

59. Алимова Д. Женский вопрос в Средней Азии. Ташкент: Фан, 1991.

60. Алимов В. Гендер фалсафаси. Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ институти, 2008. – 138 бет.

61. Античная демократия в свидетельствах современников. М.: Логос, 1996. – 513 с.

62. Аристотель. Политика. Соч. В 4 т. М.: Мысль, 1983. Т.4. – 830 с.

63. Арипов М. К. Социальная утопия как течение общественно-философской мысли в Средней Азии. Ташкент: Фан, 1989. – 110 с.

64. Аристофан. Комедии. М.: Искусство, 1983. Т.2. – 451 с.

65. Бобоев Ҳ., Норматов К. Миллий давлатчилик ҳақида. Тошкент: Ёзувчи, 1999. – 72 бет.

66. Бобомуродова Х. Қизилқум маликалари. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2007. – 216 бет.

67. Бендас Т. В. Гендерная психология. Спб.: Питер, 2007. – 304 с.

68. Бердяев Н. А. Философия свободы. Смысл творчества. М.: Правда, 1989. – 442 с.
69. Бойдаев М. Политико-правовое становление и развитие системы государственного управления в Республике Узбекистан. Ташкент: Адолат, 1996. – 174 с.
70. Бойко Л. М. Конституционные основы народовластия в Республике Узбекистан. Ташкент: Адолат, 2001. – 60 с.
71. Бурлацкий Ф., Мушинский В. Народ и власть. М.: Полит. лит-ра, 1986. – 256 с.
72. Вейнингер О. Пол и характер. Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 584 с.
73. Власть. Очерки современной политической философии Запада. М.: Прогресс, 1986. – 288 с.
74. Гаджиев К. С. Политическая философия. М.: Экономика, 1999. – 606 с.
75. Гегель. Политические произведения. М.: Наука, 1978. – 434 с.
76. Глобалшув жараёнида жамиятни демократлаштиришнинг сиёсий, фалсафий-ҳуқуқий асослари. Тошкент, 2006. – 208 бет.
77. Даль Р. Введение в экономическую демократию. М.: Наука СП «ИКПА», 1991.
78. Гражданское общество и перспективы демократии. М.: Логос, 1994. – 224 с.
79. Грин Роберт. 48 законов власти. М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2000. – 576 с.
80. Джаббаров С. Шариат, семейное и обычное право в Узбекистане. История и современность. Ташкент: Фан, 1996. – 107 с.
81. Джавакова К. В. Институты народовластия в Республике Узбекистан. Ташкент: O'qituvchi, 2006. – 254 с.
82. Доклад на IV Всемирной Конференции по положению женщин (4–15 сентября 1995 г.). Пекин: Стенограмма, 1995. – 42 с.
83. Её величество – Женщина / Авт.-сост. Баталова И.Н. Ташкент: Шарқ, 2000. – 480 с.
84. Ёш авлодни бағрикенглик руҳида тарбиялашда хотин-қизларнинг ўрни. Тошкент: Мирзо Улуғбек номидаги Ўзб. Миллий ун-ти, 2006. – 68 бет.
85. Жалолов Ш. Давлат ҳокимияти маҳаллий органлари ислоҳоти: тажриба ва муаммолар. Тошкент: Ўзбекистон, 1994. – 106 бет.
86. Жалолов Ш. Маҳалла янгиланиш даврида. Тошкент: Меҳнат, 1995. – 71 бет.

87. Ж а л и л о в Ш. Кучли давлатдан кучли жамият сари. Тошкент: Ўзбекистон, 2001. – 160 бет.

88. Ж а м о л о в Б. Суд ҳокимияти. Тошкент: Yurist-media markazi нашр., 2011. – 408 бет.

89. Жамиятни ислоҳ қилиш йўлида. Тошкент: Шарқ, 1998. – 110 бет.

90. Женщина в обществе: мифы и реалии. Сб. статей. М.: Информация. XXI век, 2001. – 332 с.

91. Женщина: её права и свободы. Ташкент: Эльдинур, 2001. – 205 с.

92. Женщина. Право. Общество: законы и законодательные акты. Ташкент: ТашГЮИ, 1999. – 160 с.

93. Женщины и гендерные проблемы в странах с переходной экономикой: Взгляд ЮНИСЕФ. М.: Наука, 1995. – 184 с.

94. Женщины мира – 1995: Тенденции и статистика. Нью-Йорк: ООН, 1995. – 204 с.

95. Женщины Республики Узбекистан // Статсборник. Ташкент: Статистика, 1993. – 82 с.

96. Женщины Узбекистана. 1990 год: Стат. сборник. Ташкент: Комитет женщин Узбекистана, 2000. – 42 с.

97. Ж у м а е в О. Сиёсий партияларнинг сайлов жараёнидаги этикаси. Тошкент: ТДЮИ, 2004. – 108 бет.

98. Ж у м а е в Р. З. Политическая система Республики Узбекистан: становление и развитие. Ташкент: Фан, 1996. – 208 с.

99. Ж у м а е в Р. Давлат ва жамият: демократлаштириш йўлида. Тошкент: Шарқ, 1998. – 142 бет.

100. Ж ў р а е в С. Фуқаролик жамияти: назария ва амалиёт. Тошкент: Тошкент давлат Шарқшунослик институти, 2003. – 362 бет.

101. И н а г а м о в а Г. Г. Халқаро ва миллий қонунчиликда аёл ҳуқуқлари. Тошкент: ИИВ Академияси, 2010. – 70 бет.

102. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси ва Ўзбекистонда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш миллий тизими. Тошкент: O'zbekiston, 2010. – 366 бет.

103. И с л а м о в З. Механизмы осуществления государственной власти. Ташкент: Адолат, 1997. – 56 с.

104. К а й к о в у с. Қобуснома. Тошкент: Истиқлол, 1994. – 128 бет.

105. К а н т И. Соч. В 6 т. М.: Мысль, 1974. Т. 4. Ч.1,2. – 534 с.

106. К у р б а н о в Ш., С е й т х а л и л о в З. Национальная программа по подготовке кадров. Ташкент: Университет, 2000. – 88 с.

107. Локк Дж. Два трактата о правлении. Соч. В 3 т. М.: Мысль, 1998. Т.3. – 572 с.

108. Лубгенков Ю., Романов В. Женщина и власть. М.: Нард. 1991. – 56 с.

109. Мамадалиев Ш. О. Халқ ҳокимияти: назария ва амалиёт. Тошкент: ИИВ Академияси, 2003. – 186 бет.

110. Маткаримова Г. Права женщин: миф и реальность. Ташкент: ТашГЮИ, 1998. – 44 с.

111. Маткаримова Г. Ўзбекистонда аёл ҳуқуқлари //ФДУ. Илмий хабарлар ж. 2000 йил 1-4-сон. 24-42-бетлар.

112. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Тошкент: Университет, 2001. – 48 бет.

113. Мирхамидов М. Ўзбекистон: демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти қуриш йўлида. Тошкент: Университет, 2003. – 190 бет.

114. Мингбоев У.Қ. Суд шундай ҳокимиятки... Тошкент: Шарқ. 1999. – 288 бет.

115. Муравьева Н.М. Ўзбекистон хотин-қизлари ижтимоий мақомини юксалтириш. Тошкент: Ўзбекистон миллий кутубхонаси, 2004.

116. Минеев В.Н. Становление и развитие культурно-просветительной работы среди женщин Узбекистана (1918-1941 гг.). Ташкент: Фан, 1990. – 204 с.

117. Мустафоев Б., Назаров Қ. Ким депутат бўлиши мумкин? Тошкент: ТДЮИ, 2004. – 42 бет.

118. Мустафоев Б. Ўзбекистон Республикаси сайлов тизими ва сайлов қонунчилиги. Тошкент: ТДЮИ, 2004. – 64 бет.

119. Мусаев Ф. Демократик давлат қуришнинг фалсафий-ҳуқуқий асослари. Тошкент: Ўзбекистон, 2007. – 272 бет.

120. Мусурмонова О., Абдурахимова Ф. Маҳаллада қизларнинг соғлом турмуш тарзи. Тошкент: Ўзбекистон, 2008.

121. Муҳаммедов Р. Аёллар ҳуқуқи қонун ҳимоясида. Тошкент: Адолат, 1999. – 104 бет.

122. Низомулмулк. Сиёсатнома ёки сияр ул-мулк. Тошкент: Адолат, 1997. – 256 бет.

123. Ницше Ф. Соч. В 2 т. М.: Мысль, 1990. Т.1. – 821 с.

124. Отамуродов С.О. ва бошқ. Маънавият ва маърифат асослари. Тошкент, 1998.

125. Аналик ва болалик – давлат сиёсатининг устувор йўналиши (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Фан, таълим, маданият ва спорт масалалари қўмитаси, Тошкент давлат Маданият институти, ЎзР ФА Тил ва адабиёт институти. Илмий-амалий анжуманига тақдим этилган материаллар). Тошкент, 2001. – 63 бет.

126. О д и л қ о р и е в Х. Конституция ва фуқаролик жамияти. Тошкент: Шарқ, 2002. – 320 бет.

127. О д и л қ о р и е в Х. Т, Ф о й и б н а з а р о в Ш. Ф. Сиёсий маданият. Тошкент: Ўзбекистон, 2010.

128. Оила аъзоларининг ҳуқуқий мақомига тегишли қонунлар тўплами. Тошкент: “Оила” илмий-амалий маркази нашриёти, 1999.

129. П а р д а е в А. Адолатли бошқарув тамойиллари. Тошкент: Фан, 2006. – 102 бет.

130. П л о с с ь Г. Женщина в естествоведении и народоведении. Антропологические исследования. Сыктывкар; Киров, 1995. Т.1. – 608 с.

131. П о л е н и н а С. В. Права женщин в системе прав человека: Международный и национальный аспект. М.: ИСНИ, 2000. – 256 с.

132. Политические партии Узбекистана. Ташкент: Фонд региональной политики, 2007. – 230 с.

133. П р и г о ж и н А. И. Организация: системы и люди. М.: Изд. лит.-ры, 1983. – 176 с.

134. П р у д о н П. Ж. Что такое собственность? Или Исследование о принципе права и власти. М.: Республика, 1998. – 367 с.

135. П у ш к а р е в а Н. Л. Женщины Древней Руси. М.: Мысль, 1989. – 319 с.

136. Раҳимов Ф. Конституциявий ҳуқуқларни таъминлашда давлат органларининг масъулияти. Тошкент: Маънавият, 2001. – 128 бет.

137. С а и д о в А., Ж у з ж о н и й А. Шарқ ва инсон ҳуқуқлари. Тошкент: Адолат, 1998. – 188 бет.

138. С а и д о в А. Х. Халқаро ҳуқуқ. Тошкент: Адабиёт жамғармаси, 2001.

139. С а и д о в А., Т о ж и х о н о в У. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Тошкент: Адолат, 2001.

140. С а ф а е в а С. Аёллар масаласи: умумижтимоий ва миллий жиҳатлар. Тошкент: Ўзбекистон, 2003. – 160 бет.

141. С и р о ж о в Ғ. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясига шарҳлар. Тошкент: Адолат, 1999. – 204 бет.

142. С о б и р о в а Д. Ўзбекистонда хотин-қизлар масаласи тарихидан (XX асрнинг 40–80-йиллари). Тошкент: Akademnashr, 2011. – 112 бет.
143. Т а н г р и е в Л. Мустақиллик ва жамоат ташкилотлари. Тошкент: Янги аср авлоди, 2000. – 78 бет.
144. Т о х т а х о д ж а е в а М. Ўтмиш толиқтирган аёллар. Тошкент, 2001. – 352 бет.
145. Т о ф ф л е р Э. Метаморфозы власти. М.: ООО “Изд. АСТ”, 2004. – 469 с.
146. Т у й ч и е в Б. Проблемы формирования политической культуры и демократизации современного общества. Ташкент: Фан, 1991. – 218 с.
147. Т ў л а г а н о в А. Давлат ҳокимиятининг вакили ва ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини ташкил этиш. Тошкент: Ўзбекистон, 2000. – 194 бет.
148. У б а й д у л л а е в а Р. А. Мустақил Ўзбекистон: аёл, оила ва жамият. Тошкент: Фан, 2006. – 446 бет.
149. У к р а и н ц е в Б. С. Самоуправляемые системы и причинность. М.: Мысль, 1972. – 254 с.
150. Ф о р о б и й А б у Н а с р. Фозил одамлар шаҳри. Тошкент: А.Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1993. – 222 бет.
151. Ф о р о б и й А б у Н а с р. Фазилат, бахт-саодат ва камолот ҳақида. Тошкент: Ёзувчи, 2002. – 64 бет.
152. Ф и т р а т А. Оила ёки оилани бошқариш тартиблари. Иккинчи нашр. Тошкент: Маънавият, 2000. – 112 бет.
153. Ф р о м м Э. Мужчина и женщина. Спб.: Питер, 1999. – 288 с.
154. Х а л и л о в Э. Ҳ. Ўзбекистон Республикасининг қонун чиқарувчи олий органи. Сохта вакилликдан ҳақиқий парламентаризмга қадар. Тошкент: Ўзбекистон, 2001. – 382 бет.
155. Х а м и т о в Н. Философия и психология пола. Киев; М.: Изд. дом “Нива”, 2001. – 142 с.
156. Х ў ж а н и ё з о в Т. Оила тарихи ва ҳуқуқ. Тошкент: Адолат, 2006. – 184 бет.
157. Ш а р и ф х о д ж а е в М. Ўзбекистонда очиқ фуқаролик жамиятининг шаклланиши. Тошкент: Шарқ, 2003. – 510 бет.
158. Ш а й х о в а Х. Ўзбек аёли – одоб тимсоли. Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ инст. нашр., 2007. – 60 бет.
159. Ш а й х о в а Х. Маънавият – камолот кўзгуси. Тошкент: Ё.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2009.

160. Шарипова Ж. Оилада шариат қоидалари ва ҳуқуқий маданият. Тошкент: Ғ.Ғулом номли ад. ва санъат. нашр., 2010. – 72 бет.

161. Шомансурова Р. К. Аёл қалби. Тошкент: Ўзбекистон, 1988. – 206 бет.

162. Шоғуломов Р, Дўст М. М., Султонов Х. Аёлга эҳтиром. Тошкент: Ўзбекистон, 1999. – 208 бет.

163. Эгамбердиева Т. А. Аёл ва давр. Тошкент: Меҳнат, 1994. – 88 бет.

164. Эгамбердиева Т. А. Ижтимоий-маънавий ҳаёт ва аёллар фаоллиги. Тошкент: Фан, 2004. – 104 бет.

165. Юрчук В. В. Мужчине о женщине: жизнь, общение или искусство не оставаться в дураках. М.: ИООО “Совр. Слово”, 1997. – 480 с.

166. Ўзбекистон хотин-қизлари: кеча ва бугун. Илмий-амалий конференция маърузалари. Тошкент, 2005. – 124 бет.

167. Қурбонов Ш., Мажидов И., Қўчқоров Р. Олий таълим тизимида бошқарув кадрларини тайёрлаш. Тошкент: Академия, 2002. – 108 бет.

168. Қуръони карим. Тошкент: Чўлпон, 1992. – 672 бет.

169. XXI аср бўсағасида Ўзбекистон аёлларининг ижтимоий салоҳиятини оширишга кўмаклашиш имкониятлари (Симпозиум материаллари). Тошкент: Университет, 1999. – 176 бет.

170. Фулом Мирзо. Сайловлар ва оммавий ахборот воситалари. Тошкент: ТДЮИ, 2004. – 68 бет.

171. Ҳусанов О. Мустақиллик ва маҳаллий ҳокимият. Тошкент: Адолат, 1996. – 92 бет.

172. Ҳусейнова А. А. Фуқаролик жамияти ва аёллар. Бухоро: Agro-Print, 2009. – 140 бет.

173. Ҳусейнова А. А. Фуқаролик жамиятининг маънавий-маданий ва ахлоқий қадриятларини шакллантиришда аёлларнинг ўрни. Бухоро: “Бухоро” нашр., 2009. – 52 бет.

174. 1998 йил – Оила йили. Тошкент: Ўзбекистон, 1998. – 122 бет.

Мундарижа

СЎЗБОШИ	3
КИРИШ	6
1-боб. Давлат бошқаруви тизимида субъект ва объект муносабатларининг назарий-методологик масалалари.....	11
1.1. Давлат бошқаруви тизими ва унинг субъекти.....	12
1.2. Давлат бошқаруви тизимининг объектлари ва уларнинг ижтимоий белгилари.....	23
1.3. Давлат бошқаруви тизимида субъект ва объект муносабатларининг диалектик боғлиқлиги.....	34
1.4. Демократия шароитида давлат бошқарувининг имманент хусусиятлари.....	44
2-боб. Ўзбекистонда хотин-қизлар масаласи: илмий-назарий изланишлар ва уларнинг ижтимоий-фалсафий таҳлили.....	57
2.1. Хотин-қизлар масаласига оид ижтимоий-фалсафий изланишлар.....	58
2.2. Феминизм ва гендер тенглик муаммолари.....	69
2.3. Хотин-қизлар масаласининг ижтимоий-гуманитар тавсифлари.....	78
2.4. Оммавий ахборот воситаларида хотин-қизлар масаласининг талқинлари.....	90
3-боб. Ўзбекистон Республикаси давлат бошқаруви тизимларида хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий ўрни ва фаолиятлари.....	99
3.1. Олий давлат бошқаруви тизимида хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий ўрни.....	100
3.2. Ижро этувчи давлат бошқаруви тизимида хотин-қизларнинг фаолияти.....	110

3.3. Маҳаллий давлат бошқаруви тизими ва унда хотин-қизлар фаолиятининг хусусиятлари	120
3.4. Суд ҳокимияти (бошқаруви) тизими фаолиятида хотин-қизларнинг иштироқи	130
4-боб. Давлат бошқаруви тизимида хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш масалалари	141
4.1. Ўзбекистонда давлат бошқаруви тизимини модернизациялаш ва унинг хотин-қизлар фаоллигига таъсири	142
4.2. Бозор муносабатларига ўтиш: давлат бошқарув тизими ва хотин-қизларнинг ижтимоий-иқтисодий фаоллиги	153
4.3. Фуқаролик жамияти ва хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш масалалари	165
4.4. Ижтимоий-сиёсий фаол аёлнинг портрети: маънавий-ахлоқий фазилатлар ва лидерлик хусусиятлари	178
Х У Л О С А	198
N.Nishonova. Social and political function of women in state administration (philosophical analysis) (Resume)	208
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	210

Contents

FOREWORD	3
INTRODUCTION	6
Chapter 1. Theoretical and methodological issues of the subject-object entities' relations in the state governance system	11
1.1 Government system and its subject entity	12
1.2. Government object entities and their social distinctions	23
1.3. Dialectical link between subject-object entities' relation within the state government system.....	34
1.4. Immanent features of government in the democratic environment.....	44
Chapter 2. The issue of women's status in the Republic of Uzbekistan: scientific and conceptual studies into the domain and their social and philosophical review	57
2.1. Social and philosophical studies into the women's status domain.....	58
2.2. Feminism and gender equality issues	69
2.3. Social and humanitarian features of the women' status domain.....	78
2.4. Mass media interpretation of the women's status issue	90
Chapter 3. Social and political roles and functions of women in the government system of the Republic of Uzbekistan	99
3.1. Social and political role of the women in the supreme government structure	100
3.2. Functions of women in the executive government system	110
3.3. Community governance system and features of the women involvement in it	120
3.4. Court administration system and the women's involvement.....	130
Chapter 4. Raising women's social and political involvement in state governance issues	141
4.1. Modernization of the state governance system of the Republic of Uzbekistan and its impact on the women's activities	142
4.2. State governance system and the level of women's social and economic activities in transition to market oriented relations	153
4.3. Civic society and expanding of the women's social and political involvement.....	165
4.4. Depict of the socially and politically active women's: ethical merits and leadership features.....	178
Conclusion.....	198
Bibliography	210

66.74(5Ў)

Н 69

Нишонава, Нодирахон Райимжоновна

Давлат бошқаруви тизимида хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаолияти (фалсафий таҳлил) / Н.Р.Нишонава; масъул муҳаррир Б.Тўйчиев; Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги; Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети. -Тошкент: Фан, 2013. - 224 б.

УЎК: 396.9(575.1)

КБК: 66.74(5Ў)

ISBN 978-9943-19-240-9

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети Илмий-техник кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган (2012 йил 15 майдаги 3-сонли мажлис баённомаси).

Муҳаррир: *М.Содиқова*

Мусахҳих: *М.Абидова*

Техник муҳаррир, саҳифаловчи: *Д.Абдуллаев*

Нашриёт лицензияси АI №138, 27.04.2009 й.

Нашриёт рақами: з-12. Теришга берилди 20.12.2012.

Оригинал-макетдан босишга рухсат этилди 16.04.2013.

Қоғоз бичими 60x84¹/₁₆, Cambria гарнитураси. Офсет босма.

Офсет қоғози. Нашриёт-ҳисоб т. 14,0. Босма-шартли т. 13,02.

Тиражи 500 нусха. Келишилган нархда.

ЎзР ФА "Фан" нашриёти. 100170, Тошкент, И.Мўминов кўчаси, 9-уй.

Тел./факс (8-371) 262-80-65, 262-70-40.

E-mail: fannashriyot@yandex.com

ЎзР ФА "Фан" нашриёти матбаа бўлимида чоп этилди. 5-буюртма.

100170, Тошкент, И.Мўминов кўчаси, 9-уй.